

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192683

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—552—7-7-66—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M83/D611D** Accession No **M554**

Author

3451

Title **दोन बहिणी**

1947

This book should be returned on or before the date
last marked below

~~22 FEB 1968~~

~~1 APR 1968~~

22 MAR 1972

Checked 1969

१

शुभं करोति कल्याणं आरोग्यं धनसंपदां
शत्रुबुद्धि-विनाशाय दीपोज्योति नमोऽस्तु ते ।

देवापुढे निरजन लावून तिने वरील श्लोक म्हणून नमस्कार केला. देवा-
वर कुकू वाहून कुकवाचें बोट कपाळावर टेकलें.

तिचें देवघर सुधारलेले होते. भितीमधील देव्हान्यात काचेच्या हंडीखाली
झाकलेली एक सुंदर हस्तिदती राधाकृष्णाची मूर्ति व पुढे ठेविलेली वडि-
लाची गीतेची पोथी. देवाम वहावयाचे उपचार पोथीच्या वेष्टनावर.

उठता उठता तिच्या मनात विचार आला- 'किती सुखी मी !'
तत्क्षणीच दुसरे मन म्हणालें-- 'असच राहिल का पण हे सुख ?'

दमयंतीने उठून विजेचे बटन दाबलें. खोलीत चौहोकडे लखल झालें.
देवापुढे निरजन लावल्याविना दमयंती विजेचे दिवे लावीत नसे.

प्रकाश पडल्याबरोबर तिने देवाच्यावरच टागलेल्या आपल्या वडिलाच्या
तैलचित्रास नमस्कार केला. तिचें लक्ष समोरच्या आरशाकडे गेलें. तिचे
ओठ विरल झाले. आरशात पाहून तिने कबरेखाली लुगड्यावरून हात
झटकला आणि एका पायावर किंचित गिरकी घेऊन डोक्यावरला पदर
मावरला. ती खिडकीशीं जाऊन उभी राहिली.

'असच राहिल का हें सुख ?' असा विचार करू लागली म्हणजे दमयंती-
च्या कपाळावर लहानशी आठी पडत असे. बायकाच्या बहुधा अशी पडते
विचार करताना. अशा रीतीने एकाद्या विचाराचा त्या छडा लावतातसें दिसतें.
हा छडा कधी लागत नाही ही गोष्ट निराळी.

वय जवळ जवळ पचवीस. वर्ण गोऱ्यात जमा डोळे किंचित् टपोरे, ओंठ चवळ व नेहमी विरल होणारे, दात पाढरे स्वच्छ, बाधा नीटस असे एकाद्या कादवरीकाराने तिचे वर्णन केले असते. दहा जणीत उठून दिसण्यासारखा असा एकही अवयव नव्हता. पण डोक्यावरून पदर घेऊन उभे राहण्याची तिची अशी एक ऐटदार लकब होती की, तिला तशी पाहिली व तिच्या दृष्टीशी दृष्टि मिळाल्यावर तिचे ओठ अलग झाले की त्या सान्या गोष्टीचा ठसा, पाण्याच्या मनावर विवल्याशिवाय राहात नसे.

आनंद हे दमयतीचे वैशिष्ट्य. जिथे जिथे ती जाई तिथे तिथे लोक तिला आनंदित करीत व ती लोकांम. प्रसन्नता तिच्या चेहऱ्यावर नेहमी खेळत असे. तिच्या डोळ्यात अश्रू थावयाचे म्हणजे दुसऱ्या माणसाचे दुःख पाहून. आजपर्यंतच्या आयुष्यात स्वतःचे आठवणारे दुःख म्हणजे तिचे वडील घर्माजीराव ऊर्फ बाबासाहेब मोहिते वारले तेव्हाच. आईचे सुख व म्हणूनच ती गेल्याचे दुःख दमयतीला लहानपणापासूनच माहीत नव्हते. वडीलहि बरीच वर्षे अर्धांगवायूमुळे अथरुणावर खितपत पडलेले. त्यामुळे ते गेल्यावर 'सुटले विचारे त्रासातून' म्हणून एक प्रकारचे समाधानहि दमयतीला वाटल्याविना राहिले नाही.

मरताना म्हातान्याने मुष्टीस जवळ बोलावून पाठीवरून हात फिरवून म्हटले— 'वाळ चाललो मी. तुला काही कमी नाही. नाना व तू दोघहि सुखान ससार करा.' या गोष्टीस बरेच दिवस लोटले होते आणि अजूनहि त्याचा ससार थाटला गेला नव्हता.

एक दिवस त्याचे व आले लग्न होईल हे दमयतीस वाटे. कारण तिच्या आतापर्यंतच्या जीवनात नानासाहेब बरेच मोठे भागीदार होते. लहानपणापासून ओळख, खेळात, अभ्यासात, सान्याच गोष्टीत त्याची झालेली मदत आणि वाडिलानंतर तर हिचा सारा कारभार त्याच्याच हातात. पण वाडिलाच्या मृत्यूनंतर इतक्या लवकर लग्न करणे बरे दिसले का असे तिला वाटे आणि खरे सागावयाचे म्हणजे नानासाहेबाबद्दल तिला 'तसे' वाटत नव्हते. नानासाहेबानीहि या उघड उघड दिसणाऱ्या मूक समत सवधाबद्दल कधी चकार शब्दहि काढिला नव्हता. तेहि ही गोष्ट गृहीतच धरून चालले होते.

नानासाहेबाचे खरे व पुरे नाव— सरदार वीरसिंह जगताप, रत्नपूरकर. रत्नपूरची सरदारी फार मोठी नव्हती पण वीरसिंह म्हणजे मोठ्या उमऱ्या दिलाचे होते. सरदार घराण्यात जन्म, शिक्षण पुरे झालेले, कलाचा नाद, आपल्याच ऐटीत कोणापुढे न वाकता राहणे, या सान्यामुळे नानासाहेबाचा चेहरा मोठा स्वावदार दिसे. परंतु त्यावर एका दुःखाची गभीर छाया पडल्यामुळे तो किंचित् विषण्णाहि दिसे.

नानासाहेबाची एक पोरकी व क्षयी पुतणी होती. काही वर्षांपूर्वी मोटार चालवावयास शिकत असता ती याच्या मोटारीखाली सापडून अघू झाली. ही मनाची टोचणी हेच नानासाहेबाचे दुःख. ती त्यातून बरी कशी होईल ही काळजी. दमयतीच्या आनंदातहि याचे थोडे विरजण पडले होते तिचे नाव दया, व तिचे वय या वेळी सरासरी सोळा-सतरा वर्षांचे. दयेवर आधी दया, मग सहानुभूति व पुढे लोभ या क्रमाने दमयतीचा लोभ जडला होता. तिला वाटे, या मुलीपासून नानासाहेब स हिरावून घेणे निर्दयपणाचे आहे ती आपल्या मनाची अशी समजूत घाली की, या कारणामुळेहि नानासाहेबाशी इतक्यात विवाह करण्याचे आपल्या मनास पटत नसावे आपल्या लग्नापूर्वी दया बरी झाली पाहिजे.

दयेच्या बऱ्या होण्याच्या गोष्टी नेहमीच चालत. आज हा उपचार, उद्या तो, थोडे दिवस एकाचे औषध मग दुसऱ्याचे, असे चालतच असे. आशा कधी सुटली आहे ? आणि ती अजून सुटली नव्हती—

दमयतीची विचारमालिका चालूच होती. जो श्लोक म्हटल्यावर तिच्या मनात आज हा विचार आला तोच लहानपणापासूनचा पाठ केलेला श्लोक तिच्या अंतःकरणात पुन्हा उच्चारला गेला. शुभ, कल्याण, चांगले आरोग्य व बेताची धनसंपदा तर आपल्याजवळ आहेच. शत्रुबुद्धि-विनाशाविषयी तर बोलावयासच नको. कारण, आपणाम कोणी शत्रूच नाही. तिच्या कपाळावरील आटी अधिकाधिक वाढू लागली. विचाराची खळबळ झाली व तिच्या तोंडून स्पष्टपणे प्रश्नोद्गार बाहेर पडला, “आहे का शत्रू ?”

“आहे एक—” या शब्दानी खोलींतील निःशब्दता भग पावली.

दमयती केवढ्याने तरी दचकली व झटदिशी मागे वळून पाहते तो नाना-साहेब दारातून आत येताना म्हणत आहेत, “आहे एक.”

“काय ?”

“पत्र.”

दमयती खुर्चीवर बसली. नानासाहेब बसत असताना ती म्हणाली, “केवढ्याने तरी मी दचकले इतक्यात. ठाऊक आहे का तुम्हाला माझ्या मनात या कातर वेळेला कसला विचार चालला होता तो ?”

“नाही बुवा. मी बगल्यात शिरताना माझी दृष्टि तुझ्या टपालाच्या पेटीकडे गेली. त्यात एक पत्र होत. मी आत शिरताना जे शब्द माझ्या कानावर आले त्यावरून मला वाटलं तू विचारतस, ‘आहे का पत्र ?’ आणि म्हणून मी उत्तर दिलं, आहे एक.”

“पत्र नव्हे. माझ्या मनात चालला होता विचार मला, कोणी शत्रु आहे का याचा, आणि त्यातच तोडातून मोठ्याने शब्द बाहेर पडले, ‘आहे का शत्रु’ म्हणून.”

“मग त्याच उत्तर आता देतो, ‘नाही’. मग तर झालं ना ?” असे म्हणून नानासाहेब हसू लागले.

खरं म्हणजे नानासाहेबांच्या हसण्याने दमयतीचा उदासपणा केव्हाच मावळावयाचा. पण आज तिला वाटले की, या वाक्याने आपणाम उत्तरच मिळाले आहे. ती थोडावेळ त्यामुळे उदासच होती.

नानासाहेबांच्या मनात विचार आला— किती हळव्या मनाच्या असतात बायका ! पण या हळवेपणात त्याच सामर्थ्य असत, नाही ?— यामुळे त्यांनी दमयतीची चेष्टा न करता आपले तोंड मिटून घेतले आणि दुसरीकडेच पाहता तेहि एका खुर्चीवर शांत बसले.

दमयतीचा उदासपणा थोड्या वेळातच ओसरला. तिला आपल्यासमोर बसलेले नानासाहेब दिसले. त्याचे तें किंचित् वर आलेले अवुणचीदार नाक, भव्य कमळ, तीक्ष्ण, माजरासारखे घारे डोळे, आणि अबोल स्वभाव यामुळे ते लोकास आढ्यताखोर वाटत. स्वभावतः ते आळशी नव्हते. पण एकाद्या मोठ्या आकाशनेहि ते प्रेरित नव्हते. आपलें सुखवस्तु जीवन,

कोणत्याहि कार्यात विशेष लक्ष्य नाही, यामुळे व विशेषतः अजून लग्न न केल्यामुळे लोक त्यास म्हणत 'वाट न सापडलेला तरुण.'

त्याच्याकडे पाहात असता त्याच्या चेहऱ्यावरील विपण्णतेची झाक दमयतीच्या नजरेस आली. आधीच विचारे दयेमुळे दुःखी, त्यास आपल्या उदासपणाने आणखी उदास का करावे ? या कल्पनेने दमयतीने लगेच विचारले,— “ मग चलायच आहे ना आजच्या 'शो'ला ? ”

“ हे पाहा, खर म्हणशील तर आज मुळीच जावस वाटत नाही. त्या थिएटरात लोकांच्या गर्दीत तासन्तास बसण्यापेक्षा इथच बसायला आवडेल मला. पण तुझा तर हिरमोड नाही ना होणार ? ”

“ इश ! हिरमोड कमला त्यात ? आपण इथच बसू. इथ तुम्ही आज जेवणार आहात हे ठाऊकच आहे जनाव्राईला. जेऊ, मग थोड्यास फिरायला जाऊ, म्हणजे झाले. ”

“ तुझा हिरमोड कशानच होत नाही का ग ? ”

उत्तर देण्यापूर्वी थोडा विचार करून दमयती म्हणाली— “ आहे खर तस ! ”

“ पण काय ग, जर हिरमोड कधी होत नाही, किंवा वाईटहि वाटत नाही, तर मग वाटत, तुला विशेष सुखहि कशान वाटत नसेल. ”

“ हो, असेल तस. अजून तरी मला कधी अगदी खूप आनंद झाला आहे अस आठवत नाही. ”

“ ह । दिवसभर घरातच बसून राहाणाऱ्याला बाहेरच्या उन्हाच दुःख आणि त्याबरोबरच सावलीच सुख, दोन्हीहि कळत नाहीत. ”

“ आणि म्हणूनच आज कदाचित् हे माझ सुख असच टिकेल का, म्हणून कवना आली असावी. ”

“ या बोलण्याचा त्याच्याशी काही संबंध नाही. ज्याला शत्रूच नाही, त्याला दुःख कोण देणार ? ”

“ हो. पण नाना, जम मला कोणी शत्रु नाही, तस पण मला माझ्या नात्याच असहि कोणी नाही. मी अगदी एकाकीच आहे. ”

दमयतीच्या— नेहमी प्रसन्न दिसणाऱ्या दमयतीच्या— अतःकरणात हा एकाकीपणा सलतो, हे ऐकून नानासाहेबास थोडे आश्चर्यच वाटले या गोष्टीचा आजपावेतो त्यांनी कधी विचारच केला नव्हता.

“ पण तुझे एक काका होते ना ? मला अगदी लहानपणची अशी एक पुसट आठवण आहे की, ते कधी कधी बाबासाहेबाकडे येत. एकदा तर त्याचं रूप कडाक्याच भाडणहि झाल्याच मला आठवत. पण तेव्हा तुझा कदाचित जन्महि नमेल ”

“ हो. तुम्हाला माहीतच आहे की, ते अगदी वहावलेले होते. बाबा त्याच कधी नावहि काढीत नसत, इतकी त्याची त्यांना लाज वाटे. गेले होते तिकडे कुठे दूर ब्रह्मदेशात निघून. बाबांनीच त्यांना तिकडे जायलाहि मदत केली होती म्हणे. पण आता त्याच काय ? ते वारले. त्याची एक मुलगी आहे म्हणून ऐकल होत, पण ती मुलगी किंवा तिची आई सध्या कुठ आहेत, किंवा काय करत आहेत याची मला काही म्हणता काही माहिती नाही. ”

इतक्यात घरात पाने वाढल्याचे जनाबाईंनी सांगितले व दोघेहि घरात पाय घुण्यास गेली.

जेवण झाल्यावर दोघेहि फिरावयास गेली. येताना नानासाहेबाच्या बगल्यावर जाऊन दयेची विचारपूस करून दमयती घरी आली. घरात शिरताना नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे तिने पेटीतले पत्र काढले व ती आत गेली. पत्र हातात घेऊन आत जाताना ‘ आहे एक ’ ही गोष्ट तिच्या मनाला चाटून गेलीच.

दिवा घासल्याबरोबर राक्षसास पुढे उभा पाहून अल्लादिनला देखील एवढे आश्चर्य वाटले नसेल. चार ओळींच्या पत्रात या तरुणीला इथे ओढून आणण्याचे सामर्थ्य असेल असे मदयतीस स्वप्नातहि वाटलं नव्हते.

मदयतीस कसेसेच वाटल्यासारखे दिसलं. तिने आपले ओलमर हात ओच्यास पुसले व दार उघडून तिने दमयतीस आत घेतले. दमयतीने चपला काढून ठेवल्या व ती मदयतीपाठोपाठ मागच्या पडवीत गेली.

पडवीत डाव्या बाजूस एक कूड. कुडापलीकडे 'यत्र घूमस्तत्र वह्निः' या न्यायाने ओळखलं जाणारे स्वयंपाकघर. खालची जमीन दमटच. एका मोठ्याशा पाटास दोऱ्या बांधून केलेला रंजानसा झोंपाळा.

उजव्या बाजूच्या खोलीस मदयतीने कडी घातली व तिकडूनच 'बसा की झोपाळ्याव' असे म्हटले. हेतु हा की, मदयतीचे तोड आपल्याकडे झाले की स्वयंपाकघराकडे पाठ होईल. आपले दैन्य कोणी पाहावे असे कधी कुणाला वाटते का ?

आपल्या तीक्ष्ण नजरेने दमयतीच्या प्रत्येक बाबीकडे व हालचालीकडे मदयतीचे लक्ष्य होतं. उलट दमयतीच्या पुढे दिसणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीतलं दैन्य तिला डोळा वर करू देत नव्हते. तिला दिसत होते काळे पटकूर, घाणेरडे हात व थोडी भीतीच वाटेल अशी मदयतीची 'काय पवा' ही वृत्ति.

शेवटीं दमयतीच म्हणाली— "यापूर्वी आपली कधी गाठ पडू नये हे थोड अजबच नाही का ? "

"हऽ"

"आपली गाठ पडावी अशी तुमची इच्छा तुमच्या पत्रावरून दिसली आणि म्हणून मी आले."

"तुम्ही याल अस मला वाटलच नव्हत." मदयती आभार बिभार न मानता रोकठोकपणे म्हणाली.

"का वर अस वाटल तुम्हाला ? "

"का वर ? आमच्याकडे पाहा म्हणजे झाल."

हं तिचं म्हणणं खोडून काढण्यासारखे दमयतीजवळ बोलावयासच नव्हतं.

मदयती पुढे म्हणाली—“ आपले दोघींचे वडील सख्खे भाऊ भाऊ होते, अस कोणाला सांगितल तर खर तरी वाटेल का ? ” आणि असे म्हणून तिने आपली दृष्टी दमयतीवर रोखली.

दमयतीस तिच्या दृष्टीत काही निराळाच भास झाला. पत्रावरून आपली जी कल्पना झाली तितकी साधी ही नव्हे. आपली कल्पना चुकली, नाना-साहेबांचेच म्हणणे बरोबर होते, आपण यावयामच नको होते असे क्षणभंग तिला वाटले. पण लगेच विचार आला, आपली कल्पना चुकली नसेल कशावरून ? आणि म्हणून ती पुढे म्हणाली— “ आपली भेट व्हावी अशी पत्रावरून तुमची इच्छा दिसली म्हणून मी आले. दोघीच बहिणी पण एकेमेकींना पारख्या. दुर्दैव ! काही जुन्या गोष्टी अमल्या तर त्या मला तरी माहीत नाहीत. ”

“ खर का ? ” मदयती म्हणाली. तिच्या स्वरात अविश्वास उघड दिसत होता.

दमयती थोडी लाल झाली. पण तरी सोम्यपणे म्हणाली, “ अगदी खर. आणि मला वाटत त्या जुन्या गोष्टी, त्या दुःखदायक गोष्टी उगाळीत बसण म्हणजे वेडेपणाच नाही का ? ”

“ पण ” मदयती रुक्षपणेच म्हणाली— “ उगाळीत बसण्यासारख्या दुःखाच्या गोष्टी तुमच्याजवळ नाहीतच मुळी आहेत का ? सागा पाहू. ’

दमयतीस वाटले— ‘ आपल मनच या रूपान आपणास टोमणे मारीत आहे. ’ ती काही बोलली नाही.

या संधीचा कायदा घेऊन मदयतीने पुन्हा मारा सुरू केला, “ नाही ना ? मला वाटलच होत. तुमचे दिवस कसे गेले असतील याची मी कल्पना करू शकते. पण आमचे दिवस कसे गेले व जात आहेत याची काही कल्पना तुम्हाला आहे का ? ”

दमयतीने निषेधदर्शक नुसती मान हलविली

मदयतीने पुन्हा हल्ला चढविला— “ नाही. आणि येणार तरी कशी ? सागू तुम्हाला आमचे दिवस कसे गेले ते ? असली तयारी ऐकण्याची तर एका. पण सांगण्यासारख विशेष अस त्यात आहेच काय मुळी ? वाडिलानतर

योडे दिवस गेले कसे तरी ऋडुक मिडुक मोडून. पुढे काय, आईचे डोळे गेले. तिला काही रकम दर महिन्याला मिळते पण तेवढ्यावर चालत कुठे ? उघड उघड मोलमजुरीहि करता येत नाही. कारण घराण मोठ ! मग काय, चोरून मारून कुठ दळण, कुठ काडण, कुठ शिवण अस कस तरी करून चालल आहे गाड झाल. ” एवढे म्हणून मदयती रक्षणे हसली.

“ पण— मग यापूर्वीच मला कळवायला नको होत का ? ” दमयती कळवळ्याने म्हणाली.

“ हो. पण आई ऐकेल तेव्हा ना ? तुमच्या वडिलाच नुसत नांव काढल की आई नुसती वेडी होते सतापान. ”

“ सतापान ? मला तर काही कारण दिसत नाही. ” दमयती हळूच म्हणाली पण पुढे काय बोलावे हे न मुचल्याने ती थाबली. बाबांनी तर भावासाठी करावयाचे ते सारे केले होत, असे काही तरी म्हणण्याचे तिच्या मनात आले. पण त्याबरोबरच हे सांगण्याची ती वेळ नाही, असे तिला वाटले. गिवाय इतक्या जवळ या असता बाबांनी याना मदत का केली नाही, या बुचकळ्यातहि ती पडली होती.

“ नसेलहि. ” दमयतीस विचारमग्न पाहून मदयती म्हणाली. “ पण येतो खरा तिला सताप. मी पत्र लिहिल हे तरी तिला अजून कुठ ठाऊक आहे ? तिला कळताच उपयोगी नाही. आणि या घरात तुम्ही पाऊल टाकल हे कळल की मग काय ? आकाशपाताळ एक झालच म्हणून समजा. ”

दमयती उठली व म्हणाली—“ मग मला आता गेलच पाहिजे. पण मग मला हे आधीच का नाही कळवल ? मी आलेच नमते मुळी. ”

“ पण भेटायच होत मला. पूर्वीच्या गोष्टी जशा तुम्हाला माहीत नाहीत तशा मलाही नाहीत. आईमाग काय ? हा विचार मला सारखा सतावतो. अगदी कुणी नाही. एकटी. ” मदयतीचा स्वर गद्गद झाला. ती पुढे म्हणाली—“ तेव्हा आला एकदा विचार की, पाहाव पत्र लिहून तुम्ही तशा आहात त्या— ” पुढचा अस्पष्ट उद्गार ‘ आणि काही करता का ? ’ भसा असावा, पण तो व्यक्त झाला नाही. मदयतीचे डोळे डबडबले. दाराचें टोंक डोळ्यावरून फिरवीत ती म्हणाली—“ कोण आहे मला मग ?

माझी कोणाशी ओळखहि नाही आणि या लोकात ? नको ग बाई. पण म्हटल तुम्ही आहात नात्याच्या—”

दमयंती विचार करू लागली. “ खरच, आपण बहिणी-बहिणी. एकाच कुळात जन्मलेल्या दोन सखल्या भावाच्या मुली. फरक काय तो पैशाचा दुसरा काय ? पण त्यामुळे मी अशी अन् ही अशी. ” तिच्या अगावर काटा उभा राहिला. ती अगदी मनापासून कळवळली व म्हणाली, “ मला जे काय करता येण्यासारख आहे ते करायची माझी तयारी आहे. तू मुळीच काळजी करू नकोस आता. ” पैसा, मदत इत्यादि मदयतीला वाईट वाटतील असे शब्द टाळून बोलण्याची ती खटपट करित होती. “ तू माझ्याकडेच येऊन राहा. मला वाटत, तिथे तुला बर वाटेल म्हणून. भेट झाल्यावर आता तरी आपण एकमेकांपासून दूर का राहाव ? ”

“ ह. पण आई ? ”

दमयंतीला आपले म्हणणे फुकट जाऊ देण्याची कधी सवय नव्हती. ती म्हणाली— “ मग मी भेटू का त्यांना ? मला त्यांनी अजून पाहिल्ली नसेल. तेव्हा माझ्यावर त्यांचा राग का असेल ? चल ना. आपण दोघीहि जाऊ आणि त्यांची समजूत पाडून त्यांनाहि कुठ तरी चागल्या ठिकाणी घेऊन जाऊ. ” हे बोलत असता दमयंती जरी वरून मोठी शिक्षित, संपन्न असली तरी मनाने ती अगदी लहान मुलासारखीच मोकळी आणि भोळी आहे हे महजच दिसत होते.

पण या चागलेपणाचा मदयतीवर अनुकूल परिणाम झाला नाही धूर्तपणा व भोळेपणा याची गाठ पडावी, भोळेपणाने फसावे व धूर्तपणाच्या डोळ्यात विजयसूचक झाले दिसावी, तसे एक क्षणभरच झाले. पुन्हा मदयतीचे डोळे पूर्ववत् झाले. ती म्हणाली, “ छे ! तुम्ही तिला न भेटणच बर. माझ्यासाठी जे काय करायचे ते तिला न कळत झाल तरच हव. आईला मला नेताहि येत नाही आणि मांडताहि येत नाही. ”

“ ते तर खर. पण मी भेटले तर त्या ऐकणारच नाहीत का ? जे काय झाल असेल ते माझ्या जन्माच्याहि पूर्वी झाल असेल. ”

“असेल ते कदाचित् आपला दोघीच्याहि जन्मापूर्वीच, पण परिणाम तर भोगावा लागतो आहे ना जन्मभर ! कल्याण करा की, जे बक्षीस तुमच्या वडिलाना मिळाल ते जर माझ्या बाबाना मिळाल असत तर—?”

दमयतीला ही बोलण्याची तऱ्हा थोडी उध्दटपणाची वाटली. पण तरी ती म्हणाली—“अग हा दैवाचा खेळ आहे बाबाच सुदैव की त्यांना ते बक्षीस मिळाल.”

“माझ तरी तेच म्हणण. सुदैव, नुसत सुदैव.”

दमयती थोडी रागानेच बोलली—“सुदैव माझ की, मी धर्मजीरावाची मुलगी झाले, मी सुखी राहिले इतकी की, कधी कधी माझ सुखच दुखू लागत अन एवढ्या सुखाचा मला एकटीलाच काय अधिकार असहि वाटू लागत. अतापर्यंत मी एकटीच होते, पण आता आपण दोघींनी मिळून जर त्या सुखात भाग घेतला तर—”

पण दमयतीचे लक्ष होतेंच कुठे ठिकाणावर दमयतीचे बोलणे ऐकून व्हायला? ती कसला तरी कानोसा घेत होती.

“आईचीच चाहूळ ही.” ती एकदम म्हणाली व पडवीचे दार लावावयास धावलीही. पण व्यर्थ. काठी टेकीत, चाचपडत पावले टाकल्याचा वनि ऐकू आला. दाराला एक धक्का बसला आणि शरीराला ओढीत व काठीच्या साह्याने मार्ग काढीत म्हातारी पडवीत येऊन पोंचलीच.

“आई, आलीस ना एकटी चाचपडत इकडे?” दमयती रागानेच म्हणाली. आणि दमयती? डोळे गेलेल्या, तारुण्य ओसरलेल्या, गवाळ पोपाक केलेल्या म्हातारीची कीव आणि तिची वेडी, कष्टी पण खुनशी मुद्रा पाहून भय यामुळे थिजूनच गेली.

“कोण ग आल आहे? कुणार्शी बोलते आहेस? शब्द ऐकून दारार्शी आलें तो दार तू बाहेरून लावलेल. शब्द तर कुणा तरी मुलीचा आणि स्वर अगदी धर्मजीच्या शब्दासारखा वाटला म्हणून आलें. कोण आल आहे तें?” म्हातारीने सरबत्ती केली.

वडिलाचे नाव ऐकताच दमयतीला अवसान चढले. ती म्हणाली, “मी आहे दमयती, धर्मजीरावाची मुलगी.”

“ काय ? धर्माजी मोहित्याची मुलगी दमयती ? आणि माझ्या घरात ? ”
म्हातारी कडाडली.

या साऱ्याचा अर्थ दमयतीस एकच वाटला, की आपण आता येथून लवकर काढता पाय घेतला पाहिजे. पण म्हातारीचा स्वर, तिचे शब्द, तिचे हातवारे या साऱ्याचा तिला अर्थच कळेना. दमयतीने आतापर्यंत ओरडणे कधी ऐकलेच असेल, तर ते रस्त्यातील पोराचे. स्वतः तिजवर ओरडून घेण्याचा प्रसंग कधीच आला नव्हता. दमयतीस काय वाटत असेल म्हणून तिच्याकडे पाहिले तो ती निव्वळ जिज्ञासेने आपणाकडे पाहात आहे असे तिला दिसले.

एक आवढा गिलून दमयती म्हणाली—“ जाते बाई मी आता. तुझ्या आईची प्रकृति नीट दिसत नाही. ”

पण जायचे कसे ? एका हातात ओपाळ्याची दोरी व दुसऱ्या हाताने दारात अडसारासारखी तिरक्री धरलेली काठी, अशी म्हातारी वाट अडवून उभी.

“ थाव. आधी मला दोन शब्द तुला बोलून घेऊ दे आणि मग जा. ”
म्हातारीच्या तोडावाटे अक्षरे बाहेर पडलीं

“ आई, दमयतीबाई इथ आपलं बरं करण्याकरिता आल्या आहेत ”
दमयती मनेच म्हणाली.

ब्रगावर तेलाचा हात फिरविण्याऐवजी भीट चोळवे, तसा म्हातारीवर दमयतीच्या बोलण्याचा परिणाम झाला.

“ बर ! धर्माजीनी आमचं काय बरं करायचं ठेवलं आहे की ते आता त्याच्या मुलीन पुरं कराव ? ”

तिरस्कार, भीति, करुणा, अशा परस्पर विरोधी भावनानी दमयतीच्या मनात हलकळोळ माजाविला होता. ती म्हणाली, “ आईमाहेब, तुम्ही काय म्हणता यातलं मला काही माहित नाही. हे जे काय तुम्ही म्हणत ! हे दमयतीच्या जन्माच्या पूर्वीच-- कदाचित् माझ्याहि जन्मापूर्वीच असेल. ”

“ होय. दमयती होण्याच्या पूर्वीचीच काही महिन्यांची गोष्ट. ” म्हातारी बोलू लागली. हृदयात सांगण्या सल्ल्याच्या शब्दांनी कोरल्याप्रमाणे तिचे शब्द स्पष्ट व ठामून येत होते. अगदी त्या वेळचाच जोग म्हातारीत आलेला

देसत होता. “ त्या दिवशीं मी धर्माजीकडे—तुझ्या वडिलाकडे— पैशाची याचना करायला गेले होते. याचना, समजलीस ना ? याचना. पण त्यांनी खबरदार पुन्हा आलीस तर ! जळू कोटली ’ अस म्हणून घराबाहेर हाकलून दिले. ” म्हातारी दम लागल्यामुळे यावली

‘ अशक्य ! ’ दमयतीच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडला पण तो म्हातारीला ऐकू गेलाच नाही. ती पुढे ब्रोल् लागली— मदयती निर्विकारपणे दोन्ही कडेहि आळी—पाळीने पाहत होती— “ आणि आज मी तुला—धर्माजीच्या मुलीला ” म्हातारीचे शब्द एक—एक करून स्पष्ट व तसेच ठामून येत होते, “ ‘ तू चोर, तुझा बाप चोर ’ अस म्हणून माझ्या घराबाहेर धक्के मारून घालवणार आहे. ”

वडिलाचे नाव ऐकताच दमयती स्वतःला विसरली. वडिलाचा कड घेऊन ती म्हणाली— “ तुम्ही काय म्हणता तें कदाचित् तुम्हाला माहीत असेल. पण कृपा करून जरा समजावून सांगाल का मला ? ”

सतापाने म्हातारीचे पाय लटलट कापत होते. काठी अलीकडे ओढून ती झोपाळ्यावर बसली व म्हणाली— “ समजावून काय सांगू कपाळ ? चोगची मुलगी, तू देखील चोरच. तुझ्याजवळची पैन-पै मदयतीची आहे ज्या कागदाच्या जोरावर धर्माजीन एवढे प्रचंड बांधिसाच घबाड मिळवले ते त्यान आमच्याच घरून चोरून नेले ह्यांत ” म्हातारीचा स्वर आता खाली खाली चालला होता मधले वारे ओसरले होते. बसल्याबरोबर तिच्यातली शक्ति जणू काय तिला सोडून चालली होती. तिचे डोळे मिटले गेले व झोपाळ्यावर तिची जुडी कलाडली गेली. पण तरी तोटातून शब्द निघतच होते “ धर्माजीच्या मुलीला हाकून लावल्याच थोडे तरी समाधान आज मला मिळेल ”

दारातली आडकाठी दूर झाल्यामुळे दमयती जाण्यास निघाली.

पाठमोऱ्या दमयतीस मदयती म्हणाली— “ मला फार वाईट वाटत दमयतीबाई. पण मी तरी काय करू ? तिला अगदी खर वाटत. आन वरमच्या वरम सारखे हेच बडबडत असते— कागद चोरले म्हणून. ”

दमयतीचे सारे अंग शहारलें होते. काही न झेलता ती आल्या वाटेने बाहेर दाराशी गेली. चपला घातल्या व दार उघडले. पाहते तो बाहेर नानासाहेब उभे. डोळ्याममोर नानासाहेब आहेत व कानात घुमताहेत शब्द— ‘ तू चोगची मुलगी ’

ग्रीष्म ऋतु. तिन्हीसाजची वेळ. नजरबागेचे स्थळ. मये कारजे उडत आहे. सभोवती वाके माडली आहेत. संध्याकाळ होत असली पण ह्या लोक हळूहळू उठून जात आहेत. चंद्र आकाशामध्ये किंचित् पूर्वभागी दिसत आहे. दिवसाचा प्रकाश कमी होत आहे. अशा वेळी एका बाकावर दमयंती आपल्याच तट्रोत मग्न अशी बसली आहे.

आजपर्यंत सदोदित प्रसन्न असणारी दमयंती त्या दिवशी आपले वडील चोर, आपण चोराची मुलगी हे ऐकल्यापासून पार बदलून गेली होती. त्या घरातून बाहेर पडल्याबरोबर बाहेर नानासाहेब दाराजी उभे असलेले पाहून तिला नानासाहेबाबद्दल जी आत्मीयता, जो आदर, जो विश्वास वाटला तो अपूर्वच होता. आपण सांगितले नसताहि शोध काढीत ते आले होते. झालेली हकीकत आपण त्यांना थोडक्यात कशी सांगितली, ते ऐकनाच त्यांनी पुन्हा दार कसे ठोठावले, मदयंती बाहेर येताच किती कठोरपणे 'या साऱ्याचा अर्थ काय?' असे वसे विचारले, आपल्यासमोर रक्षणे वागणारी मदयंती नानासाहेबास पाहून कशी मऊ झाली, आणि "आईच्या डोक्यात ही कल्पना कशी आली आहे, हे मी काय सांगू? तिला अलीकडे असे वेडाचे झटके येतात आणि ती हव ते बडबडते. तिला हे सार खरच वाटत." असे प्रथम, व 'पण तुला काय वाटत?' असे दरडावून विचारल्यावर मग "हे खर असण अशक्यच दिसत. पण आई - विचारी दुदैवी आणि आजारी - नेहमी मागच्याच गोष्टी आठवीत बसते. मला विचारलं, तर यातल काही म्हणता काही माहीत नाही." असे म्हणाली हे सारे दमयंतीला आठवले.

पण त्या दोघीहि लबाड असाव्यात हे नानासाहेबाचे म्हणणे मात तिला पडले नाही. तिचे म्हणणे असे की त्याच्याकडे कोणी लक्ष दिले नाही म्हणून त्या तशा झाल्या. दुर्दैवाने पळाडवेली व दागिद्याने गाजलेलीं माणसें सुख-सपत्तीत लोळणाऱ्या माणसाचा हेवा करणारी होणारच तीं तशीं न झालीं तर आश्चर्य. मदयती व तिची आई तशी होण्यास परिस्थिति हेच एक कारण.

दिवे लागले. दमयतीचे दोन्ही हात रोजच्या सवयीप्रमाणे एकदम जुळले गेले व वर पाहून तिने नमस्कार केला. तिने दूरवर बागेच्या दरवाज्याकडे न्याहाळून पाहिले, व आपणास हवी ती व्यक्ति दिसत नसलेली पाहून ती पुन्हा विचारमग्न झाली.

नागावहून परत आल्यावर नानासाहेबांनी खरे काय थाबदल शक्य तितकी माहिती मिळविली. धर्माजीरावाचे मित्र व ट्रस्टी रावसाहेब घोरपडे याजकडून जो शोध लागला तो असा : यमाजीराव अत्यंत व्यसनी व ब्रदमाग्न होते. बाबासाहेबांनी त्यांना कितीतरी मदत केली होती. पण ती त्यास आपल्या हक्काचीच वाटे. पैसे उकळण्याच्या कामात यमाजीची बायकोहि त्यास मदत करी. वेळीं अवेळीं बाबासाहेबांकडे यावे. ओरडा-आरडा करून त्यास सतावून त्याजवळून पैसे न्यावे हे काम तीहि मधून मधून करीत असे. एक सटरफटर कागदाचे पुडके यमाजीचे म्हणून बाबासाहेबाजवळ पडलेले होते. बाबासाहेबास ते मोठे बक्षीस मिळून जेव्हा ते सपन्न झाले तेव्हा त्या पुडक्यात असलेल्या कागदावरच डह्या मारून बाबासाहेबांनी बक्षीस मिळविले, असा आरोप करण्यास यमाजीरावांनी सुरवात केली. अशाच एका प्रसंगी यमाजीची बायको काही पत्राचे पुडके घेऊन आली व बाबासाहेबांवर हवे तसे आरोप करू लागली. तेव्हा नाइलाज म्हणून त्रासाने 'जळू कुठली ! जा, हव ते कर.' असे म्हणून बाबासाहेबांनी तिला हाकलून दिली होती.

सारे ऐकून दमयतीस आश्चर्य वाटले होते पुरुषाच्या आतल्या गाठीच्या स्वभावाचे. आपल्या बाबांनी इतक्या दिवसात या गोष्टी एकदाहि आपणाजवळ बोलून दाखवू नयेत, रावसाहेबांनीहि या गोष्टीचा आपणास याग लागू देऊ नये, हे तिला चमत्कारिक वाटे ती नानासाहेबांस तसे म्हणालीहि—

“तुम्हा पुरुषाच्या हृदयात कपि असतात का हो? हवा तो कपा हवा नेव्हा उगडावा, पण एका काण्यातली गोष्ट दुसऱ्या काण्यात येऊ देऊ नये” ती स्वतः जरी रावसाहेबाम या गोष्टी विचारती तरी इतक्या साऱ्या गोष्टी त्यानी तिला सांगितल्या असल्या की नाही, देव जाणे. तिला वाटले — बायकांच्या मनमोकळ्या स्वभावाचा आणि भावनाशील हृदयाचा पुरुषाना अविश्वास वाटतो. आणि म्हणूनच ते बायकांच्या जीविताशी अत्यंत निगडित असलेल्या गोष्टीहि त्याजपासून लपवून ठेवितान्त.

तिला सारखे वाटे की त्या मायलेकीसाठी आपण काही तरी करावे. पण नानासाहेब म्हणत— ‘पैशाची मदत करायची असल्यास खुनाल कर, पण रावसाहेबामार्फत.’ ती म्हणे— ‘अशी मदत म्हणजे नुसती भीक घालण्यासारखी. मदयतींत काही तरी विशेष आहे. सौंदर्य तर आहेच, पण त्या-शिवाय काहीतरी अधिक आहे. नुसत्या पैशाचीच उणीव तिला दिसत नाही.’ ती सुदर आहे ही गोष्ट नानासाहेबहि नाकबूल करीत नव्हते, पण ती त्यांना खुनशी व कपटी दिसली ते म्हणत, ‘खाणीतल्या मातींत म्याणीतले अवगुण असणारच.’ शेवटी बऱ्याच वादविवादानंतर ‘म्हातारी असेतोपर्यंत तरी तिच्याशी दमयतीने कोणताच संबंध ठेवू नये’ असे तिजकडून नानासाहेबानी कबूल करवून घेतले होते.

तिने पुन्हा एकदा दूर नजर टाकली. आपणास हनी ती व्याक्ति येत आहे असे तिला वाटले आपले विचार व पदर ती सावरू लागली

समोरून नानासाहेबच येत होते. नागावच्या हवेने दयेला चागलेच बरे पाटले होते व हा बरेपणा टिमलाहि होता दया अशीच बरी राहिली तर ती पूर्णपणे बरी होण्याचीहि आशा डाकटरानी प्रदर्शित केली होती. ही सधि साधून नानासाहेबानी लग्नाची गोष्ट दमयतीजवळ काढून येत्या माघात वार उडवून टाकण्याविषयी दमयतीचा रुकारहि मिळविला होता. लग्न झाले म्हणजे मदयतीसाठी किंवा तिच्या आईसाठी आपणास हकाने काही करिता येईल ही गोष्टही नानासाहेबानी तिच्यापुढे मांडली होती व तिचाही उपयोग दमयतीचा रुकार मिळविण्याकडे झाला होता. आता दोघे वचनबद्ध झाली होती.

या रुकाराने या वाट न सापडलेल्या तरुणाम चागलीच वाट सापडली होती. लग्नाच्या आनंदाने त्याच्यामध्ये एक नवचैतन्य ओतले होते. दयावरी श्वात्यानेहि या चैतन्यास जोर मिळाला होता. दयेस या पावसाळ्यात कुठे तरी कोरड्या हवेच्या रूग्ण-चिकित्सालयात ठेवावे, दमयतीने पावसाळा भर तिच्याजवळ राहावे व नानासाहेबानी कोकणात राहून जहागिरीची सारी व्यवस्था नीट लावावी, जागाची डागडुजी, कलमे लावणे वगैरे कामे करावी असे ठरले होते व त्यामाठी नानासाहेब दुसऱ्या दिवशी सध्याकाळीच कोकणात जाणार होते.

यंत्रेळीहि नानासाहेब जवळच्याच एका गावाहून परत येणार होते बाबासाहेबाच्या वेळी त्याचे घरी काम करणारा एक म्हातारा कारकून होता हा जवळच्याच एका गावी आता राहात असे. त्याला भेटून काही माहिती मिळाली तर काढावी, यासाठीच आज नानासाहेब तिकडे गेले होते व स्टेशनवरून उतरताच त्यानी नजरबागेत दमयतीस भेटायचे असा संकेत होता.

नानासाहेबास त्या म्हाताऱ्याकडून नवीन कळलेली गोष्ट अशी. यमाजीशी लग्न होण्यापूर्वी दमयतीच्या आईच बाबासाहेबाशी लग्न होणार होते त्यावेळी बाबासाहेबानी तिला काही प्रेमपत्रेहि लिहिली होती. या पत्रातलीच काही पत्रे घेऊन, भावजयीशी लघ्वळपणा करण्याचा आरोप ती बाबासाहेबावर करित होती व यामुळेच बाबासाहेब फार चिडले होते. तरी-सुद्धा त्यानी त्याम मदत भरपूर केली होती. ब्रह्मदेशी त्यांना पाठविण्याची व्यवस्था बाबासाहेबानीच केली होती. हाकून दिल्यानंतर ती दोघे ब्रह्मदेशात गेली. दमयतीचा जन्म तिकडचाच. यमाजीराव तिकडेच वारले नंतर त्या दोघी इकडे आल्यावर त्याम दरमहा काही मदत देण्याची बाबासाहेबानी व्यवस्था केली व वकिलामार्फत ती मदत तो म्हातारा अजूनही त्यास पाठवितो. यापैकी पहिली गोष्ट दमयतीस सांगण्याचे कारण नाही, असे आपल्या मनाशी ठरवूनच नानासाहेब येत होते.

“किती वाट पाहायची माणसान ?” नानासाहेब जवळ येताच दमयती म्हणाली. “ह. पण मग काय ? ममजल का काही ?”

“विशेष काही नाही. यमाजीराव ब्रह्मदेशातच वारले. दमयतीचा जन्म

तिथलाच. अन् त्याच्या मृत्यूनार काही दिवसानी या दोघी इकडे आल्या. हाकलून दिल होत ते ब्रह्मदेशात जाण्यापूर्वीच. ”

“ हो. पण ती गोष्ट तिच्या मनाला इतकी लागलेली दिसते की इतकी वर्षे झाली तरी ती अजून विसरली नाही. नाही का ? ”

“ ह. पण तोच कारकून सागत होता की, बाबासाहेबाकडून त्याच्या मार्फतच तिला पैशाची मदत होत होती, अजूनहि त्यानी केलेल्या व्यग्रमंथ-भाणे दर महिन्यास तिला काही मदत दिलीच जाते, म्हणून ”

“ पैशान सारा अपमान धुतला जातो अस वाटल का तुम्हाला ? ”

“ नाही. पण जिथ अपमान इतका तीव्र असतो तिथ त्याच अपमान करणाऱ्याजवळून पैसा कोणी घेत नाही, एवढ मात्र मला वाटत. ”

“ नाना, दारिद्र्य माणसाला हव ते करायला लावील. पण भिचाना मदयतीकडे तर काही दोष नाहीना ? ती त्या दिवशी म्हणावी नाही का की ते खर असण अशक्यच दिसत म्हणून ? ”

“ पण त्याच कारण ती मला पाहून एकदम घाबरली असावी हेच वाटत. हो ! पण काय ग दमयती, बाबासाहेबांना इतका त्रास देणाऱ्या व्यक्ती-बद्दल सहानुभूति पाटण म्हणजे त्याच्या स्मृतीला दूषित करण्यासारख नाही तुला वाटत ? ”

“ मला त्या म्हातारीच नाही काही वाटत. मला वाटत ते फक्त त्या मुलीबद्दल— मदयतीबद्दल. तुम्हीच सागा बर नाना, माझ्यात नि तिच्यात जो काय फरक पडला आहे तो नुसत्या पैशामुळच ना ? ”

नानासाहेबाच्या चेहऱ्यावर समतिदर्शक स्मित झळकले. दमयती अशी कशामुळे झाली, पैशामुळे की आणखी कशामुळे हे सांगता येणें खरेच कठीण होतें. पण नानासाहेबास वाटे, या गोष्टीशी काय करायचे ? ती तशी आहे म्हणूनच आपणाम आवडते. द्राक्षे खाणारा कोणत्या ग्वतानें द्राक्षे चागलीं झालीं याचा विचार करित नसतो.

नानासाहेब थोडे तिच्याजवळ सरकले. दमयतीच्या उदार हयाबद्दल त्याना कौतुक वाटले. आताच पाहा ना, आपण कोकणात गेलों म्हणजे

दमयती सारा पावसाळा दयेजवळ काढणार आहे ना ? लग्न झाले की मान्यानीच कोकणात जाऊन गहावयाचे.

या चार महिन्यांच्या वियोगापूर्वी ही आजचीच रात्र व उद्याचा दिवसच काय तो या दोघास एकत्र घालविण्यासारखा होता. पण याबद्दल दमयतीस काहीच वाटत नाही असे नानासाहेबास दिसले. तिचे सारे लक्ष्य दमयतीकडे ! यामुळे नानासाहेबाचे मन थोडे खट्ट झाले होते. त्यांना वाटते होते की, दमयती आपल्या जाण्याच्या गोष्टी कढील. पुढे काय करावयाचे याचा आपण काही विचार करू. पण तसा काहीच रंग दिसेना, त्यांना तिचा हात आपल्या एका हातात घेतला व दुसरा त्यावरून हळूच फिरवीत फिरवीत ते म्हणाले—“ दमयती, आपल्याबद्दल बोलायला तुला वेळच नाही का ? जेव्हा पाहाव तेव्हा दुसऱ्याच्याच गोष्टी. ”

नानासाहेबाच्या या निकटतेमुळे दमयतीस कसेसेच वाटले. तिला थोडी भीतीच वाटली. नानासाहेबाच्या उदास पण अधिकारात्मक दृष्टीशी तिला दृष्टि मिळविता आली नाही. ती थोडे हसत आणि वर तोड करीत म्हणाली ‘ मला वाटत, तुम्ही मला भारीच लाडावून ठेवली आहे. तुम्ही माझेच आहात या खात्रीमुळे काय बोलायच राहिल आहे, अस वाटत. ”

“ दमयती, भलतीच खात्री बाळगू नकोस. ” नानासाहेब हसत म्हणाले “ इतका विश्वास ठेवण्यायोग्य मी नाही. ” हे शब्द त्याच्या तोंडून बाहेर पडले.

“ म्हणजे ? ” तिने त्याच्याकडे न पाहताच विचारलें.

नानासाहेब उठता उठता म्हणाले— ‘ म्हणजे काय ? भिकार्यासारखे वाट पाहात उभे राहाण माझा स्वभाव नाही ’ ते हसत होते पण त्या हसण्यात थंडा दिसत नव्हती. “ चिमटी चिमटी मागत मी फार दिवस राहू शकत नाही ”

दमयतीला समजेना. आपणाजवळ जे काय आहे ते सारे देण्यास आपण तयार झालो नाही काय ? तिला कळेना त्यांना काय हवे होते ते. “ तुम्ही याचक अनु मी चिमटी चिमटी घालणारी दाता अस मला कधीच वाटत

नाही.” तिने हळूच उत्तर दिले व गमतीने पुढे म्हणले, “ माझ्यापेक्षा उदार दाता तुम्हाला भेटायचाहि एकाददिवशी.”

“ पण हो, भेटेलहि कदाचित्. ” या नानासाहेबाच्या उत्तराने तर तिला विस्मयाचा घळा बसल्याशिवाय राहिला नाही.

अधार असावा, रोजची सरावातली वाट असावी, कधी आपण अडखळ किंवा आपणास काही लागेल असे ध्यानीमनीहि नसावे आणि बिनबोझीरीतीने जात असता एकदम डोक्यास लागून ठेचाळावे, तसे दमयतीस ज्ञाले. आपणास हवा तो मनमोकळेपणा नानासाहेबाजवळ नाही असे तिला वाटले. ती म्हणाली, “ मला वाटत, मी तुमचा निराशा तर करीत नाही ना ? निदान जेवढ्या सुखाची अपेक्षा तुम्ही माझ्याजवळून करता, तेवढा मी तुम्हाला देऊ शकत नाहीस वाटत. ”

नानासाहेब उभ्या-उभ्याच तिच्या पाठीमागे दिसणाऱ्या, ग्रीष्माने करपलेल्या, हिचवळीकडे पाहून हेतू दमयतीचा हात त्याच्या हातातच होता व दमयती दीनपणाने विचारीत होनी- “ सागाना काय ते ? ”

“ या गोष्टी फोडून सागता येतात का कुठे ? ” नानासाहेब थोड्या धाईनेच म्हणाले.

“ पण फोडून सागण्यासारखे आहेच काय यात ? कोणती उणीव माझ्यात भासते, हे सागायच नुसत. ”

“ नाही ग सागता येत ते. ” नानासाहेब स्मित करीत म्हणाले

“ बर, पण विश्वासाबद्दल आणि खात्रीबद्दल काय म्हणालात ते तर सागा. ” लाडिकपणे दमयती म्हणाली. पण लाडिकपणाचा स्वर लगेच पुढे बोलताना गंभीर झाला, “ माझ्या मनात नाही कधी विश्वाभाची अन् खात्रीची शका येत ती ? ”

“ नाही. कारण तुला त्याच एवढाच महत्त्व वाटत नाही तू स्वभावतः विश्वासाहो आहेस, नी तुझा मन कधी चलाविचलहि होत नाही-आणि होणारही नाही. ”

“ आणि तुमच ? त कोण करणार आहे चलविचल ? ”

“ मी जितकं तुझ्यावर प्रेम करतो, तितकं प्रेम माझ्यावर करणार कुणी

भेटळं तर—” किंचित् विनोदाने, किंचित् गभीरपणे तिजवडे पाहात नाना-माहेव म्हणाले.

“अस ? म्हणजे मी तुमच्यावर पुरेस प्रेम करीत नाही म्हणायची ?”

प्रभाचे उत्तर टाळीत नानासाहेब म्हणाले— “दमयती, प्रेम करण-विलक्षण प्रेम करण ही एक अजब गोष्ट आहे विलक्षण प्रेम क्वचित् सापडत हे खर. लोकांचा या विलक्षणपणावर विश्वासहि बसत नाही, हेहि खर. कारण, साधारण लोकात याचा अनुभव तरी नसतो हे एक, अन् तम प्रेम करायला ते मितातहि, हे दुसर. पण विलक्षण प्रेम अतःकरणात एक वि-लक्षण खळ बळ उत्पन्न करत, हे मात्र अगदी खर.”

दमयती गप्प राहिली नानासाहेबावरील आपल्या प्रेमात काही वेगुण्य आहे असे तिला वाटेना. पण त्या प्रेमात तिने ‘विलक्षण’ हे विशेषण कधी लावले नसते. नानासाहेबांशी तिची किती तरी दिवसाची ओळख होती त्याचा—तिचा दाट परिचय होता. त्याजविषयी तिला आदर, श्रद्धा, प्रेम वाटत होते. आपल्या जीवनात नानासाहेब तिला अत्यंत आवश्यक भासत होते. अगदी गरीबाला रोजच्या अन्नाइतके. पण तोंडाला पाणी सुट-णाऱ्या व मिटक्या मारायला लावणाऱ्या पदार्थांमारखे ? ने तिला तसे कधी वाटलेच नाहीत. आणि खरे पाहिले तर रोजचेच जेवण हितकर नाही का ? विलक्षण प्रेम तिला माहीतच नव्हते. पूर्वी वडिलांचे व आता नानासाहेबांचे या साऱ्या प्रेमानेच ती सुखी नव्हती का ?

तिने दुसऱ्या हाताने नानासाहेबांचा हात धरला व ती म्हणाली— “मला वाटत माझे लाड फार झाले कधी कोणत्या गोष्टीची वाणच मला भासली नाही. हवी ती गोष्ट सहजच मिळत गेली अन् म्हणूनच मला वाटत मी अशी राहिले.”

आपल्या म्हणण्यातला आशय दमयती समजू शकली नाही हे पाहून नानासाहेबाना मौज वाटली. त्याचे लक्ष जवळच असलेल्या गुलाबाच्या फुलाकडे गेले. त्यांना वाटले, या कांमल जीवाला त्रास न देणेच बरे वाटका-मारखें निष्पाप, फुलासारखे नाजूक व सुवासाप्रमाणेच हाती न सापडणारे हे दमयतीचे प्रेम आपलेच आहे. आपल्या अतृप्त मनाने असाच वीर

धरला पाहिजे. ते म्हणाले— “ अस्स ! म्हणून तुला सुखाची ग्वत वाटू लागली आहे वाटत ? ”

“ सुखाची नव्हे पण तुम्हाला, मी सुखी करू शकत नाही, याची मात्र वाटते ”

“ माझ्या सुखाची नको काळजी करूस सध्या तरी ते दयेवर अवलंबून आहे ”

दया शब्दातली खाच दमयतीच्या व्यानातहि आली नाही. ती म्हणाली— “ हो, पण दयेवर तुम्ही इतक अवलंबून असाव हे दयेलाहि आवडत नाही. जनावार्ई परवाच म्हणत होत्या की या गोष्टीची जाणीव सुद्धा दयेला जड वाटते म्हणून. आणि मला वाटत त्याच म्हणण बरोबर आहे. ”

“ दमयंती, मनाची टोचणी कशी असते हे तुला ठाऊक नाही. ”

“ पण तो अपघात म्हणजे काही तुमची एकट्याचीच चूक नव्हती. शिवाय ती जन्माचीच क्षयी अस डॉ. महात्मेहि म्हणत नव्हते का ? अपघात झाला नमना तरी ती याहून चांगली नसती अस त्याच मत आहे. ”

“ हे डॉक्टर म्हणजे माझ्या पैशाचे चाकरच ना ? त्यांना तम म्हटलच पाहिजे. ”

“ पण कुणीहि मागेल की, दया मूळचीच अशक्त. तुम्ही तिची इतकी काळजी घेतली नसती तर तिने इतके दिवसहि काढले नसते. नाही का ? ”

पण हे मारे मुद्दे नानासाहेबांनी दूर मारले. ते म्हणाले— “ तें तुला कळायच नाही जाऊ दे आधी आपण त्या मदयतीबद्दल बोलत होतो आता दयेबद्दल, जाऊ दे. ”

“ मनाची टोचणी मलाहि माहीत आहे अन् म्हणूनच मदयतीबद्दल इतक वाटत. ” हे शब्द तिच्या ओटावर आले होते पण ते तिने दाबले व ती उठली.

नानासाहेबांनी एकदम काही विचार मनात आल्यासारखे करून विचारले “ बर, पण आता तू आमच्याकडे येतेस का जेवायला ? जाऊ मग आपण एकाद्या गोऱ्या थोडी मजा करू ”

“ आज नको गडे. आज मला मदाबाईकडे जायच आहे. विचारी किती दिवसांपासून बोधावते आहे. माग दोन वेळा दिला मी टाळा — ”

“ मग आज आणखी एकदा. ”

“ नको, नको. ती नुकतीच आजारातून उठली आहे. निचारीला अजून घरातच राहाव लागत. ”

“ अग, पण मी गेल्यावर तुला आहेतच की काही दिवस. जा मग केव्हा तरी त्या दिवसात. ”

“ पण मी आजच कबूल केल आहेना ? तिची इच्छा तुम्हीसुद्धा याच अशी आहे. चलता का ? तिला किती तरी बग वाटेल. ”

“ छे बुवा. तुम्ही ती मदा नी ते तिचे यजमान काय पण माणस आहेत ! अगदी कटाळवाणी. ”

“ पण स्वभावान ती फार चांगली आहेत हे. मला वाटत, लोक आपल्याला कटाळतात हे कळण म्हणजे किती तरी वाईट, नाही का ? नाना, आज नका मला आग्रह करू मी उद्या दुपारी येईन तुमच्याकडे. ”

“ दुराग्रही आहेस तू झाल ! मला हय आजचीच रात्र काढायची आहे मग कितीतरी दिवस आपली गाठहि पडणार नाही. ”

‘ पुढचे चार महिने आपण दयेबरोबर एकटीने चालवायचे कबूल केले आहे, मग मला नको का थोडे माझ्या मैत्रिणीकडे जायला ? ’ असे दमयंती म्हणाली नाही, पण तिच्या मनात ते आल्याविना राहिले नाही. ती काही न बोलता तशीच उभी होती.

“ दे ग आज तिला टाळा घरी गेल्याबरोबर निरोप पाठवू आजच ल माझ्याबरोबर ? ”

“ नको नको. आज नको. दोनदा दिला तेवढा पुरे. ”

नानासाहेब थोड्या त्रासिक स्वरात म्हणाले, “ मग आज तू येणार की नाही माझ्या बरोबर. ”

दमयंतीला उत्तर देण्यास वेळ लागला नाही. नानासाहेब काय, हवे तिथे हवे त्याच्याबरोबर जाऊ शकतील, पण मदा ? आपण न गेलो तर तिच्याकडे कोण जाणार ? नानासाहेब तर नाहीतच पण आपणही न गेलो

नर तिला किती तरी वाईट वाटेले “ आजचा दिवस माफ करा. आज मला तिकडेच गेल पाहिजे. ”

नानासाहेब रागावतील हे तिचा माहीत होते. त्याच्या रागाची तिला भीति वाटे. ते आजपर्यंत कधी रागावले नव्हते तिच्यावर. पण त्याच्यात क्रोधाची मात्रा आहे व एकादे वेळेस ती आग बाहेर पडायची असे तिला वाटे. दमयंतीला भाडणाची भीति वाटत असे. दमयंती आणि भाडण, ही कल्पनाव अशक्य होती. पण ते रागावले तर आपणाम रडू येईल, अशी तिला भीति वाटे.

नानासाहेबाना काही वाटले असलें तरी त्यांनी आपले मन आवरल व ने म्हणाले, “ अच्छा. तर मग उद्या. कांकणातील काही फोटो माझ्याकडे आज आले असतील ते तुला दाखवीन आणि आपल्या त्या नावेच काम कोठवर आल आहे तेहि मार सागेन ”

या समर्ताने दमयंती द्रवली. सरदार नानासाहेब जगताप यांनी दमयंती-पुढे वाकावे यात नानासाहेबास केवढे आत्मसमन करावे लागले असेल, याची तिला कल्पना होती. नावेच्या नाजुक कल्पनेचा उच्चार करून नानासाहेबानी काय सुचविजे ते तिला समजले होते. नानासाहेबाच्या गळ्यात तेथेच हात घालावा अशी प्रबल इच्छा तिला उत्पन्न झाली पण तसे कर-याचा धीर मात्र तिला झाला नाही. थोडी स्वतःची, थोडी नानासाहेबाची व थोडी कोणी पाहणार तर नाही ना, याची तिला भीति वाटली असावी

हसत हसत आनदाने ती म्हणाली— “ हे पाहा, अशशी तुम्ही मला लाडावता गरीब विचारी मदा. मी गेल्यान किती किती आनंद तिला होईल म्हणून सांगू ! ”

“ मला आनंद होईल की नाही याचा विचार करण्याच कारण नाहीच वाटत ? ”

“ तुम्हाला आनंद आहेच. हव त मार मिळतच आहे. ”

“ पण तू नाहीस ना मिळत. ”

तिने आपला हात सैल सोडला. नानामाहेबांनी दळूच तो आपल्या ओठाशी नेला. ती म्हणाली, “ मी तर तुमचीच आहे फक्त तुम्हाला हवी तशी नाही. ”

तिचा हात हातात असतानाच नानामाहेब तिच्याकडे पाहता म्हणाले, “ नाहीस ? नाहीस तू तशी ? ”

त्यांनी तिचा हात सोडला दोघेहि निःशब्द चालू लागली. नजरबागे-बाहेर पडल्यावर निगेप घेऊन दोघेहि दोन दिशाना वळली.

दमयंतीच्या मनात भय वाटू लागले, ‘ विलक्षण प्रेम मला ते करताच येत नाही. कुठ तरी चुकत आहे म्यास ’

४

(१)

कृ. दमयंतीबाईस—

सा. न. वि. वि. आई वारली. मुटली विचारी एकदाची माझ्या डोक्यावरच छत्र व ओझ दोन्ही नाहीशी झाली.

तुम्हाला लिहावं अस किती तरी वेळा वाटल. पण आईला मी त्या दिवशी वचन दिले होते की तिच्या जिवात जीव असेतो मी तुमच्याशी सबंध ठेवणार नाही पण आता मी मोकळी आहे. माझ मलाच सार पाहिले पाहिजे.

आईला दर महिन्यास जे पैसे मिळत ते तिच्याबरोबरच थावले. म्हणून घर मोडल. सार विकून टिकून जे काय आले त्यातून डॉक्टराच बिल व शेवटल्या दिवसाचा खर्च भागविला. लुगड्याची एक जोडी व पोलक्यास थोडे कापडे घेतले. नागावच घर आता सोडणार आहे. उद्या महिना पुरा होईल व परवा नशीबाची परीक्षा पाहण्यास मी बाहेर पडेन.

दोपामाठी तिने इतके दिवस जे दुःख भोगले ते पुरे नाही. का झाले ? गरिबी-मुळे तेव्हा शिकवयास मिळाले नाही व आता शिकावयाचे वय राहिले नाही पण झाले ते गेले. आता जे काय करता येण्यासारखे आहे ते करावे.

आतापर्यंतचे तिचे आयुष्य फारच दुःस्वात गेले. कोणाहि पुरुषास त्याची कल्पनाच करता येणार नाही. तिच्या मनांत माझ्याविषयी राग मुळीच नाही. काही तरी शिकण्यामाठी ती अत्यंत उत्सुक आहे, पण तिला काय करावयास सागावे हे मलाच कळत नाही. अगदी म्हात्वाची कामे करण्यापलीकडे तिला काहीच येत नाही.

पण तिची बुद्धि मात्र तल्लख आहे हो ! जे काय सागावे ते अत्यंत लक्ष्यपूर्वक ऐकते. दररोज काही ना काही गितकेच. माझ्या मनात तिचे लवकर लग्न करून द्यावे असे आहे. आणि तिला चांगला नवरा मिळण्यास मुळीच अडचण पडणार नाही. किती सुंदर दिसते म्हणून सागू ? हसायला नको. चांगल्या कपड्यात तुम्ही तिला अजून पाहिलेले नाही.

मी हें करू शकले यात मला केवढे समाधान वाटत आहे ! थोडे पैसे खर्च करण्यापलीकडे मला यात कोणताच त्रास सहन करावा लागत नाही. आणि तिच्यामाठी थोडा खर्च केला तर 'मी स्वार्थी आहे.' ही अलीकडे मला त्रास देणारी भावनाहि थोडीफार दूर होईल.

हे सारे करताना मला तुमचे मत घेता आंल नाही याबद्दल क्षमा करा. वेळच नव्हता मुळी तसे करायला. आता तिला घेऊनच मी मावशीबाईंच्या गावी जाणार आहे. कारण, तिला एकटीला येथे कुठे ठेवावयाचे ? आम्ही दोघीहि मावशीबाईंकडेच राहू. त्यांनी रुकार दिला आहे. आम्ही थोडे दिवस तेथे राहू व मग मी दयेबरोबर पुढे जाईन. तोपावेतो निघेलच काही तरी मार्ग.

तिच्या पूर्वीच्या गोष्टी तुम्ही विसरून जा. तुम्ही तिला एकदाच पाहिली आहे, आणि तीहि अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत. तुमच्या मनातली तिजबद्दलची अढी गेली तर मला किती तरी बरे वाटेल ! कळावे.

तुमचीच
'दमयंती.'

ही दोन्ही पत्रे हातात घेऊन नानासाहेब मावशीबाईंच्या बगत्याच्या व्हराड्यात फेऱ्या घालीत होते. दयेची प्रकृति पुष्कळच सुधारल्याचं डॉक्टरांचे पत्र त्यास मेळते होत ती आता दुसऱ्याचा हात वरून व कबित् एकटीहि थोडे चालू फिरू लागली होती. या आनदात अमतांनाच ही पत्रे त्याचे हातात पडली व थोड्याच दिवसांनी ते कोकणातून निघाले. दमयंती काही तरी घोटाळा करील अशी त्यास भीति वाटली व गोष्टी फार पुढे जाण्यापूर्वीच काही व्यवस्था करवी म्हणून ते तातडीने येथे आले. दमयंती आजच येणार होती. थोड्या वेळाने मावशीबाई व त्याचे यजमान दादासाहेब बघेऊन आले व व्हराड्यात खुर्च्या टाकून तिथेच गप्पा मारीत बसली.

“मावशी, हे पाहा दमयंती काय लिहिते ती. त्या पोरीला येथे आणायला म्हणे तुम्ही समति दिली ” नानासाहेब म्हणाले.

“पण नाना, मी काय करू ? दमयंतीच मला पत्र आले. तिला नाही म्हणण कस शक्य होत, आणि त्याचा उपयोग तरी काय होता ? दमयंती तिला घेऊन एकदा हॉटेलमध्ये उतरली असती तिचा स्वभाव तुला माहीतच आहे ”

मावशीबाईंचे यजमान दादासाहेब म्हणाले— “तरी पण मला वाटत तुमच थोड चुकलं. दमयंतीला थोड अप्रिय पण स्पष्ट शब्दात सांगायलाच हवं होत की, त्या पोरीच इथ येण आम्हाला नी नानासाहेबांना पसंत नाही, म्हणून.”

“पण तिच्यावर अजून कोणाची सत्ता का आहे ? नानाचा तरी इतक्यात तिच्यावर अधिकार काय ? ”

“हीच तर खरी अडचण आहे तिच्यावर अजून कोणी अधिकार चालवू शकत नाही. ” नानासाहेब म्हणाले.

“अस असल्यामुळ युक्तीनच काम काढल पाहिजे. दमयंतीला तिच्याबद्दल दया येते ती त्या पोरीसाठी त्यामुळ हवं ते करील. मग दमयंती काय करते तें आपल्या दृष्टीच्या आड न होता समोरच झालेलं बरं नाही का ? ”

दादासाहेब म्हणाले— “पण तुम्हाला खरंच का अस वाटत की या काल संपडलेल्या पोरीसाठी दमयंती आपणा सर्वांना मोडील म्हणून ? ”

“ सोडणार नाही. ” मावशीबाई म्हणाऱ्या. “ ती आपल्याला जशी सोडायला तयार नाही होणार तशी पण तिलाहि ती सोडणार नाही. शिवाय त्या पोरीबद्दल अजूनही आपणाला काहीच सांगता येत नाही. आपणा साऱ्यांच्या डोळ्यात ती कदाचित् बूळ टाकायची तिच्या वृत्तीवरून धूर्त दिसते ती. ”

“ ते तर दिसतच आहे. पाहा ना दमयतीवर तिन कस जाळ टाकल न ! तिच्या पत्रावरून स्पष्टच दिसत आहे की त्या पोरीन एकदम हल्ला केला आणि किल्ला सर केला. ” नानासाहेब हसत म्हणाले. “ दमयतीच्या पहिल्याच भेटीच्या वेळी दमयतीविषयी सर्व गोष्टी तिन मनात साठवून ठेवल्या, अन् आई मरताच त्या साऱ्या पोतड्यातून काढल्या. ”

“ पण— ” दादासाहेब म्हणाले, “ आईला तर दमयती डोळ्यासमोरही नको होती ना ? ”

“ अगदी ! ” नानासाहेब म्हणाले, “ त्या दिवशी दमयती तिच्या घराबाहेर पडली ती शिऱ्या आणि जवळ जवळ धक्के खाऊनच. ”

“ पण या पोरोपेक्षा ती लाखपटीने बरी तिचा राग तरी कसावर होता ? ” दादासाहेबानी विचारले.

“ लबाड लोकांच्या नेहमीच्याच गोष्टी. मी यमाजीरावाबद्दल सारांश गोष्ट काढला. त्यान अस समजल की तो तर अट्टल होताच पण ही बाईहि त्याची पक्की साथीदार होती. अहो, एकाकाळी बाबासाहेबाच लग्न तिच्याशी व्हायच घाटत होत. त्यावेळी लिहिली असतील त्यांनी तिला काही प्रेमपत्र. पण तीं लग्नानंतरची आहेत अतं दाखवून ती बाबासाहेबाजवळून पैसे उपटण्याची खटपट करित असे. पण या साऱ्या गोष्टी दमयतीला सांगायच्या कशा ? ” नानासाहेब त्रासिक स्वराने म्हणाले.

नानासाहेबानी शांत करण्याच्या इच्छेने मावशीबाई म्हणाऱ्या—“ दमयतीच्या भावनाचा प्रश्न आला की झालीच तिची बुद्धि मद. पण नाना, तुला नाही अस वाटत की, आपणा सर्वांत तिन त्या मुलीला आणल तर आपण सर्वांनाच तिच्यावर नजर ठेवता येईल ? मला वाटत आपण सारे एका अशिक्षित गावढळ मुलीला पुरून उरू. ”

“ पण तिच कणायच काय ? ” नानासाहेब त्रामून म्हणाले, “ तिला कशी तरी करून दूर तर केलीच पाहिजे. दयेबरोबर कोरड्या हवेच्या ठिकाणी किंवा नंतर कोकणात मी तिला ठेवायला मुळीच तयार नाही. ”

“ पण दमयंती तरी कुठ तस म्हणते आहे ? ” मावशीबाई ही विचारले.

“ मावशी, आज न म्हणू दे. पण तिची तोपर्यंत काही सोय लागली नाही की उया म्हणणारच ती तस. ”

“ ते माझ्यावर सोपव तू. मी त्या मुलीला पारखीन. दमयंतीशी बोलून अन् तिला काही तरी कामात कुठ तरी अडकावून टाकीन ”

“ पण दमयंतीन जाहिराती लावल्या असतील आणि जिकडे तिकडे वाण वाटीत सुटेल, ही आपली बहीण म्हणून. ” दादासाहेब म्हणाले.

सगळ्यात वाईट हेच होते. आणि दमयंतीला तें कळणें कठीण होते. सरदार नानासाहेब जगतावाची मेव्हणी आणि म्हणे कुठे तरी काही तरी काम करते. छे ! असे काम करून पोट भरणाऱ्या व घराबाहेर राहणाऱ्या मदयर्तपेक्षा, नको असलेली पण घरात राहिलेली मदयंती बरी. सुटकेची आशा म्हणजे दमयंतीने लिहिल्याप्रमाणे तिचे लग्न होणे हीच होती. पण लग्न म्हणजे काय सोपी गोष्ट आहे ? किती कठीण व कितीतरी गोष्टींवर अवलंबून ! कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तरी दमयंतीचे करणे वेडेपणाचेच होते.

बोलता बोलता नानासाहेब बरेच गरम झाले. दमयंतीचा असला हेका म्हणजे नुमता खुळेपणाच नसून हा एक मोठा स्वभावदोष आहे. इतका गोड स्वभाव कधी कधी वीट आणणारा ठरतो. साचे औचित्य— उघड शहाणपणाहि—यामुळे कधी कधी दूर फेकला जातो, असे म्हणण्यापर्यंत त्याची मजल गेली.

“ गरीब विचारी दमयंती. मला तिची कीव येते. ” मावशीबाई म्हणाल्या.

नानासाहेब उमलून म्हणाले, “ तिची कीव ? खरोखर तिच्या वेडेपणान त्रस्त होणाऱ्या आम्हा साऱ्यांची कीव करायला हवी. ”

आणि या मनःस्थितीतच त्यांनी आणखी एक बाजू पुढे मांडली. ते

म्हणाले — “ आणि या सान्याचा देवर काय परिणाम होईल कोण जाणे ! दमयतीबद्दल तिला किती आपलेपणा वाटतो हे तुम्हाला माहीतच आहे, आणि आता या पोरीचा अडथळा मध्ये आला तर तिला किती तरी वाटेल त्याच ”

मावशीबाई म्हणाल्या — “ त्याची नको काळजी करूंस. दयेपासून त्या मुलीला अगदी दूर ठेवीन. ”

“ पण ते दयेला कळल्याशिवाय का राह्यच आहे ? दमयतीच लक्ष्य आपल्याखेरीज दुसरीकडे कुठे आहे, हे तिला खामच कळेल ” नानासाहेब म्हणाले.

नानासाहेबांचे हे झोळणे मावशीबाईंना स्वार्थीपणाचे वाटले. दमयतीने दयेसाठी — नानासाहेबांच्या पुतणीसाठी — आपला सारा वेळ — अगदी चोवीसचे चोवीस तास — द्यावेत हे नानासाहेबांना पटावे, व आपल्याच वडिलांच्या पुतणीसाठी — आपल्या चुलत बहिणीसाठी — थोडा वेळहि देऊ नये असे वाटावे, यात मनुष्यस्वभाव किती स्वार्थी व त्यामुळेच आवळा कसा होतो, याची त्यांना मौज वाटली. त्यांनी तसे बोलून मात्र दागविले नाही.

या गोष्टी होत आहेत तोच गाडीचा आवाज ऐकू आला व थोड्याच वेळात बगल्याच्या पायऱ्याशी गाडी येऊन उभी राहिली. तिघेहि पुढे गेली. गाडीचे दार उघडले गेले व आतून आनंदी, हसतमुख व प्रेमळ दमयती स्मित करीत उतरली आणि तिच्या मागून ? दमयतीपेक्षा थोडी उच्च, काहीशी भव्य आणि किती तरी सुंदर दिसणारी अशी एक तरुणी उतरली.

तिला पाहताच तिघांच्याहि मनात एकच विचार एकदम आला — आपण इतकावेळ पोर, पोरगी, मुलगी म्हणून तुच्छपणे जिचा उल्लेख करीत होतो तीच का ही दमयती ?

रात्रीची जेवणे झाली. दमयती दयेला भेटण्यासाठी गेली. यांडीशी शिक्षा म्हणून, किंवा थोडे या रागावलेल्या मनःस्थितीत एकट्या दमयतीशी बोलणे टाळावे म्हणून, नानासाहेब तिजबरोबर गेले नाहीत.

उकडत असल्याने गच्चीवर धाडण्यात चौधेहि बुर्च्या टाकून बसली. भावशीबाई, दादासाहेब, मदयती व नानासाहेब. दादासाहेब हवाभाण्याच्या, इकडच्या प्रेक्षणीय स्थळाच्या वगैरे गोष्टींबद्दल बोल्तू लागले. भावशीबाईची इच्छा नसतानाहि बरे दिसणार नाही म्हणून त्या बसत्या. या दोघांच्यामध्ये मदयती बसली होती. चद्राचा सौम्य प्रकाश तिच्या तोडावर पडून तिचे सौंदर्य वाढवीत होता. आणि तिच्या समोरच नानासाहेब बसले होते.

दादासाहेबाच्या गोष्टी मदयती मन लावून ऐकते आहे असे वाटेना. परमेश्वर तरी इतके सौन्दर्य अशा स्त्रियांना का देतो? दमयतीपेक्षाहि ही इतकी सुंदर का, याबद्दलचे विचार नानासाहेबाच्या मनात चालले होते. मनातल्या मनात ते दमयती व मदयती यांची तुलना करीत हांते. या त्यांच्या तर्झीतून ते भानावर आले 'दमयतीबाई कधी येतील?' या मदयतीच्या प्रश्नाने. ते म्हणाले— "मला वाटत त्यांना बराच उशीर होईल. दयेची आणि त्याची भेट बऱ्याच दिवसानंतर होते आहे. तेव्हा सहजच त्या दोघी बराच वेळ बोलत बसतील. दमला असला तर तुम्ही झोपायला जा हव्या तर."

"पण तुला काय वाटत?" या एकेरी सबोधनाने बोलणारे नानासाहेब आज 'तुम्ही' या बहुवचनी शब्दाने बोलत आहेत हे मदयतीच्या लक्षात आल्याखेरीज राहिले नाही. ती म्हणाली, "सरदारसाहेब, दमायला काय

झाल ? आगगाडीच्या किंवा मोटारीच्या प्रवासान दमण्यासारखी मी नाजूक नाही मी आहे चांगली टणक. कष्ट अन् जागरण करण्याची मला हवी तवढी सवय आहे ”

“ मग मला वाटून, इथल्या निरुयोगी वातावरणात तुम्हाला कटाळा येत असेल, नाही ? ”

“ पण निरुयोगी आहेच कोण ? मला तर तुमच्या किती तरी गोष्टी शिकायच्या आहेत ”

दादामाहेब हळूच म्हणाले, “ हो. हे तर खरच. जन्मभर आपणाला शिकण्यासारख्या गोष्टी असतातच. ”

मदयती त्याच्याकडे पाहून हसली व म्हणाली, “ पण मला काय शिकायच आहे, हे तुम्हा सर्वांना माहीनच आहे. ” १

या स्पष्ट बोलणाऱ्या बाईला उत्तर देणे सर्वांनाच कठिण वाटले. नाना-माहेब काही तरी टाकून बोलण्याच्या विचारात दिसले. मावशीबाई किंचितु बावल्यासारख्या झाल्या व ‘ हुश ’ करीत हातातल्या पख्याने वारा धेऊ लागल्या. दादामाहेब पुन्हा एकात्या प्रेक्षणीय स्थळाची गोष्ट काढण्याच्या विचाराम लागले.

पण सर्वांना दूर मागवून अशा मुद्रेने मदयती भुर्चाच्या पाठीवर रेलली व धीटपणे म्हणाली— “ तुम्हा साऱ्यांनाच माझा राग येत असेल. पण मी स्पष्टपणे बोलणार आहे तुम्हा साऱ्यांशी. ” साऱ्यांशी म्हणत असतां मदयतीची दृष्टि मात्र स्थिर होती एकट्या नानासाहेबावर.

मावशीबाईना हा प्रसंग टाळावा असे वाटत होते. पण दादामाहेब शांतपणे म्हणाले— “ हो. मदयतीबाई जर स्पष्टपणे त्यांना जे सांगायच आहे ते मागतील, तर मला वाटून, ते साऱ्यांनाच बर होईल. ”

नानासाहेब एकदम सचेत झाले. ही आता काय बोलणार या उःसुकतेने त्यांना एकदम जागृत केले. एकाद्या समाधानाच्या तद्रीत असताना एकदम एकादा धक्का बसला म्हणजे माणूस जसा खडबडून भानावर येतो, तसे त्यांना झाले. मदयतीचे शब्द मागेच होते. पण त्यांनी त्याची दृष्टि मात्र विस्फारित झाली होती. समोर बसलेली ही सुंदर पण भयंकर तरुणी

पाहून त्याच्या मनात एकदम ' राग ' आणि ' द्वेष ' या दोन्ही भावनाचे क्वचित् होणारे मिश्रण झाले होते.

मदयती शातपणे व भोजून शब्द टाकून बोलू लागली, " सरदार नानासाहेबाच लवकरच दमयतीबाईंशी लग्न व्हायच आहे. तुम्ही सारे त्याचे मित्र. मी तुमची पाहुणी. गेल्या थोड्याच दिवसात दमयतीबाईंच्या ओळखीच्या काही लोकांशी माझी ओळख झाली. पण मला अस आदळून आल की, ते सारे मनातून माझा द्वेष करतात. "

मावशीबाई टेबलावरचा अडकित्ता घेउन सुपारी कातरू लागल्या त्या म्हणाल्या— " मदयतीबाई, तुम्ही चुकता आहात. आम्ही कोणी तुमचा द्वेष करित नाहीं. ही द्वेषा-विषाची भाषा बोलण बर नाही. "

" हो. " मदयती म्हणाली— " सभ्य आणि सुशिक्षित समाजात न वागल्यामुळ कोणते शब्द वापरावे हे मला समजत नाही. मी आई गावढळ. पण तुम्ही शिकलेली माणस, माझ्या भाषेचा अर्थ काय आहे, हे बरोबर समजू शकत नाही अस मात्र मला वाटत नाही. "

" तरी पण मला वाटत, तुम्ही आपल म्हणण अधिक स्पष्ट कराव. " दादासाहेब म्हणाले.

मदयती नानासाहेबाकडे वळून म्हणाली— " पण सरदारसाहेब मुळीच बोलत नाहीत, आणि मुख्य प्रश्न आहे त्याचाच. दमयतीबाईंशी सर्वात निकट संबंध त्याचाच यायचा आहे. "

नानासाहेब हसले. या सभापणात त्यांना मज वाटत असावी असे दिसल. ते म्हणाले, " कुमारी मदयतीबाईंनी आपली सारी बाजू पुढ मांडली म्हणजे मग मी निकाल देईन. "

" ठीक आहे. " मदयती म्हणाली, " तर मग ऐका. पहिली गोष्ट अशी की, दमयतीबाई आणि मी सारख्याच— एकाच सभ्य घराण्यातल्या— आहोत. त्याची आई तर माझ्या आईच्या कुळापेक्षाहि थोड्या खालच्याच कुळातली होती, अस ऐकते. आमच्या दोघीपैकीहि सगदारी घराण्यातली कोणीहि नाही. "

मावशीबाईचा उडकित्ता एकदम थाबला. मदयतीला मध्येच थाबवून त्या म्हणाल्या— “ शुश. या असल्या गोष्टी बोलायच्या नसतात, मदतीबाई. ”

“ नसतील ” मदयतीने पट्टिदर्शी उत्तर दिले— “ पण त्या बोलल्या नाहीत म्हणून तुमच्या मनात का येत नाहीत ? सागा, नसल्या येत तर. तुम्ही आतापर्यंत माझ्यामाग माझ्याबद्दल किती तरी बोलला असाल. आणि एकाद्या जळूसारखी मी मदयतीबाईंना चिकटले आहे, असहि तुम्हाला वाटत असेल ”

“ आणि समजा, आम्हाला अस वाटल तर ” नानासाहेब मध्येच एकदम म्हणाले, “ तुमच यावर काय म्हणण आहे ? ”

न्यायाधीशाच्या आवाने बोलणारे नानासाहेब प्रतिस्पर्धांच्या नात्याने बोलू लागलेले पाहून मदयतीसहि चेव आल्यासारखे दिसले. ती म्हणाली, ‘ मी तुम्हाला स्पष्टच सांगणार आहे. पाठीमाग कुजबूज करण्यापेक्षा तोडावर सांगण बर. नाही का ? ह, तर प्रथमच मला तुम्हाला अस सागायच आहे की, मला तुमची भीति वाटत नाही, तुमच्या मोठेपणान दिपून मी तुम्हाला भिईन अशी तुमची समजूत असली तर ती काढून टाका भिकाऱ्यांना कडशाची भीति वाटत नाही. तुमच्यात ज्या काय विशेष मोठेपणाच्या गोष्टी आहेत, त्या शिकायला मला वाटत, मला वेळ लागणार नाही वाटत त्यापेक्षा ते शिकण पुकळच सोप आहे. मी मूर्ख नाही आणि बायकान मांदर्य म्हणून जी मोठी गोष्ट असायला पाहिजे ती माझ्यात नाहीस नाही. माझ्याजवळ आतापर्यंत जे काय नव्हत, ते म्हणजे पैसा. पण आता गोष्ट निराळी. ”

“ का ? मदयतीच्या पैशावर तुमचा हक्क आहे, तो तुमचाच आहे, अस तुम्हाला वाटत की काय ? ” नानासाहेब उसळून म्हणाले.

“ हा माझ्या वाटण्याचा प्रश्न नाही, सरदारसाहेब मदयतीबाईंना तस वाटत. त्यांना अस वाटत की त्या माझ्यासाठी जेवढा पैसा खर्च करतील तेवढा थोडाच. आता तुमच्याशी जशी मी स्पष्ट बोलते आहे तशीच मी

त्याच्याशी बोलले आहे. आणि मला— त्याच्याच जुलतबाहिणीला— लागेल तो पैसा देण्याची त्याची तयारी आहे. ” मदयतीने शांतपणे उत्तर दिले.

“ दमयती भलतीच उदार आहे. हें औदार्य वेडेपणाच आहे भावना-वश होऊन केलेल आहे. ’ मावशीबाई उद्गारल्या

“ दमयतीबाई तर अजून माझ्यासाठी कितीतरी करणार आहेत. आपल्या बरोबरची म्हणून वागवायच त्यांनी मला कबूल केले आहे. ”

दादासाहेब म्हणाले—“ दमयती सुदैवी आहे पण तिच अस करण वेडेपणाच आहे, अस तुम्हालामुद्धा नाही वाटत ? ”

मदयतीने एकवार त्याच्याकडे ऐटीत पाहिले व ती म्हणाली—“ मग हे माझ सुदैव म्हणा हव तर. ”

बाजू बिनतोड अगावर आल्यामुळे मावशीबाई रागावल्यामागल्या दिसल्या. पण नानासाहेब उपरोधिकपणे म्हणाते—“ मदयतीबाई इतक स्पष्ट बोलल्या ही त्याची मोठी मेहनतानी आहे. ’

“ सरदारसाहेब, ही मेहनतानी नव्हे. मला ठाऊक आहे की तुम्ही सारे मला इथ राहाण कठीणच काय, अशक्यहि करू शकाल. म्हणून मी आपल म्हणण स्पष्टपणे मांडले आहे. दमयतीबाईत अन् माझ्यात फारसा फरक नाही आम्ही राखल्याच. फक्त तिच्या पाठीशी सुदैव आणि सुदैवी माणसानी दुदैवी बाधवावर कृपा करण अयोग्य नाही दमयतीबाई तशा स्वभावाच्या आहेत. ” मदयतीने दमयतीच्या स्वभावातली मरुखी नेमकी ओळखली होती, आणि ती पुढे म्हणाली—“ योग्यतेपेक्षा अधिक मिळण हे सुदैव दमयतीबाई मला भेटल्या हे माझ सुदैव. मला हव ते त्या मला देऊ इच्छितात आणि त्या देतील ते मी घेऊ इच्छिते. ”

या रोखटोक्त उत्तराने नानासाहेबाच्याहि तोंडाला कुलुप पडले

मदयती उठली. ती म्हणाली—“ माझ्याजवळ काही नाही हे तुम्हाला ठाऊकच आहे. पण तो काही माझा दोष नाही. ’

नानासाहेबहि उठून उभे राहिले. दोघेहि सारख्याच उंचीची दिसत होती “ कल्पना करा की, माझ्या वडलाना ते बक्षीस मिळाले असत—” ती थोड्या उद्धटपणे म्हणाली.

“ मी तुमच्याजागी असा तर अस मात्र बोललो नसतो ” नाना-साहेब हळूच म्हणाले.

“ हा सारा दवाचा खेळ आहे. आणि सरदारसाहेब, देवाबद्दल कधी कोणी खात्री देऊ नये. ” ती म्हणाली

“ दमयंतीवरील अधिकारानर तुम्ही थोड अधिकच विसवत नाही का ? ”

“ नाही मला वाटत, दमयंतीबाई मला कवीच अतर देणार नाहीत. ”

“ हे खर तुमच्या ब्रिटिशींशी लग्न होईपर्यंत तिच्यावर माझा काही अधिकार नाही. पण हा प्रश्न थोड्याच दिवसाचा आहे अस नाही तुम्हाला वाटत ? ”

“ हो. पण मात्र लग्न त्याच्याहि आशी होणार नाही कशावरून ? ” मदयती हसत म्हणाली.

मदयतीच्या बोलण्याने सारीच थक झाली

तिने पाहिले तो दादासाहेब उठून उभे राहिले होते व मावशीबाई पान-मुपारीचे तबक आवरू लागल्या होत्या.

मदयती हळूच म्हणाली— “ थोडक्यात म्हणजे माझ म्हणण अस की, मी पूर्ण स्वार्थी आहे. तुम्ही कोणी माझ्या आड येऊ नये. मी तुमच्यात तुडबुड करणार नाही तुम्हाला त्रास देणार नाही मला जे काय सांगायच होत ते सांगून झाल. मी जाते आता झोपायला. मी गेल्यावर माझ्याबद्दल तुम्हाला काय बोलायच असेल ते बोला आणि ठरवा. ”

एवढे म्हणून तिने दादासाहेबास व मावशीबाईस नमस्कार केला व ती जाऊ लागली. दादासाहेब दाराशीच उभे होते. त्याच्याजवळ जाऊन आता-पर्यंतच्या उद्धटपणाशी विमगल अशा नम्रतेने आपली मान वाकवून तिने नमस्कार केला व ती निघून गेली.

तिघाच्याहि तोंडून एकाच वेळी उद्गार निघाले

दादासाहेब म्हणाले— ‘ नटी ! ’

मावशीबाई म्हणाल्या— ‘ कृत्या ! ’

नानासाहेब म्हणाले— ‘ रमा ! ’

काही दिवस गेले दयेची व मदयतीची अजून गाठ पडली नव्हती. आरभी आरभी मदयतीजवळ दयेच्या गोष्टी काढून तिला भेटण्याची मदयतीने उत्सुकता दाखविली होती. पण मावशीबाईकडे आल्यापासून तिने कधी तिला भेटण्याची इच्छा दर्शविलीच नाही.

मदयतीलाहि या गोष्टीची जाणीव झाली होती की, या माऱ्या लोकात मदयतीला आणल्याने मोठा गोवाळ उडून गेला आहे. मावशीबाईनी तर 'आम्हाला आता परगावी जावनाच आहे' असे सांगून पर्यायाने दुसरीकडे राहाण्याविषयी स्पष्टच सुचविले होते. मदयतीस उगाच वेकाटपणे न बोलण्यास मदयतीने सुचवून पाहिले. पण ती म्हणे— 'झाल काय थोड स्पष्ट बोलत म्हणून ? मी थोटा तर बोलत नाही ना ? याना उगाच थोडाळीत कशाला राहायच ? आपण काय याचे गुलाम आहोत ? आपण त्याच वाईट तर नाही ना करीत ?'

इकडे मदयतीची एक बहीण तिच्यावगेवर आली आहे हे ऐकून दया सारखे प्रश्न विचारी व तिला भेटण्याविषयी आपली उत्सुकता दाखवी. पण मदयती काही ना काही कारणाने तो प्रसंग टाळी. कारण नानासाहेबीचे मन मदयतीबद्दल कटुषित आहे व दयेजवळ तिला ते ठेवू इच्छित नाहीत, हे तिला माहीत होते. मदयती यामुळे मोठ्या अडचणीत होती.

मदयती शक्य तितकं या लोकास टाळीतच असे. हे लोकहि कामापुरतेच तिच्याशी बोलत. ती सारा वेळ बहुधा आपल्याच खोलीत असे. बुद्धि चांगली तीव्र आणि या श्रीमतीत वाढलेल्या बायकांना ज्या गोष्टी येतात त्या शिकण्याची इच्छा. त्यामुळे पुस्तकावरूनच किती तरी गोष्टी ती शिके.

तिची प्रगति पाहून दमयतीस आश्चर्य वाटे. ती तिला हवी ती पुस्तके आणवून देई व जेवढे शिकवितो तेवढे शिकवी. नानासहवाकडे पाहण्याची मदयतीची दृष्टि इतर लोकापेक्षा निराळी असली, तरी ती त्याच्याशी बोलणं होता होईतो टाळीतच असे. सध्याकाळी ती फिरावयास देखील एकटीच जाई.

अशाच एका दगाळ सध्याकाळी फिरत असता, दयेला ज्या बगल्यात ठेविली होती, तिकडून मदयती निघाली. एकदम दयेची भेट घ्यावी असे तिच्या मनात आले. ती आत शिरली. मावशीबाईंच्या बगल्यातील कडक शिस्त येथे नाही हे तिच्या लगेच न्यानी आले. दाराशी तिने चपला काढून ठेविल्या व थाप मारण्यामाठी दाराला हात लावला तोच दार उघडले गेले. 'कोण ? आत या.' असा क्षीण शब्द तिच्या कानी पडला आणि आत शिरताच दयेची व तिची दृष्टादृष्ट झाली

दोगिनाहि एकमेकीकडे पाहून आश्चर्य वाटले. थोडा वेळ दांढीहि एकमेकीकडे पाहतच राहिल्या

आजारी, आजारी म्हणून ऐकत असलेल्या या मुलीचा सतेज चेहरा, लहानशी जिवणी, लुमलुशीत आंठ, आजारपणातहि आगा-खाद्यावरील कपडे व अलंकार, गर्भश्रीमताचे एक प्रकारचे तेज व लहान मुलासारखी दृष्टी व हुकमी मुद्रा पाहून, ही मुलगी खरोखर आजारी नसून श्रीमतीच्या चोचल्यातलाच हा प्रकार आहे, असे मदयतीला वाटलें. तिकडे दयेला काचित् दिसून येणारे सौंदर्य, उंच व भव्य शरीर, नसानसातून खेळणारे चैतन्य आणि कशाचीहि पर्वा न करणारी बेफिकीर मुद्रा पाहून, एका प्रकारचा आदर वाटला. ती पडल्या पडल्याच म्हणाली--“ या ना, उम्या का ? दमयतीची बहीण ती तुम्हीच का ? तुमच्यात आणि तिच्यात काहीच माग्य नाही. ”

“ असणार कुठून ? आमचे दोघींचे वडीलहि सारखे नव्हते. ” मदयतीने उत्तर दिले.

“ बसून बोला ना. म्हणजे मला मान वर करून बोलाव लागणार नाही. ”

“ माझ्यासारख्या अभागिनीजवळ तुमच्यासारख्या भाग्यवान् माणसाला

बोलण्यामारख काय असणार ? ” अस म्हणून मदयती दयेच्या जवळ येत तिच्या पलंगावरच जाऊन बसली.

“ भायवान्, आणि मी ? ” दया आश्चर्याने उद्गारली. आजपर्यंत तिला भेटावयास येणारे सारे तिच्याकडे एक दुर्दैवी मुलगी म्हणूनच पाहात होते “ मी भायवान्, या तुमच्या बोलण्याचा अर्थ मला नाही समजला.

“ मला तरी तस वाटत. तुम्हाला काय कमी आहे ? ” मदयती स्मित करीत म्हणाली व निने दयेचा हात आपल्या हातात घेतला

“ पण मी अशी अयमणाला खिललेली दिमते आहे ना ? आज कितीतरी दिवस मी अशी आहे ”

“ मी मागू का तुम्हाला ’ मदयती म्हणाली— ‘ लोक समजताना इतक्या आजारी तुम्ही खास नाही मग वाटत, तुमच्या आजाराच स्तोमच फार केल जात. नाही का ? मी राहिले आहे गरिबीत, आणि कितीतरी आजारी बायका पाहिल्या आहेत. तुमच्यापेक्षा कितीतरी अधिक आजारी असलेल्या स्त्रिया चागल्या समार करताना मी पाहिल्या आहेत.”

मोठ्या ममतेने ती दयेच्या हातावरून आपला हात फिरवीत होती.

असे हे ऐकण्याचा अनुभव दयेला अगदी नवीनच होता. आतापर्यंत तिच्याकडे येणारे सारे लोक त्याचे चेहरे करून बसत व आजाराच्याच गोष्टी बोलत. ती थोडा वेळ विचार करून म्हणाली— “ हो मला देखील कधी कधी अस वाटत की, हे लोक माझ्या आजाराच फार स्तोम करतात म्हणून. खर मागायच म्हणजे मला या डॉक्टराचा, परिचारिकाचा आणि औषधाचा भगदी कटाळा आला आहे. सारखे हे करू नका, हे खाऊ नका, असे चाललेल असत. आमच्या नानाना या माझ्या काळजीत उदाम पाहिल म्हणजे मला भारी वाईट वाटत. पण आता मी किती तरी बरी झाले आहे. मला वाटत, मी लौकरच बरी होईन. ”

“ तुमच्या आजाराचा एवढा बोजवारा न केला तर तुम्ही कितीतरी लवकर चागल्या बऱ्या व्हाल. सरदारमाहेब जर इतके श्रीमंत नसते तर तुम्ही इतक्या आजारी राहताच ना. ” मदयतीचे बोलणे फार धिटाईचे होते. पण दयेला त्याबद्दल राग येण्याची गोष्ट तर दूरच, तिच्या ध्यानातही ही धिटाई आली नाही. आपल्यापुढे आज नवीनच माडलेल्या या नव्या

बाजूचा विचार करण्यातच ती गुग झाली होती. मदयती पुढे म्हणाली—
 “आजाराच्या या साऱ्या गोष्टी जर तुमच्यापामून दूर गेल्या तर तुम्ही एकदम बऱ्या व्हाल. तुमच्याशी बोलताना प्रत्येकजण तुमच्या आजारा-
 विषयीच बोलतो ना ? झाल तर मग. एकाद्याला रोगी म्हणून मारखच
 म्हणू लागल की तो नाही का आपल्याला रोगीच समजू लागायचा ?”

“म्हणजे मग, मी काही खरोखरच रोगी आहे अस नाही तर वाटत
 तुम्हाला. ”

“नाही, मुळीच नाही. ”

आणि आपल्या स्वतःच्या घड्याकट प्रकृतीवरून, जे काही साधारण रोग
 तिच्या पाहण्यात आले होते त्यावरून, आणि रोगाची पर्वा न करिता
 नेहमीची कामे करतानाच गरीब लोक बरे कसे होतात यावरून तिला
 खरंच तसे वाटते. शिवाय मदयतीजवळच्या पुस्तक त तिने एक मानसो-
 पचाराचे पुस्तक वाचले होते. त्यात असे लिहिले होते की, रोग्याला बरे
 कगवयाचे असेल तर त्याच्या मनात मी बग आहे, मी बरा होत आहे,
 अशाच कलाना भरविल्या पाहिजेत. या गोष्टीच ती दयेच्या मनावर ठस-
 वात होती इतक्यात पारिचारिका तेथे आली.

तिच्या नजरेवरूनच मदयतीने ताडले की, आपले देणे, दरेजवळ
 बसणे, बोलणे वगैरे तिला आवडले नसावे. ती लगेच उठून दयेच्या
 उशाशी ठेवलेल्या टेबलाजवळ गेली व त्यावरील दस्तू पाहू लागली.

“हे काय हो ? किती सुंदर आहे हे !”

“हा आहे वाघनखाचा ताईत. आमच्या जोश्यानी सांगितल की
 मात रत्न जडवून सोन्याच्या गोळात गुफून हा गळ्यात घातला की राहुच्या
 दशेत त्रास होत नाही. म्हणून नानानी रत्न जडवून हा आणला आहे. गोफ
 तयार करायला दिला आहे तो आला की मी हा गळ्यात घालणार आहे.”

“हा राहु कोण ? आणि याची दशा म्हणजे काय ?”

“अहो, राहु हा एक नवग्रहातला क्रूर ग्रह आहे. आहे तो काल्पनिक.
 पण तो मनुष्याना फार पिडतो. त्याच्या पीडा देणाऱ्या कालाला दशा
 म्हणतात. ” दया आपले ज्ञान दाखवीत म्हणाली.

“ ग्रह कल्पनेत नी पीडा खरी. सारच चमत्कारिक ! पाहिलत ना मी किती अडार्णा आहे ती ! तुम्ही मनात आणल तर तुम्ही मला किती तरी गोष्टी शिकवू शकाल. ”

“ मला तरी फारस कुठ ज्ञान आहे ? ” दया जरा लाजून म्हणाली. “ पण जे काय मला येत ते जर मला कुणाला शिकवता आल तर मला किती तरी बर वाटेल. माझ्या सारे उपयोगी पडतात. पण मी आजारी कुणाच्या उपयोगी पडणार ? ” आपण कुणाच्या तरी उपयोगी पडू शकतो या गोष्टीची तिला कधी जाणीवच झाली नव्हती. तिचा चेहरा या भावनेने अधिक सतेज दिसू लागला

मदयतीने ते वाघनख उचलले व ती ते निखून पाहू लागली. “ किती तरी चांगल आहे हे वाघनख ! सारख पाहातच राहावस वाटत याच्याकडे आमच्यासारख्या गरिबांना कुठून दिसायच्या अशा वस्तु ? ” ती म्हणाली.

आपणास आनंद देण्यासाठी लोक अशा वस्तु आणून देतात. पण त्या पाहून लोकांना आनंद होतो हीहि कल्पना द्याला नवीनच होती ती म्हणाली— “ नानांनी मला किती तरी अशा वस्तु दिल्या आहेत. पण त्या साऱ्या आहेत कोकणात, आमच्या रत्नपूर गावी. ” दया मोठ्या उत्साहाने बोलत होती.

दयेच्या चेहऱ्यावर दिसणारा तजेला, गालावर आलेली लाली, चमकणारे डोळे हे सारे पाहून परिचारिका म्हणाली— “ ताईसाहेब, पुरे नाही का झाल इतक बोलण ? फार बोलायच नाही म्हणून सांगितल आहे ना डॉक्टरांनी ? ”

मदयतीने वाघनख टेबलावर ठेविले व ती दाराकडे वळली. पण दयेने तिचा हात ओढला व ती म्हणाली— “ यावा ना थोड्या. मला तुम्हाला रत्नपूरच्या गोष्टी सांगायच्या आहेत. ”

“ तुम्ही रत्नपूरला राहात नाही वाटत ? ”

“ आम्ही कोरड्या हवेवर गेलो म्हणजे नाना तिकडे जाणार आहेत काही सुधारणा करायला. पावसाळा सपला की आम्हीहि तिकडे जाऊ. ”

“ मी जर तुमच्या जागी असतें तर रत्नपूरलाच गेले असतें—” पण

परिचारिका मध्येच म्हणाली, “ तार्ईसहेवाना ओली सर्द हवा मानवत नाही. आणि कोरुणात पावसाळी हवा तर फारच वाईट अमते ”

दयेला परिचारिकेचा हा चोबडेपणा फारसा आवडला नाही तिने डोळे बटाळून परिचारिकेकडे पाहिले व ती दमयंतीस म्हणाली, “ नानाबरोबर तिथ राहायला मलाहि आवडत. पण तुम्ही नाही का येणार आमच्याबरोबर कोरुणा हवेवर ? ”

“ नाही ”

“ का ? दमयंती नाही म्हणते ? ”

“ नाही. तस नाही पण माझीच जायची इच्छा नाही. ”

दयेच्या चेहऱ्यावर निराशा पसरली तिच्या माऱ्याही भावना तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत.

“ बर. पण मग आता तुम्ही केव्हा याल ? ”

“ म्हणाल तेव्हा. पण हे तुम्हीच ठरवल पाहिजे. तुमच्याकडे काय, कितीतरी लोक येणार मी कुठ जाणार ? माझ्या ओळखीच इथ कुणीच नाही ”

“ का ? जीजी आहे ना ? मी दमयंतीला जीजी म्हणते. ”

“ ह. ”

“ आणि तिच्या ओळखीची इतर माणस ? ”

“ त्या कोणालाच मी आवडत नाही आणि का मी त्यांना आवडावी ? तुम्हाला माहीतच आहे की मी आहे बोलून चालून गरीब. ”

दया विचार व परिचारिका चुळबुळ करू लागली.

दमयंतीमुळे आपली कितीतरी करमणूक, आणि अगदी निराळ्या तऱ्हेची करमणूक झाली. पण ही परिचारिका आता तिला अधिक वेळ राहू देणार नाही, असे वाटून दया तिच्याकडे त्रासिकपणे पाहू लागली.

“ दमयंतीन तुम्हाला आपल्याबरोबर का आणल नाही ? ” दयेने विचारलेच

“ मीच आले नाही त्याच्याबरोबर. मला वाटल की, प्रथम मी तुम्हाला एकटीनच भेटाव. ”

-- बाहेर वादळी हवा पडली होती दयेने खिडकीतून बाहेर पाहात म्हटले,
 “ किती घाणेरडी हवा पडली आहे आज ”

“ म्हणूनच तर कोरड्या हवेवर जायच तिथे अशी हवा नभते पाऊस थोडा, अनु गेला की लगेच ऊन्ह. ”

“ पण दिवस घालवायचे सगळे आजान्यातच ना ? तिथ कितीतरी आजारी असणार. जिऱडे पाहाय तिकडे आजारी, डॉक्टर आणि परिचारिका. चागला माणूसुद्धा आजारी पडायचा तिथ राहून. ” मलयती म्हणाली.

“ मला तरी मनापासून कुठ तिथ जायस वाटत ? आम्ही रत्नपूरला गेलों तर तुम्ही याल आमच्याबरोबर ? ” दयेने नव्याच उन्मुक्तेने विचारले

“ हो. रत्नपूरला यायच कुणी म्हटल तर अवश्य येईन. मला तुमच ते रत्नपूर पाहायला आणि तुमच्याजवळ राहायला कितीतरी आवडेल. ”

“ खर ? ” दयेने विचारले. आनंद औत्सुक्य, समाधान तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होते.

“ हो ” मलयती म्हणाली. “ पण आता मला गे च पाहिजे. या बाई माझ्याकडे डोळे वटारून वटारून पाहात आहेत आणखी थोडा वेळ राहिले तर मला वाटत या मला धके देऊन बाहेर घालवतील. ”

असे म्हणून मलयतीने दयेला नम्रपणे व परिचारिकेस ऐटीत नमस्कार केला व ती निघून गेली

७

“ ओहो ! या डॉक्टर महात्मे. इकडे कुणीकडे आज एकदम ? ”

“ अहो, तुम्हाला पत्र नव्हत का लिहिल त्या जगतापाच्या मुलीबद्दल ? नानासाहेबाच मला एकदम निघून येण्याविषयी पत्र आल म्हणून आलो. पण म्हटल, तिकडे जाण्यापत्री तुम्हाला भेटून विचारून घ्याव, काय कम-जास्त आहे ते ”

“ काही नाही. त्या मुलीच हृदय अगदी श्रीण आहे. त्याची क्रिया केव्हा थांबेल याचा नियम नाही. त्यामुळे तिच्या कलानच औषध द्यायच मी ठरवल होत. पण अलीकडे कोणी एक बाई तिच्याकडे आली आहे. तिची छाप अशी पडली आहे त्या मुलीवर की, काही विचारू नका ! ”

“ ह. नानासाहेबानी मला लिहिल आहे त्याबद्दल. ती आहे नानासाहेबाची भावी मेहुणी. दमयंतीबाईची एकदमच उपटलेली नवी चुलन बहीण. ”

“ पण तिन दयेच्या मनात काय काय भरविल आहे, देव जाणे. डॉक्टर, नर्स, औषध याच नाव काढल की एकदम चिडते. ती म्हणते, मला आता काही होतच नाही. मी थोडी अशक्त असेन, पण तुम्ही सर्वांनी मला रोगी रोगी करून खरीच रोगी करून ठेवली आहे. त्या अपघाताचा आता काही परिणाम शिल्लक नाही. रोगहि असा काही म्हणण्यासारखा नाही. पण तिच्या हृदयाच काय करायच ? पुष्कळ वेळ तपासताना तर तिला हृदय आहे की नाही याचीच भ्रांति वाटते. ”

“ तिच्या हृदयाची क्रियाच नुसती मद आहे अन् एकादे दिवशी ती कदाचित् थांबेलहि. पण परवा मला दादामाहेच भेटले होतं, त्याच्या बोलण्यावरून या बाईला मात्र हृदयच नसाच अस वाटत. ”

“ काहो ? ”

“ ती म्हणे अस ब्रेझूट झोलते की काही विचारू नका. आपल बोलण कुणाच्या बर्मी लागेल, किंवा त्याचा काय परिणाम होईल, याची तिला बिल्कुल पर्वा नसते. ”

“ पण काही म्हणा डॉक्टर, त्या बाईत दुसऱ्यावर छाप मारण्याची कला मात्र भयंकर आहे अस वाटत एवढे नानासाहेब ना ? पण त्याच्यावर सुद्धा तिने छाप बसवली आहे. ”

“ अहो, त्याच कारण उघड आहे. नानासाहेबासारखा आविवाहित तरुण तिच्या सौंदर्याची छाप त्याच्यावर बसायचीच. ती म्हणे फार सुंदर आहे. ”

“ आहे खरी. आपण काही तिच्यापेक्षा सुंदर स्त्री अजून पाहिली नाही. आणि विशेष हे की, इतकी सुंदर असून कामाला मुळीच कंटाळत नाही. इतकी की, नर्ससुद्धा जे काम करणार नाही तेहि वेळ आली तर ती करायला तयार. काही दिवसांपूर्वी त्या दोघीहि बहिणी तिचेच राहायला आल्या अन् तेव्हापासून त्या साऱ्या घराचा तावा निनच येतला आहे म्हणा ना ! दयेच तर तिच्यावाचून पान हालत नाही. ”

“ अस ऐकतो की, तिची आई आघळी अन् तशीच बरीच वर्षे आजारी होती. गिवाय घरात दारिद्र्य होत अगदी अठरा विश्वे त्यामुळ हव ते काम करण्याची नि आज्ञ्याची मर्जी साभाळण्याची तिला सवय असेल. दुसरे काय ? तिन म्हणे दयेच मन अस बळविल आहे की, ती आता कोरड्या हवेवर जायला मुळीच तयार नाही. कोकणात स्तनपूरलाच येणार असा हट्ट धरून बसली आहे, अस नानासाहेब आपल्या पत्रात लिहितात. ”

“ हो. मला ते विचारीत होते, दयेला कोकणची पावसाळी हवा मानवेल का म्हणून. ”

“ आणि तुम्ही तिच्या तिथे जाण्याला स्कार दिला आहे, असहि नानासाहेबानी कळविल. तेवढ्यासाठीच त्यांनी मला इथ बोलविल आहे. ”

“ हो. मी तसा रुकार दिला खरा. हे पाहा, खर सागायच म्हणजे ती मुलगी आता काही महिन्याचीच सोबती आहे, अस तिच्याबद्दल माझ स्पष्ट मत झाल आहे मग तोंवर निला ज्यात सुख होईल ते करू द्याव अस मला वाटत. ”

एवढे बोलणे झाल्यावर डॉ महात्मे नानासाहेबाकडे गेले. नानासाहेबानी त्यांना दोन दिवस ठेवून घेतले मदयती तेथे होती. डॉक्टरांना पाहिल्याबरोबरच दयेची मर्जी गेली होती. निरनिशळ्या नेळी त्यानी तिला नपासली. तिमन्या दिवशी डॉक्टरांना पोचविण्यासाठी नानासाहेब त्याच्या बरोबर स्टेशनावर गेले.

“ काय डॉक्टर, काय वाटत तुम्हाला मग ? ” नानासाहेबानी प्रश्न केला.

“ दया जितकी बरी होण्यासारखी होती तितकी ती आता झाली आहे. आता तिला औषध वगैरेची जरूर नाही हव तर एकाद टॉनिक चाऱू देवाव. ”

डॉक्टरांच्या बोलण्यावरून नानासाहेबाना वाटले की, डॉक्टर काही तरी लपवून ठेवीत आहेत. पण त्यानी कसेहि विचारिले तरी डॉक्टराचे उत्तर एकच, ‘ जितकी बरी होण्यासारखी होती तितकी ती झाली आहे. ’ शेवटी नानासाहेबानी स्पष्ट विचारले—“ डॉक्टर, तुमच अस मत व्हायला मदयती-बाई तर कारण नाहीत ना ? ”

डॉक्टराचे उत्तरहि तितकेच स्पष्ट होते. ते म्हणाले, “ नानासाहेब, मदयतीबाईनी दयेची समजूत करून दिली आहे, त्यापुढ आता कोणत्याहि डॉक्टरचा काही उपयोग होईलस वाटत नाही. मी सांगितलच की ती जितकी बरी होण्यासारखी होती तितकी ती झाली आहे. मधून मधून आवश्यक वाटल तर डॉक्टरकडून तपासून घ्यावी फारच शाश्वत तर एकादी नर्स असू द्यावी. ”

“ पण मदयतीबाईचा काही अनिष्ट पारिणाम तर दयेवर झाला नाही, किंवा हेणार नाही ना ? ”

“ नाही. मुळीच नाही. अगदी उलट. दया किती तरी आनंदी असते.

तिला शक्य तितक आनदीच ठेवल पाहिजे. आणि ते काम मदयतीबाई चागल करू शकतात अस दिसते ”

“ तुम्ही हरकत घेण्यासारखे तर त्या करीत नाहीत ना काही ? ”

“ बिलकुल नाही. उलट दयले डॉक्टर तर मागत होते की, त्या फार गात अन् कष्टाळू आहेत म्हणून. दोन दिवसाचा माझाहि तसाच अनुभव आहे. रुग्णशुश्रूषा करायची त्यांना सवय दिसते मला स्वतःलाच त्या आवडल्या नाहीत ही गोष्ट निराळी. पण अस जमूनहि मी जेव्हा अस म्हणतो, तेव्हा हे माझ एर मत आहे हे नकोच सांगायला ”

“ परिचारिकेलाहि त्या आवडत नाहीत अस दिसत ”

“ ते स्वाभाविक आहे. पण आम्ही आमच्या दृष्टीन विचार न करता दयेच्या दृष्टीन या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. आणि आम्हा सर्वापेक्षा जर दयेला त्या आवडत आहेत, तर दयेपामून त्यांना दूर करण्याच काही कारणच दिसत नाही ”

“ बरोबर आलेल्या बाईनाहि त्या आवडत नाहीत. ”

“ नसतील. पण मुख्य प्रश्न आहे दयेचा. ती जितकी आनदी राहिल तितक चागल. त्याकरिता तिला ज्याचा ज्याचा त्रास वाटेल त्यांनाच निःश्या-पासून दूर ठेवल पाहिजे. ”

“ आणि अशा रीतीन आपला रोगी त्याच्या हातात टाकला तुम्हाला कसलाहि धोका वाटत नाही ? ”

“ अगदी नाही. दयेची प्रकृति तुम्हाला नि दमयती बाईना- दोघानाहि चागली माहीत आहे. वाटल तर मधून मधून डॉक्टरांना दाखवीत राहाव ”

“ आणि हा तिचा कोकणात येण्याचा हट्ट ? ”

“ न्या तुम्ही तिला तिथे. कुठल्याहि जागेबद्दल जर रोग्याच्या मनात तिटकारा उत्पन्न झाला असेल तर तिथे त्याला ठेवण्याचा काही उपयोग नाही. ”

डॉक्टर गेले. दयेला हवे तसे वागू देण्यास व तिला ज्यात सुख होईल ते करू देण्यास डॉक्टर सांगतात, तेव्हा ते तिच्या बाबतीत निराश तर झाले नाहीत ना, अशी एक शका नानामाहेबाच्या मनास शिवल्याविना राहिली नाही.

पण त्याच्याच ब्रोलण्यावरून आपल्या मनावरची मदयतीची पकड मात्र थोडी घट्ट झाल्याचे नानासाहेबाम वाटले, व त्यामुळे दमयतीचा थोडा गगहि आला. तिने मदयतीला बरोबर आणावयासच नको होते आणले नसते म्हणजे दयेची व तिची गाठ पडली नसती मग तिच्या मनावर मदयतीची दतकी छापहि न बसती. पण आता मदयतीला दूर करणे म्हणजे दयेला दुखविणे अशी स्थिति प्राप्त झाली दमयतीने आपणास मोठ्या सकटात पाडले. आता मदयतीस कोकणात नलेच पाहिजे आणि तेच तर नानासाहेबाम नको होते

स्टेगन'वरून परत आल्यावर नानासाहेबानी आपली नावेची कल्पना कुठपर्यंत अमलात आली ते दमयतीला समजावून सांगितले. या नावेच्या बाबतीत थोडा नाजुक इतिहास होता काही वर्षांपूर्वी दमयतीने एक नौकाविहार नावाचे चित्र पाहिले होते रात्री पिठासारखे चादणे पडले आहे. समुद्र एकाद्या तळासागत्या गात आहे. वहीं टाकून दिली आहेत शीडहि गुंडाळून ठेवले आहे नाव मदपणे डौलाने डुलत आहे एक तरुण नावाडी व त्याची बायको नावेतच विस्तार पेटून शिजविलेले अन्न मजेने खात बसली आहेत, असे त चित्र होते दमयतीला ते फार आवडले होते आणि त्यामुळेच लग्न ठरल्यावर, आपण कोकणात गेलो की एक सुंदर नाव बनावयाची व लग्नानंतरच्या पहिल्याच रात्री ती दमयतीस विवाहोपहार म्हणून देऊन तिच्यातून नौकाविहार करावयाचा असे नानासाहेबानी ठरविले होते त्या नावेत तापर्यंत कोणी जाऊन बनावयाचे नाही, असा त्याचा दमयतीसो संकेतहि ठरला होता

दमयतीने नावेची सारी माहिती समजून घेतली. तिच्यावर कसकशी व्यवस्था केली आहे, ते सारे ऐकले. पूर्वी कोकणात नानासाहेब जाण्याचे दिवशी दुपारी जेव्हा नानासाहेब तिच्याशी या गोष्टी बोलले होते, तेव्हा आदल्या रात्री मदाबाईकडे गेल्याबद्दल रागावलेल्या नानासाहेबाना आपण खुश करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण आज नानासाहेब आपणास खुश करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, हे दमयतीच्या लक्षात आले. तिच्या मनात असा अशुक विचार आला की, याप्रमाणे आपणास खुश करून

नानासाहेब मदयतीला दूर करण्याची गोष्ट काढण्याच्या विचारात तर नाहीत ना ?

अशी सवि त्यांना न देण्याच्या विचाराने दमयती म्हणाली, “तुम्हाला किती तरी त्रास पडला असेल नाही हे मार मनाप्रमाणे करवून घ्यायला ?”

“सार तुझ्या मनाप्रमाणे व्हायच आहे.”

“माझ्या मनासारख होतच आहे की सार ।”

“मग तू माझ्या मनासारखी एक गोष्ट कर ना ” असे म्हणत नानासाहेब तिच्याकडे अस चमत्कारिक नजरेने पाहू लागले की दमयतीला त्याच्या दृष्टीला दृष्टी देता येईना. ती खाली पाहू लागली थोड्या वेळाने नानासाहेब म्हणाले, “पाठवून दे ना मदयतीला कुठे तरी दूर ?”

दमयतीने या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे टाळले. ती म्हणाली— “मला वाटल की तुमच मन तिच्याविषयी अनुकूल झाल आहे ”

“हो. पण ते आणखी अनुकूल व्हाव अशी तुझी इच्छा आहे का ?”

“होयच ।”

“वर तर मला ठाऊक आहे की ती जे काय करते ते अगदी मनापासून. दुसऱ्याच मन ओढून घेण्याचा असामान्य गुण आहे तिच्यात ”

“पण त्यामुळ ती तुमच्या तर आड येत नाही ना ?”

“माझा प्रश्न नाही. पण तिन तुझ्या आड येऊ नये अम मला वाटत तिन कोकणात याव अम तुला खरच वाटत का ?”

“हो. ज्याअर्थी ती दयेला इतकी आवडते त्याअर्थी तिला तिकडे न्यायला काय हरकत आहे ? आता दयेला तिकडे नेण्यापूर्वी हवीतर पुनः एकदा डॉक्टरांना दाखवून घ्यावी. ”

“पण लवकरच पुढे काय व्हायच आहे, हे विसरलीस वाटत तू ? मग तेव्हा तरी काय करणार आहेस ? हे लोढण कायमच आपल्या गळ्यात अडकावून घेणार आहेस की काय ?”

“इतक्या पुढेच कुणी पाहिल आहे ? मला तरी काय कराव हे सुचत नाही. नी आता साऱ्या गोष्टी इतक्या पुढे गेल्या आहेत की माग कस फिराव हेच कळेनाम झाल आहे आणि खर म्हणाल तर मला त्यात काही

हरकतहि दिसत नाही. राहील बिचारी आपल्याजवळ तिच लग्न होईपर्यंत.”

नानासाहेबाना तिला काय व कसे सागावे हे समजेना. मनातल्या मनात ते रागावले व म्हणाले— “एकान कराव अन् दुसऱ्यान निस्तराव. खामा न्याय ”

थोड्या वेळाने मग नानासाहेब दयेकडे गेले. दया खोलीत एकटीच होती. अलीकडे मदयती जवळ नाही असे क्वचितच होत असे ते हळच तिच्याजवळ बसून म्हणाले, “दया, तुला तुझ्या मनाप्रमाणे वागू देण्यात मी फार मोठी जबाबदारी घेतो आहे. तुला बर वाटत हे अगदी खर ना ? की पुन्हा थोडे दिवस थाबून डॉक्टराकडून तपासवून घेऊ आणि मग जायच ठरवू ? ”

दया एकदम बिडक्या स्वराने म्हणाली— “नाना, तुम्ही जर डॉक्टरांच्या गोष्टी काढल्या तर मला वाटत मी पुन्हा खरीच आजारी होईन ”

“अग, पण तुला बर वाटत आहे ना ? अगदी खरोखर बर ? ”

दया त्रासून म्हणाली— “तुम्हाला नाही का दिसत मी बरी ? ”

“दमयती म्हणत होती पुन्हा एकदा डॉक्टरला थोडे दिवसानी दाखवाव ”

“डॉक्टराचा तर मला अगदी वीट आला आहे, आणि जीजीचाहि पण अलीकडे कटाळा यायला लागला आहे. उगाचच काळजी आणि कटकट करित असते ती तिचा तो स्वभावच आहे ”

“दमयतीचा आणि काळजी करण्याचा स्वभाव ? ”

“नाही तर काय ? मी बरी होते आहे हे तिला खरच वाटत नाही मदयतीबाई तर म्हणतात की या दिवाळीत मी चांगली चालू फिरू लागेन नाटक, सिनेमा पाहू शकेन सागा ना नाना, तुम्हाला काय वाटत ते. नाही का जाणार आपण सारे हे पाहायला ? ”

“हो. हो.” नानासाहेब म्हणाले— “पण आता कुठ दुखण खुपण किंवा अशक्तता नाही ना वाटत ? ”

“दुखण खुपण मुळीच नाही अशक्तताहि फारशी वाटत नाही आणि सर्वात अधिक म्हणजे मला आशा आणि उत्साह किती वाटतो म्हणून सागू ”

“आणि हा सारा बदल तुझ्यात मदयतीबाईंनी घडवून आणला ”

लग्नानंतर नानासाहेबानी कोकणातच राहावयाचें ठरावित्यामुळे ते तेथील सारी व्यवस्था पाहण्यात व सुधारणा करण्यात गुग असत. आज इकडे जा, उया तिकडे जा, एक दिवस येथे दुरुस्ती कर, दुसरे दिवशीं तेथे काही तरी सुधार, असा त्याचा साग दिवस जाई. रात्री दमून भागून आल्यावर जेवणे झाली की जमाखर्च पाहा, इतर घेत कर, यात वेळ जाई. नानासाहेबांशीं बोलावला जावे तर मदयतीचा अप्रिय विषय निघावयाचा, म्हणून दमयती एकट्यात बोलावयाम जात नसे. दयेलाहि ती नकोशी झाली होती. त्यामुळे तिला अगदी या महिना दीड महिन्यात कटाळवाणे झाले होते.

चारी बाजूस मिठाईची ताटे भरणेली असावीत त्यापैकी खाण्याम हवे तेवढे मिळत असावें, म्हणजे माणसास त्या गोड खाण्याचा वीट येतो, आणि जिभेला झोवणारा, हाय-हाय करावयास लावणारा एकादा तिखट, चुरचुरीत पदार्थ मिळाला की तोंड थोडे माजल तरी तोच खायासा वाटतो दयेची थोडीफार अभीच स्थिति झाली होती. सारीच माणसे तिच्याशी गोड व तिच्या कलाने वागणारीं. कोणी तिला विरोध करीत नसे की तिला वार्डट वाटेल असे बोलत नसे या परिस्थितीत कोणाची पर्वा न करणारी, मनाला वाटेल ते स्पष्टपणे बोलणारी मदयती तिला मापडली व त्यामुळे ती तिच्या कल्पनाना धक्के ब्रमतीलसे बोलली तरी तीच तिला आवडू लागली.

कोकणात आल्यापामून दया सोडून मदयती कोणाशीहि फारशी बोलत नसे. घरातली सारीच व्यवस्था जणू काय तिच्याच हातात आली होती. मालकीण म्हणून व्हावयास आलेली दमयती राहिली बाजूला आणि व्यवस्थापिका होऊन बसली मदयती सारी कामे करण्याची तिला सवय असल्यामुळे आपल्याविना हिचे अडणार नाही हे गडी, बाई वगैरे सर्वास समजे व त्यामुळे ती तिला वचकून वागत. घरातले काम संपले की ती आपला उरला वेळ वाचन, शिवण वगैरेत घालवी, किंवा दयजवळ काही बोलण्यात, काही शिकण्यात घालवी. दमयतीशी बोलावयाचे म्हणजे काही लागेल ते मागविण्यासाठी. नानासाहेबांशी तर सर्वासमक्ष काय बोलणे होईल तेवढेच. तिने आता दयेजवळ इंग्रजी शिकवयाम आरभ केला होता.

एक दिवस अशीच ती व दया एकट्याच असताना दमयंती तेथे आली. दयेच्या चेहऱ्यावर त्रासाची अढी पडली.

“जीजी,” दया म्हणाली, “तू अदशी मधे येऊन अडथळा आणतेस. मी जेव्हा मदयंतीबाईंना शिकवीत असते, तेव्हा मला कुणी आलेलं आवडत नाही.”

“नानांनी तुझ्यासाठी आवरसाचे डब्रे मागविले होते ते आले आहेत. ते आणू का, असं विचारायला मी नुसती आले हो.” दमयंती तिची समजूत घालण्याच्या स्वरात म्हणाली.

दयेने आपली मान नकारार्थी हलविली.

“मला हा डब्यातला आमरस आता आवडेनासा झाला आहे. मदयंतीबाई म्हणतात, हा काही ताजा नसतो आणि तो खाण्याचा काही उपयोगहि नाही.”

“हो. पण तुला तर तो भारी आवडत असे.”

“पण सांगितलं ना, की आता आवडत नाही? माझी आवड आजकाल बदलली आहे.”

“बर, नानाना येऊ दे का वर?”

“थोड्या वेळान. सध्या मी शिकवते आहे.”

दमयंतीने मदयंतीकडे पाहिले. ती आपले डोकें पुस्तकात खुपसून बसलेली दिसली. लगेच दमयंती खोलीबाहेर पडली. नानासाहेबाजवळ येऊन ती म्हणाली—

“दयेला नको आहे तो आमरस. तिला आवडेनासा झाला आहे तो आता.”

तिला वाटलं होते नानासाहेबास वाईट वाटेल म्हणून. पण तसे काही दिसले नाही. उलट ते म्हणाले— “बरंच झाल. नाही तरी डब्यातला रस फारसा हितकर नाहीच. पण तशी तर ती बरी आहे ना?”

“हो. पुष्कळच बरा दिसते. पण मला वाटतं एकदा डॉ. महात्मे येऊन पाहून जातील तर बरं.”

“का? तुला काही कमजास्त वाटलं का?”

दया चिडकी झाली आहे व इतका चिडखोरपणा थायला तिची प्रकृति तर कारण नाही ना, अशी शका दमयंतीस आली होती पण दया आपल्या-यग चिडते हें सांगणे तिला आवडलें नाही ती म्हणाली, “कमजास्त काही नाही. पण एकदा कोणीतरी तिला तपासाव अम माच मला वाटत ”

“ तिला जर काही होत नसेल तर मला नाही वाटत एवढ्या वावगात डॉक्टरना बोलावण आवश्यक अम. ”

दमयंती किंचित् आस्थिर झाली. काही तरी, कुठे तरी चुकले आहे, चुकत आहे, असे तिला वाटले. आपल्या गोड व मोठ्ठ्या म्हाभावाने आपण जो आनंद या घरात निर्माण करू शकत हातो तो आता होत नाही, हे तिला पूर्णपणे समजले.

ती म्हणाली—“ नाना, मध्याचा कार्यक्रम आवडतो क तुम्हाला ? उदास, कटाळवाण नाही होत तुम्हाला ? ”

“ तुला तर होत नाही ना तस काही ? तुम्ही बहीण तुला हवी, ता जाहेच इथ. ”

“ इतक टोचून बोलायला नको काही. ”

“ टोचून ? का, बहीण टोचायला लागली वाटत ? ”

“ तिन सार उलथच पालय कराव, हे नाही मला आवडत. ”

“ मग दे पाठवून तिला ”

“ पण ती राहू इच्छिते आणि तिची इच्छा असेल तोपर्यंत तिला कशी पाठवायची ? ”

“ पण ती राहू का इच्छिते ? कटाळा तिला नाही येत ? ”

“ ती नाही म्हणते. नि दयेच अन् तिच तर आता स्वप्न जमल आहे ”

नानासाहेबाचा चेहरा थोडा कठोर दिमू लागला पुढे ती म्हणाली—
“ तुम्हाला तिच इथ राहण पसत नसत तर मला किती तरी घर वाटत असत. ”

“ मला नापसत का असेल ? तुम्ही बहीण कोणालाही पसत होण्य-मारखी आहे. आणि तुला जर तिच इथ राहण पसत आहे, तर मग मला काही बोलायच न नाही. ”

बोलाचं नाही, असे नानासाहेब म्हणाले तरी त्यांना पुढीलच बोलायचं आहे, फक्त ते बोलत नाहीत, आणि बोलणारही नाहीत, असे मात्र दमयंतीला वाटलं. हा परकीपणा अलीकडे नानासाहेबात वाढत होता व या वेळेस तर तो दमयंतीला फारच असह्य झाला. ती अगदी त्याच्याजवळ गेली व खाद्यावर हात ठेवून म्हणाली, “नाना, थोड तरी मोकळेपणाने तुम्ही नाही का माझ्याशी वागणार? माझ्याकडून थोड तरी सुख तुम्हाला नारी का मिळणार?”

अगदी रडकुडीला आलेल्या तिच्या प्रेमळ व मोहक चेहरा पाहून नानासाहेबाना वाईट वाटलं. लाज व दुःख याचं मिश्रण त्याच्या चेहेऱ्यावर दिस लागलं.

त्यांनी तिचा हात धरून तिला पुढे ओढली व ते म्हणाले, “मी एक मानी पशु आहे मला वाटत तुला माझ्याबद्दल फारस वाटतच नाही.”

“नाना, वाटण्याचा तुम्ही काय अर्थ करता? कम मी तुमचं समाधान करू? माझ तुमच्यावर अगदी खर खर प्रेम आहे.”

तिच्या बोलण्यात गर्भीरपणा, खरेपणा व प्रेम हाते यात सगळंच नव्हता. पण नानासाहेब ज्या अनुरागाची अपेक्षा करीत होते, जो अनुनय त्यांना आवडला असता, तो नव्हता.

त्यांना वाटलं—हस्तस्पर्श नगलेला, हवेचा काही परिणाम न झालेला, मीठ, साखर, भिरपूड काहीही न मिसळलेला शुद्ध आमरस जसा त्याच्यापुढील डब्यातून बंद केलेला होता तसेच हे प्रेम आहे. यावरच आपणाला सतुष्ट राहिले पाहिजे ते म्हणाले—“दमयंती, तुझा आनंद आताशा पार निवून गेलेला दिसतो. काय केल्यान तो मला परत मिळवून देता येईल?”

दमयंतीला तर एकाद्या परक्या माणसाप्रमाणेच हे शब्द वाटले. तिने आपला हात सोडवून घेतला व ग्वाली पाहत ती उभी राहिली. नानासाहेब आमरसाचा एक डबा हातात घेऊन त्याच्याशीच चाळा करीत होते. इतक्यात दार उघडून दमयंती आत आली. नानासाहेब जणू काय तेथे नाहीतच असे दाखवीत ती दमयंतीला म्हणाली—“दनाचाई तिकडे बोलावताहेत तुम्हाला.”

एक गब्दहि न बोलता दमयती निधुन गेली.

मदयती पुढे झाली तिच्यात किती तरी बदल झाला होता आता. दादासाहेबांच्या घरी नानासाहेबास ती पट्टराणी म्हणून सजविलेल्या दासी-सारखी वाटली होती. पण आता तिचे ऐटदार वागणे स्वभाविक झाले होते. पोपाऊ, चालण, बोलणे साऱ्यात ती अगदी दमयतीसारखे करू लागली होती.

नानासाहेबांच्या अगदी समोर जाऊन ती उभी राहिली आणि एकदम म्हणाली— “कटाळा नाही येत तुम्हाला या साऱ्याचा ? नुसते डब्यात बंद करून राखून ठेवलेले पदार्थ !” तिच्या स्वरात सत्ताप व रूक्षपणा भरलेला होता. नानासाहेबांना ही एक नवीनच गोष्ट होती.

दमयतीगी बोलताना नानासाहेबात जो सयम दिसत होता तो एकदम नाहीसा झाला व ते म्हणाले— “दयेसाठी आणविले होते हे डबे तिला फार आवडत असे हा रम ”

“पण आता तो आवडेनासा झाला आहे ना तिला ? आणि या कृत्रिम गोष्टी दूर केल्या बरी होऊ लागली आहे ना ती ? तुमच्या लक्षात नाही आल वाटत हे अजून, सरदारसाहेब ?”

“मग यासाठी तुमचे आभार मानायला हवेत की काय ?”

“दयावाईना बाहेरच थोडा वाग हवच होत लागायला तुमच्या साऱ्यात त्याची कोंडत्यासारखी स्थिति झाली होती. आजारी, आजारी म्हणून तुम्ही तिला खरीच आजारी करून टाकली होती ”

“हो. पण या साऱ्यात तुमच म्यान कोणत ? त्या दिवशी दादासाहेबाकडे तुम्ही जे स्पष्ट भाषण केल होत, त्यावरून मला वाटल होत की, तुम्ही पूर्ण स्वार्थी आहात, आणि तुमचा स्वार्थ मान्य नसेल ते काम तुम्ही करणार नाही, म्हणून.”

मदयती खिडकीशी गेली व थोडा वेळ बाहेर पाहता उभी राहिली. मग नानासाहेबाकडे वळून ती म्हणाली, “पण तुम्हाला काय वाटत ? माझ्यात काही सुधारणा होते आहे का ? तुमच्या सम्यपणाच्या गोष्टी

शिकून भीहि सम्य होत चाल्ले आहे की नाही ? तुमच्या श्रीमत लोकाप्रमाण मीहि वागायला शिकत आहे ना ? ”

नानासाहेब हमले व म्हणाले, “ या गोष्टी शिकून येत नसतात मदयती-बाई. तेथे पाहिजे जातीचे आणि मी जर तुमच्या जागी असतो तर अशी दुसऱ्याची नकल करण्याच्या भरीला पडलो नसतो. ”

“ नकल नव्हे. पण अक्षर मुद्रागयच म्हणजे किता वळवावाच लागतो ना ? तसाच तुमच्या शिष्टाचाराचा किता वळवत आहे मी. ह्या ना मला शिकायला शिष्टाचार ? ”

“ हो. पण हे सार तुम्ही पुढे काय करणार आहात यावर अवलंबून आहे तुम्ही अशाच तर नाही ना राहाणार जन्मभर ? ”

“ मदयतीच रक्त शोषीत— ” तिने वाक्य पुरे केले. तिने एकदा हात झाडले. जणू काय तो विषयच फेकून दिला, व पुन्हा टेबलाजवळ येऊन म्हणाली— “ करणार काय आहात या साऱ्या डब्याच ? मग तर या डबाबद्द वस्तूची अशी चीड येते की काही विचारू नका ”

“ मग टाका अडगळीच्या खोलीत नेऊन हवे तर. ”

मदयती टेबलावरील डबे गोळा करून पुन्हा त्या भुसा भरलेल्या खोक्यात भरू लागली नानासाहेबाना क्षणभर वाटले, हिलाहि उचलावे व एकाद्या खोक्यात बंद करून द्यावे टाकून कुठे तरी दूर.

खोक्याचे झाकण मदयती लावीत असताच नानासाहेबानी तिच्यापुढे प्रश्न टाकला— “ मदयतीबाई, हे सार करण्यात तुमचा काही तरी तेंतु असताच पाहिजे. तो काय आहे, हे स्पष्टपणे सांगाल तर बर. ”

मदयतीने नानासाहेबाकडे लोड केले. डोक्यातली गुलाबाची ताजी, उमलावय्यास आलेली कळी हातात घेतली, तिच्या पाकळ्या फुलवीत नाकाशी नेली व एकदा हृदयापर्यंत जोराने हुगून समाधानाचा सुस्कारा सोडला. मग ती म्हणाली— “ तुम्हीच नाही का मला म्हणाला मी स्वार्थी आहे म्हणून ? मी ही गोष्ट तुमच्यापासून लपवून ठेवली नाही. ”

“ पण नुसत्या सामान्य स्वार्थपेक्षा काहीतरी विनिष्ट स्वार्थ असला पाहिजे

तुमच्यापुढ. नाही तर तुमच्यासारखी सुंदर तरुण स्त्री आपले आयुष्याचे दिवस इथ फुकट घालवायला तयार नसती झाली. ”

“ नाही. फुकट नाहीच ”

“ मग मला सांगितलेला बरा तो विशिष्ट स्वार्थ. तुम्ही न सांगितल्या तरी मला तो कळेलच. नाही का ? ”

“ हो तुम्हाला कळलाच पाहिजे. ” मदयती चेष्टेच्या स्वराने म्हणाली.

‘ तुम्ही अडाणी का आहात ? नाही ना ? ’

नानासाहेबांच्या स्वरात कंप उत्पन्न झाला ते म्हणाले, “ मदयतीबाई, तुम्ही अगदीच अमस्कृत आहात ” ‘ राजाजी, ’ हा शब्द त्याच्या तोंडावर आला असावा पण तो त्यांनी दाबला

“ तुम्ही संस्कृति की काय म्हणता तिच्यात मी वाढलेच नाही. माझ आयुष्य म्हणजे जीव जाईतो काम, चार घास ग्वाण्यामुरती व क्षोपेपुरती विश्रांति आणि वेळी अनेकळी कानावर सारग्व पडणार एका म्हातारीच तिच्यावर झालेल्या अन्यायाच पुराण. यात तुमच्या संस्कृतीला जागाच कुठ होती ? ”

“ पण तुमचा तर त्या अन्यायाशी काही संबंध नव्हता. तुम्ही स्वतः - बदल निराळा असा कधी विचारच केला नाही की करित नाही का ? ”

“ करते पण ते विचार तुम्हाला ऐकवणारहि नाहीत. ”

“ का ? त्यात सुग्वदायक असा एकहि विचार नाही का ? ”

“ सुग्वदायक ? मला तर आठवत नाही ”

“ बर, पण ईश्वरावर निष्ठा, नीतिनियमावर श्रद्धा, याविषयी विचार कधी तुम्हाला गिंवलेंहि नाहीत ? ”

“ माझी श्रद्धा, माझा विश्वास, माझी भक्ति, माझी नीति सारी एकच. आणि ती म्हणजे, माझ्याशी लोक जसे वागले तमच त्याच्याशी वागण ही. ”

“ ही निर्दय नीति झाली. पण कर्तव्य, कृतज्ञता, प्रामाणिकपणा याबद्दलहि कधी तुम्हाला काही वाटल नाही ? ”

मदयतीने हातातले फूल कुस्करून फेकून दिले व ती म्हणाली— ‘ या माऱ्या गोष्टी श्रीमतामाठी आहेत, सरदारसाहेब. ’

“ पण लोकानी तुमच्यावर केलेले उपकार तर तुम्ही आठवाल ? निद न दमयतीचे तरी ? ”

“ ते का बर ? ”

“ का, अस विचारता ? ती तुमच्याशी कशी वागली याचा विचार करा, कशी वागते ते पाहा, आणि थोडातरी तिच्याजवळून घडा प्या. ’

मदयती हमली व बेपर्वाईने म्हणाली, “ सद्गारमाहेब, इतक्यातच तुम्हीं मला मागितलत ना की, कोणाची नफ़ा करू नये ? दमयतीबाई त्या दमयतीबाई आणि मी ती मी. जशा त्या स्वताला बदलू शकत नाहीत तशीच मी. त्याच्या सद्गुणाचा धाक तुम्ही मला दाखवू नका. ”

“ तरी पण, ” अस्वस्थ चित्ताने नानामाहेब म्हणाले. — “ तुम्ही दमयतीशीं तरी प्रामाणिक राहाव अस मला वाटत. ”

“ मी ज्याच्याशी कृपज, पामागिक राहू शकते असा एकच मनुष्य आहे. ”

“ आणि तो ? ”

“ ज्याच्यावर माझ प्रेम बसल आहे तो ”

“ अच्छा ! ” नानामाहेब हसत म्हणाले, “ म्हणजे तुमच कोणावर तरी प्रेम आहे म्हणायच एवढ्या विचारापुरता तरी वेळ मिळाला म्हणायच तुम्हाला ? ”

“ हो. स्वप्नासारखी काही चित्र येतात कधी कधी डोळ्यासमोर पण प्रेम म्हणजे काय अगत याचा खरा अनुभव मात्र मला अजून नाही. ”

नानामाहेबाना मौज वाटली. त्याचे तीक्ष्ण, घारे डोळे अस्वस्थ उत्सुकनेने चमकू लागले. ते म्हणाले, “ तुमची प्रेमाची कल्पना तरी काय आहे, मदयतीबाई ! ”

त्याच्या उपरोधिक भाषणाकडे तितकाच तिरस्कार दर्शवीत ती म्हणाली, “ तुम्हाला नाही त्याची कल्पना येत ? प्रेमासाठी मी हव ते करीन, हव ते सोडीन, हवा त्याचा त्याग करीन. कश्याची, अगदी कश्याची परवा करणार नाही. कश्याचाही विचार करणार नाही. ”

“ अगदी कशाचा ? सामान्य पुरुष, सामान्य बायका ज्या गोष्टीचा सामान्यपणे विचार करतात, त्याचाहि ? ”

“ विचार ? ” मदयती म्हणाली, “ विचार करीत बसत ते प्रेमच नव्हे, अस मला वाटत. लोक विचार करीत का बसतात ? कारण, त्याच प्रेम स्वर नसत म्हणून. खर प्रेम करण फारच थोड्यांना माहीत असत. कारण, खर प्रेम म्हणजे फार भयंकर आहे, सरदारसाहेब ”

एवढे बोलून तिने नानासाहेबाकडे पाठ केली व तो भरलेला खोका उचलावयास गेली. दमयंतीशी नजरबागेत झालेले आपले भाषण नानासाहेबास आठवले, त्याचाच असंस्कृत प्रतिवनि मदयतीच्या तोंडून ऐकावयास मिळाला, असे वाटल्यानिना त्यांना राहिले नाही.

इकडे मदयती म्हणाली— “ जरा इकडे या. थोडा हात लावा ना हा खोका उचलायला, म्हणजे बाजूला तरी ठेवता येईल. ”

नानासाहेब पुढे झाले व त्यांनी वाकून खोक्याखाली हात घातला. मदयतीने आपले हात खाली घालून खोका आधीच वर केला होता. त्याच्या हाताचा परस्पर-स्पर्श झाला. नुसता हस्तस्पर्श व तोहि कामासाठी. पण नानासाहेबांना चमत्कारिक वाटले. मदयतीचे हात कात आहंन असे त्यांना वाटले. त्याचा स्वतःचाहि हात कप पावतच होता. मदयतीने त्याचा हात घट्ट धरला व दोघानी उचलून खोका पलीकडे नेऊन ठेविला

खोका ठेवून झाल्यावर नानासाहेब म्हणाले— “ तुमच खर स्वरूप अजून दमयंतीला माहीत नाहीस दिसत. ”

“ मग सांगा ना तिला. ” मदयती वेपवाईने म्हणाली— “ तुम्ही दमयंतीला काही सांगितल तरी तिच्यात बदल होणार नाही. ती माझा द्वेष करणार नाही. तिला येतच नाही करायला द्वेष — ” एवढे बोलून ती जाऊ लागली व जाता जाता म्हणाली— “ आणि तसच प्रेमहि. ”

एवढे बोलून ती बाहेर पडली व तिने धाडदिशीं दार लावून घेतले.

दिवसामागून दिवस चालले होते.

दमयतीला कोकणाची ही पावसाळी हवा अगदी नवी होती. आता-पर्यंत ती कोकणात आली होती उन्हाळ्यात. आवे, फणस खावे, खूप हिडावे, नावेतून फिरावे, पोहावे, मौज करावी, असे तिचे दिवस इकडे जात. पण आता सारीच स्थिति पाळलेली. ती राहाण्यास तयार झाली होती दयेची काळजी घेण्यासाठी. पण ते काम तिला उगलेच नव्हते. ते काम गेले होते मदयतीकडे

दयेबद्दल तिला काळजी वाटे. औषधाशिवाय तिने राहावे हे तिला बरे वाटेना. वर दिसायला विशेष काही दयेला होत नव्हते. उलट ती आनंदीच दिसे. पण दमयतीला वाटे, यात काही तरी चुकते आहे. पुन्हा तिच्या मनात येई—मदयतीचा एवढा वरचष्मा झालेला पाहून असूयेने तर आण्णाम असे वाटत नाही ना? नानासाहेबास म्हणावे तर तेहि उघड उघड दयेची प्रकृति चागली दिसत असता डॉक्टरला बोलावण्याचे मनावर घेत ना. इकडे दया रोज रोज पुढचे विचार व नवे नवे बेत करी. दिवाळीत असे करायचे, दोन चार महिने मुबईत मौज करायची असे ती रोज म्हणत असे.

थोड्याच दिवसापूर्वीची गोष्ट दमयतीला आठवली.

दया असेच बेत करीत असता दमयती सहज म्हणाली, “दया, अजून तू इथल्या इथे रुद्धा चागली चालू फिरू लागली नाहीस, आणि इतक्यात कसले एवढे पुढचे बेत करतेस? उगाच मनोराज्य करू नयेत माणसान. त्या योगान, पुढ ती पुरी झाली नाहीत तर वाईट वाटत.”

“ का ग जीजी, तुला तर माझ्या मनोराज्यात भाग घ्यायला आनंद वाटला पाहिजे. मदयतीबाई मला किती तरी आशा द्याव्यवृत्तात आणि तू आपली जेव्हा तेव्हा माझा हिरमोड करतस माझे पुढे वेत ऐकून तुला तर बर वाटायला पाहिजे तुला नाही आनंद होणार दिवाळीनंतर नाना, मी नि मदयतीबाई मुबईला जाऊन राहिलो अन् मजा मजा केली तर ? ”

“ अग हो, तू जर खरीच चांगली झालीस तर का नाही होणार आनंद ? ”

“ पण नानाना फुरसत कशी होणार एवढी ? तुमच तर लवकर लग्न करायच ठरल आहे ना ? ” दया म्हणाली. हे लग्न म्हणजे जणू काय तिला सकटच वाटत होते असा भाव तिच्या चेहऱ्यावर दमयतीला दिसला.

“ कदाचित् आमच लग्न आता होणारहि नाही. ” दमयती म्हणाली होती.

आणि तिला खरोखरच अलीकडे असे वाटू लागले होते. नानासाहेबाची परकेपणाची वागणूक तिला बघत होतीच. त्यातच दयेलाहि जर असे वाटावयास लागले असले तर ? तर काय ? आपणच आपला पाय येथून हसूहसू काढता घेतला पाहिजे, असाहि विचार अलीकडे तिच्या मनात डोकावू लागला होता. पण नानासाहेब आपण नसताना मदयतीला ठेवून घेणार नाहीत आणि दया मदयतीला सोडायला तयार होणार नाही, अशा काही चमत्कारिक परिस्थितीत ती सापडली होती.

बाहेर पाऊस असला तरी आज थोडा होता. गेले आठ दिवस अगदी मुसळधार पाऊस पडल्याने बरीचशी साचलेली कामे करावयास नानासाहेब बाहेर गेले होते. अशा वेळी एक भेणकापडी छत्री घेऊन दमयती बाहेर पडली, व आमराईपलीकडे लाकडी चिरकाम चालले होते तिथडे वळली. हेतू हा की, नानासाहेब भेटले तर त्याच्याशी थोडे बोलवे.

हा तिचा हेतु पुरा झाला नानासाहेब समोरूनच येत होते. ते येताच ती म्हणाली, “ दयेच सार अगदी ठीक चालल आहे, अस वाटत ना तुम्हाला ? ”

“ का ? ”

“ आजकाल जे काय चालल आहे ते बर नाही अस मला वाटत.

तिची प्रकृति बरेच दिवसात कुणी पाहिली नाही. एकादी परिचारिका, तीहि नाही. आतापर्यंत जे उपचार झाले त्याहून अगदीच निराळ अस हे सार चालत आहे. ”

“ पण परिणाम तर चांगला होतो आहे ना ? मला वाटत दया पुष्कळच बरी आहे. ”

“ हे वाटण झाल. वाटण आणि असण यात फार अंतर आहे. ती खरी सुधारते आहे की नाही हे एक डॉक्टरच सांगू शकतात. ”

वारा व पाऊस जोराने सुरू झाला. नानामाहेवर म्हणाले, “ आपण चालू लागू. इथे भिजायला होईल. ”

दमयंती त्याच्याबरोबर चालू लागली. आज कितीतरी दिवसात हा थोडा आला होता. चालता चालता ती म्हणाली, “ मला वाटत दयेत दिसणारी सुधारणा दिसाऊ आहे. तिच्यात शक्ति काही आलेली दिसत नाही. ”

“ तू तर नेहमीची आशावादी. तुझ्या मनात हे असले विचार केव्हापासून येऊ लागले ? ”

“ हा मनाचा प्रश्न आहे. मला वाटत की कोणातरी डॉक्टरला दयेला दाखवावी आणि निदान एक परिचारिका तरी इथे आणून ठेवावी. सध्या तिच्या चालतात नुस्त्या गोष्टी नि मनोराज्ये. ”

बोलता बोलता ते वाड्याच्या गडग्याशी आले होते. तेथेच एका मोठ्या झाडाखाली एक लाकडाची फळी टाकून केलेले बाक होते त्यावर ते बसले, आणि म्हणाले, “ पण त्याचाच तिच्या मनाला आधार वाटतो ना ? ”

“ म्हणून इतक अगदी दुसऱ्या टोकाला जाऊन कस चालेल ? एका वेळी डॉक्टराशिवाय पानहि हालत नव्हत, आणि आता अगदी डॉक्टरच वारंही नाही. ”

“ डॉक्टरानी तरी तिला काय विशेष बर केले ? ”

“ ते मला माहीत नाही. पण अगदी अस करण मला बर वाटत नाही हे खर. आणि नाना, दयेच्या मागण्यावरून अम दिसत की तुम्हीहि तिच्या

मुवईला जाण्याच्या आशा वाढविता. मृगजळासारख्या अशा आशा वाढविण चांगल का बर ? ”

“ मृगजळासारख्या ? ” नानासाहेब अस्वस्थ चित्ताने म्हणाले.

“ नाही तर काय ? डॉ. महात्मे याच्या बोलण्यावरून तुम्हाला काय वाटल ? तुम्हीच नाही का मला सांगितल की, त्याच्या बोलण्यात निराशा दिसत होती म्हणून ? आणि तुम्हीच ते विसरला ? ”

काही तरी कल्पना मनात आल्यासारखे करून नानासाहेब म्हणाले,
“ पण मग मद्यतीवाईना इथून दूर का पाठवून देत नाहीस तू ? ”

जे नाव घेण्याचे ती इतका वेळ टाळीत होती, ते ऐकल्याबरोबर दमयंतीचे आग शहारले. ती म्हणाली, “ तिन इथून जाव अस अगदी मनापासून तुम्हाला वाटत का ? ”

“ हो. तिन इथून गेलच पाहिजे अस माझ अगदी ठाम मत झाल आहे. ”

“ पण तुम्हाला माहीत आहे ना की, मी तिला तस सांगू शकत नाही. इथ अस कोंडलेल राहाण आपल्यापैकी कुणालाच बर नाही मी तिला अप्रत्यक्षपणे पुढील विचारून पाहिल. पण तिच उत्तर एक, मला इथ राहायला आवडत म्हणून. ”

“ पण तू थोडा अधिकार चालवून तिला पाठवून का देत नाहीस ? ”

“ कारण, तसा माझा अधिकार नाही. दयेचा विचारहि आहेच. आणि शिवाय बाबांनी तिच्याकडे जे दुर्लक्ष केले त्याची थोडी तरी भरपाई करण्या साठीहि मला तस करता येत नाही. ”

नानासाहेब थोडे त्रासून म्हणाले,— “ म्हणजे मग तुलाच तिला दूर करायला नको आहे. माझा अधिकार असता तर मी मुळी तिला तुझ्याजवळ राहूच दिल नसत. ”

“ पण आपण इथ येऊ, चौघाच राहू, दया तिची इतकी भक्त होईल अस कुणाला तेव्हा स्वप्नात तरी वाटल होत का ? ”

“ तिच्यामुळे दयेच्या प्रकृतीवर तर वार्डट परिणाम झाला नाही ना ? ”

पुनः पुन्हा खोदखोदून विचारून नानासाहेब जणू मद्यतीला घालविण्याला थोडी तरी सव्व मिळते का, हे पाहात होते.

“ नाही. ” दमयंती म्हणाली, “ तस मला मुळीच वाटत नाही दये-
माठी नव्हे— पण—पण— ”

“ पण काय ? गोधळलीस का ? सांग ना काय ते. ”

“ नाना, तुम्ही सुद्धा नाही का— ? ” दमयंती अडखळत म्हणाली
थोड्या वेळाने तिने सरळ प्रश्न केला— “ तिन इथून गेलच पाहिजे, अस
तुम्हाला का वाटत, सागल का ? ”

नानास हेवानी उत्तर दिले नाही. आपला डाव हुकला आणि आपण
हरलो असे दमयंतीला वाटले. ती आता दुसरा पत्ता खेळली— “ आणि
तुम्हीच इथून गेला तर ? इथल काम पाहायला दुसऱ्या कुणाला ठेवा नि
तुम्हीच इथून थोडे दिवस जा ना ? तुम्ही तरी किती दिवस आपल्याला
कोडून घेणार ? इथ एवढे काय आता काम आहे ? ”

“ काही नाही. ” नानासाहेब थडपणे म्हणाले. पण त्याच्या स्वरावरून ते
तिचे म्हणणे मान्य करीत होते, की उलट प्रश्न विचारीत होते, हे दमयंतीला
कळलेना.

ने उठले आणि म्हणाले, “ बर. मी थोड काम पाहून येतो. पाऊसहि
आता थांबला आहे. हो, पण बरी आठवण झाली ती नाव जवळजवळ
पुरी झाली आहे. येतेम का पाहायला ? ”

दमयंतीने मानेनेच नकार दर्शविला. आपणच ही आठवण त्यांना करून
दिली. परवीं ते विसरलेच होतेसे दिसले. पण काही असले तरी आज ती
नाव आपण पाहू नये असे दमयंतीला वाटले.

“ मग नाही येत तू ? ”

“ नको. आज नको, या वादळी हवेत. तिच पहिल दर्शन - यायच ते
अशावेळी नको. दुसरा एकादा चांगला दिवस ठरू. ”

तिचे ओठ विरल झाले व तिने अर्थपूर्ण, प्रेमभरित आणि याचनापर
अशा कटाक्षाने नानासाहेबाकडे पाहिले. पण तिला त्याच्या डोळ्यात जे काय
दिसावयास पाहिजे होते ते दिसले नाही. तिला वाटले, आपण पुरे पुरे हरलो.

फाटक उघडून ती मागल्याच बाजूने आत शिरली. तितक्यात तिला
त्या बाजूच्या खिडकीत कोणी असावेसे वाटले. तिने बर पाहिले तो मदयंती

विडकी बद करीत होती. खरे म्हणजे मदयतीची ग्योली या वाजूस नव्हती. इकडे अडगळीचे सामान ठेवलेलं असे व क्वचितच कोणी या वाजूस फिरकत असे.

दमयतीचे मन म्हणजे अगर्दी निष्पाप. सशयाचे ढग त्यात कधी येत नसत. पण यावेळीं एक क्षणभरच का होईना, तिला अशी शका आली की मदयती वरून चोरून पाहात असावी. तिच्या दृष्टीत आता तिच्या आईचा खूनशोषणा तर दिसला नाही? दमयतीने पुन्हा वर तोड करून पाहिले नाही. ती वाजूनेच पुढील दारी आली व सजाखाली माडलेल्या वाकावर बसली.

या चक्रव्यूहाचा भेद कसा करावा, हा प्रश्न तिच्या मनापुढे सारखा नाचत होता. नुसता आपलाच जीव वाचवावयाचा इतका स्वार्थी माणूस असेल तर असे प्रश्न सोडविणे सोपे असते. पण जेव्हा दुसरे लोक त्यात गुंफटलेले असतात, आणि स्वसंरक्षण की स्वकर्तव्य याची झोबी सुरू होते, आणि आपल्या नैतिक, धार्मिक कल्पनानी सदसद्विवेक बुद्धि बद्ध असते, तेव्हा असले प्रश्न सोडविण्याचे काम फारच ब्रिफ्ट होते.

दमयती हवा तो स्वार्थत्याग करावयास तयार होती. पण कशाचा त्याग केल्याने आपण इतरास अधिकान अधिक सुख देऊ शकू, याचा निर्णय तिच्या मनाशी होत नव्हता. तिच्या सभोवती सारीच माणसे चांगली होती, तेव्हा तिने हवा तो त्याग त्याच्यासाठी केला होता. आजही तशीच परिस्थिती असती तर केवढाही मोठा त्याग करण्याला तिने काकू केली नसती. पण आरल्या सभोवती वावरणाऱ्या एका व्यक्तीत तरी दुष्टपणा वावरत आहे, अशी शका तिला येऊ लागल्याने तिची सदसद्विवेकबुद्धी 'असेच कर' अशी तिला आज्ञा करण्यास चाचरत होती.

एकादी व्यक्ति दुःखात आहे. तिच्यावर अन्याय होत आहे, तर त्यासाठी काही करणे निराळे. पण एकादी व्यक्ति चांगली नाही, सगळ नाही, अशी शकाहि आली, तरी त्यासाठी त्याग करणे निराळे. आणि याचमुळे दमयतीची मति कुठित होई.

नानासाहेबास सांगितल्याप्रमाणे तिला खरेच वाटे की, वाटणे वेगळे व असणे वेगळे. मद्यती वाईट असेल असे तिला वाटे. पण तिच्या वाईट-पणाचा पुरावा तिच्याजवळ काहीच नव्हता, आणि एकादी कल्पना किंवा गका पुरी ग्रात्री शास्त्रागिवाय दड न करण्याचा तिचा स्वभावधर्म— याची तिला जाणीव मात्र नव्हती — अमल्याने निश्चित पुढावा मिळाल्याशिवाय मद्यतीशिवाय कुठल्याच कल्पने करणे योग्य नव्हे असे तिला वाटले. आज आपल्या मनात अशा शक्ती आल्या यात आपलीच काही चूक असली पाहिजे अशी तिची भावना झाली

झाले. मन दुःखी वाचून विचार करू लागले. छे ! मद्यती वाईट नाहीच. तिने वाईट का असावे ? आपण तिचे काहीच वाईट केले नाही. तिला काही गोष्टी समजत नाहीत विशेषतः वागावे कसे हे कळत नाही. शिष्टाचाराच्या काही बाबी तिच्या ध्यानात येत नाहीत एवढेच. तिच्या-बद्दल वाईट कल्पना मी का करावी ? करूच नये.

हा निश्चय झाल्याने मद्यतीला थोडे समाधान वाटले. भविष्यकालची आशापूर्ण चित्रे तिच्या डोळ्यापुढे दिसू लागली. प्राप्त परिस्थितीतहि ती चित्रे पुसला जाण्यासारखे काही झालेले नाही. थोड्याच दिवसांनी आपले नानासाहेबांशी लग्न होईल दयेचेहि गैरसमज दूर होतील. हे दग गंले की, एकाद्या लख्ख दिवशी नानासाहेब ती नाव आपणास दाखवितील नुसती आपण दर्शविलेली इच्छा, पण ती पुरी करण्यासाठी त्यांनी किती श्रम घेतले आहेत व घेताहेत ! ते म्हणाले नव्हते का, 'मद्यती, त्या नावेत पहिल पाऊल तुझच पडेल' म्हणून ? ती नाव जेथे नागरून ठेवावयाची त्या घक्या-जवळच एक लहानशी बगली बांधून घेण्याचेहि ते नव्हते का म्हणत ? नौका-विहारानंतर त्याच बगलीत आपला प्रथम गृहप्रवेश व्हावयाचा आहे ना ? 'मन चिनी ते वैरी न चिती' या न्यायाने आपल्या मनात उगाच वेड्यावाकड्या कल्पना येतात झाले ! भिण्यासारखे काही झाले नाही.

भीतीची कल्पना येताच तिची दृष्टि सहजच सभोवार फिरली. आणि पाहते तो अगदी जवळचेच दार उघडून मद्यती सभोर येऊन उभी राहिली.

“ नानासाहेब तुम्हाला काय दाखवीत होते ? ण्गवाद दिवशी मला दाखवायला सागा ना त्याना ? दयावाईजवळ बसून बसून मलाहि कटाला येतो कधी कधी त्या सागत होत्या, नानासाहेबानी तुमच्यामाठी काय काय केल आहे म्हणून. आहात खऱ्या भाग्यवान तुम्ही दमयतीवाई ! अहो उपभोग नाही तर नाही, पण नुसता पाहण्याचा आनंद तर आम्हाला घेता येईल ना ? मग सागा ना एकदा नानासाहेबाना मला ते सार दाखवायला सागाल ना ? ” मदयतीने मारा सुरू ठेविला

दमयतीने तिचा हात धरला व ‘ हो हो, न सागायला काय झाल ? सागेन हो तुला दाखवायला मी त्याना ’ अमे म्हणून दोघीहि हातात हात घालून घरात गेली

१०

श्रीगर्ला काही दिवस असेच गेले.

नानासाहेबानी काही सामान आणण्यामाठी मुंबईस लवकरच जावयाचे जाहीर केलें. दमयंतीला घरे वाटले.

मदयतीची इच्छा पुरी करण्याला तिने नानासाहेबास सांगितलेच होतें. “ दाखवा ना विचारीला एकदा सार केलेलें. पाहील तरी डोळे भरून. ” हे दमयतीचे म्हणणे ऐकून नानासाहेबानी तिच्या चांगुलपणाबद्दल आश्चर्य घ भोळेपणाबद्दल कीवहि वाटली. पण त्याना उघडपणे नाही म्हणता येईना. शेवटी त्याचा जाण्याचा दिवस अगदी जवळ आला तेव्हा एक दिवशी दयाहि म्हणाली— “ नाना, विचाऱ्या मदयतीवाई माझ्याजवळ बसून बसून कटाळतात हो. उद्या चहानंतर दुपारी जीजी राहील माझ्याजवळ अन् तुम्ही मदयतीला घेऊन, काय काय सुधारणा केल्या आहेत त्या दाखवा त्याना. परवा मग तुम्ही जाणार आहात ना ? ”

आता नानासाहेबाचा उपायच राहिला नाही.

त्या दिवशी पाऊस पुन्हा अगदी खूप पडला होता नानासाहेबाना वाटले, या चिखलात व ओल्यात जाण्यास मदयती तयार होणार नाही. पण काय, पाव वाजता पाहातात तो दमयतीने आणवून दिलेला रेनबोड, छत्री, बूट इत्यादींनी सुसज्जित अशी मदयती समोरच हजर.

“ दाखवणार आहात ना मला सार आज ? ”

“ आज ? या चिखलात ? आणि अरे काय अस पाहण्यासारखे य कोकणाने ? तुम्हाला पाहण्यासारखे खरोखरच काही नाही. ”

“ आपण दाखवाय, मी पाहण, अशी इच्छा आहे, प्रार्थना आहे. मान्य करून आपल्या हातात आहे. मला दाखविण्यासारखे नसेल तर नका दाखवू. ”

इतक्या ताठरपणे वागणारी मदयती इतकी मऊ आलेली पाहून नानासाहेबाना आश्चर्य वाटले. ते म्हणाले, ‘ दाखवू नये असहि काही नाही. चला बापड्या. ’

दोघेहि निघाली. मदयतीने केलेल्या थाटमाटाचा कोकणाने काही उप योगच नव्हता. ती मुबईची नुपती डोक्याला जेमतेम पुरेल एवढी छत्री वाऱ्यापुढे भिटावी लागली बूट खराब झाला. पावसाळी कोटामुळे आगावरचें वस्त्र तेथे काय ते कोरडे राहिले. पाऊस कमी होत होता. दोघेहि बराच वेळ जपून जपून न बोलताच चालली होती. ‘ घरगळा पाय तर— ’ ही भीति वाटत असावी.

“ मी उद्या मुबईला जाणार आहे. ” नानासाहेब कटाळून हलूच म्हणाले.

“ मग मला काय करायच त्याच्याशी ? ” मदयती म्हणाली. खरेंच, तिला काय करावयाचें होते, व नानासाहेबास तरी काय करावयाचें होतें ? नानासाहेबाच्या मनात कल्पना आली की, जीवन ही एक युद्धपरंपरा आहे. लढावयाचा कटाळा आला म्हणजेच काय शांतता मिळेल तेवढीच.

ते नावेची बाजू टाळून निघाले.

“ तुम्हाला इथे कटाळवाण नाही का वाटत ? ” नानासाहेबानीच

पुन्हा बोलणे सुरू केलें. ' दादामाहेबाच्या घरी जे बालक झाल त्यावरून मला अस वाटल होत की, जीवनाचा उपभोग घेण्यासाठी तुम्ही अवीर आहात आणि आमच हे कोंकण म्हणजे पावसाळ्यात अगदीच कटाळवाण. "

" कटाळ्याचा प्रश्न जागेवर नसतो मगदासमाहेब. तो अवलंबून असतो माणसावर "

" मग तुम्हाला कोणत्या माणसामुळे कटळा येत नाही ? दयेमुळे की दमयतीमुळे ? "

" दयावाईबद्दल मला काय वाटत हें तुम्हाला माहीतच आहे. "

" हो. पण माझी अपेक्षा मात्र नव्हती. मला जर हे आधी कळत, तर मी तिच्यात तुम्हाला गुरफटूव दिल नसत. "

" का ? माझ्यामुळ तिचा काही तोंडा तर झाला नाही ना ? माझा परिणाम तिच्यावर हितकरच होतो आहे ना ? "

" हो. तस दिसत मग पण दयेच मन म्हणजे अजून लहान मुलासारख आहे. दतका ताण त्याला सहन होईल की नाही, कोण जाणे ? "

" मग तुमची इच्छा असली तर मी तिच्यापासून दूर राहीन "

" आता ती वेळ गेली. दयेच्या मनावर आज कुणाचा ताबा असेल तर तों तुमचाच, आणि हेच मी होऊ दिल याबद्दल मला वाईट वाटत. "

" पण मग तुम्ही तस होऊच का दिल ? " दमयतीने विचारले. खरेच, नानासाहेबानी असे होऊ का दिले ? आपल्या घरात एवढा ताबा तिला घेऊच का दिला !

माणसाचे मन म्हणजे एक चमत्कारिक जाळें आहे. त्यात हेतूची इतकी गुतागुत झालेली असते की विचारू नये. कदाचित् दमयतीच्या आलेल्या रागामुळे ' करीना का काय हव असेल ते ? आपल्याला काय करायच आहे ? ' असे वाटले असेल. कदाचित् ही अशिक्षित सुंदर तरुणी एकदम श्रीमतीत पडली असता कशी वागते, हे पाहणेसे वाटले असेल. नानासाहेबासारख्या सभ्य, सुशिक्षित व संपन्न समाजात सरावलेल्या माणसास हे नवें पात्र पाहताच जिज्ञासा व कुतूहलहि वाटले असेल. काही असो. त्यानी आरम्भी हरकत घेतली नाही व मग मात्र विद्यद्वेगाने साऱ्या गोष्टी घडल्या. दयेला दमयती-

बदल वाटलेले कुतूहल पुढे आकर्षण व मग आवश्यकता, आणि शेवटी पूर्वाचा व्रत बदलल्यामुळे येथे येऊन चौघांचेहि कोडल्यामारखे राहणे.

नानासाहेबास यामुळे तिच्या प्रश्नाचे सरळ उत्तर देता आले नाही तरी पण बरेचसे खरे अमलेले उत्तर त्याच्या तोडून बाहेर पडले. ते म्हणाले—
“ तो दमयंतीचा प्रश्न होता. माझा नव्हता. ”

“ पण दमयंतीबाईंनी तर आपला सारा कारभार तुमच्याच हातात सोपवला होता ना ? ”

“ हो, वरवर तस होत खर. पण दमयंतीन या बाबतीत माझ ऐकल नाही. ती माझ्या मताविरुद्ध वागली. ”

“ कोणत्या ? मला बरोबर राहू देण्याच्या ? ”

“ होय. ”

“ पण माझा विचार केला, तर तुमच तस करण निर्दयपणाच नव्हत का ? ”

“ मदयंतीबाई हा व्यवहार आहे. मी दमयंतीचा कारभारी होतो. तुमचा नव्हे. ”

“ मग अजूनहि मी जाव अस तुम्हाला वाटत का ? ”

“ नाही म्हणून मी सांगितलच. दयेमुळ. ”

बराच वेळ हिडून नानासाहेबांनी तिला जे काय दाखवायचे होते ते सारे दाखविले. पूर्वी येथे काय होते, आपण डोंगर कसा फोडून काढविला, पाणी कसे खेळविले, विहिरी कशा खणविल्या, कलमे, इतर फुल-झाडे व फळझाडे कशी लाविली हे सारे नानासाहेब मोठ्या ऐटीच्या स्वरात सांगत होते. कर्त्या माणसाचा स्वाभिमान त्याच्या शब्दाशब्दातून बाहेर पडत होता. मदयंती सारे पाहून थक झाली होती. सध्याकाळहि होत आली होती. पाऊस अगदी थांबला होता पश्चिमेस सूर्य क्षितिजाजवळ जाऊन पोचला होता. वर एक मोठे इंद्रधनुष्य पडलें होते. त्याचे रंग आकाशात दूरवर पसरले होते.

“ आणखी काही पाहण्यासारखे ? ” मदयंतीने विचारले.

“ आता एकत्र गोष्ट, आणि ती म्हणजे नाव. ” ती दोघेहि नोका गृहाकडे वळली.

एक मोठे शाफरलेले घर. खाडीचा नदीला मिळणारा भाग आत आलेला व त्यात पेढ्याच्या छपराने झाकलेली एक सुंदर नाव बसावयाच्या जागेवर बारीक लाकडी रंगीत खांबे व वर कौलाच्या आकाराच्या लाकडी तुकड्यांचेच छत. माली बसावयाम दोन्हीकडे बाकामारख्या फळ्या घातलेल्या व मध्ये दोन खुर्चासारख्या बैठकी घक्यावरून नावेत उतरण्यासाठी खांबेले पुरून बांधलेला लहानसा पूल व त्यावरून लोवती शिडी. नागर, वर्ली, शिडाचा ग्याब सारे अगदी व्यवस्थित

“ पाहू का मी खाली उतरून ? ” नानासाहेबांच्या अपेक्षेप्रमाणे मदयती-कडून आल्याच प्रश्न.

‘ नाही ’ कसे म्हणावे हे नानासाहेबाना कळेना.

‘ अजून काम सारे पुरे झाले नाही कामकरी नाही का उतरत काम करायला खाती ? ’ अशी आपल्या मनाची समजूत करून ते हो किंवा नाही काहीच म्हणाले नाहीत. ‘ मौन समतिलक्षण ’ असे समजून मदयती पुन्हावर गेली. शिडीवर एक एक पाऊल हळू हळू टाकीत ती उतरत होती. जणू काय प्रत्येक पावलागणिक एका नवीन आनंदाचा ती उपभोग घेत होती. ती खाली उतरून नावेत उभी राहून म्हणाली—“ सरदारसाहेब, हे सार पाहून मला काय वाटत आहे, ते खरोखर सांगता येत नाही. मी तर चित्रात सुद्धा अशी सुंदर नाव कधी पाहिली नव्हती. मला सांगाना या माऱ्या व्यवस्था समजावून. ”

आनंदाने उद्दीपित झालेल्या मदयतीला पाहून नानासाहेबहि थोडे उद्दीपित झाले. अशिक्षित व अडाणी माणसाला साध्या गोष्टी पाहूनहि जे आश्चर्य वाटते त्याबद्दल त्या माणसाची नानासाहेबांस कीव वाटे, व थोडा रागहि पण येई. परंतु आज या सुंदर, अशिक्षित व जिज्ञासु तरुणीची आपणाजवळून ज्ञानाचे कण वेचण्याची वृत्ति पाहून त्यांना थोडी आत्म-विस्मृति पडली. अशा खीला ज्ञानदान करण्यात काय आनंद आहे, हे अजमावून पाहण्याची इच्छा त्यांना झाली.

ते खाली उतरले. खाडीवरून आलेल्या वाऱ्याचा झोत अगाला झोवत, जणू त्याची कानउघाडणी करीत होता. पण तिकडे लक्ष्य न देता ते नावेत गले व त्यानी तिला साऱ्या गोष्टी समजावून सांगितल्या.

मदयती अगदी नम्रपणे म्हणाली—“सरदारसाहेब, तुम्ही मला इथ आणल याबद्दल मी खरोखर तुमची फार फार आभारी आहे.”

तिच्या नम्रतेने नानासाहेबांच्या स्वाभिमानाला गुदगुल्या झाल्या. पुरुषाचे मन प्रायः चाबुकधारासारखे असते. घोडा जितका नाठाळ, तितका त्यावर चढून, मांड जमवून, लगाम ओढून आपल्या ताब्यात आणण्याचा आनंद जास्त. मदयती काय, सगळ्यापुढेच नम्र. त्यामुळे तिच्या नम्रपणापेक्षा मदयतीच्या नम्रपणात त्यांना काही विशेष वाटले पण तिच्यासाठी आपण काही केले असे तिणा वाटू नये, म्हणून ते म्हणाले—“आभार माझे कशासाठी ? तुम्हाला इथे आणायला आणि हे सार दाखवायला मला मदयतीन सांगितल.”

“काय येये ? या नावेत ?”

नानासाहेबांच्या चेहऱ्यावर इच्छा नमतानाहि रिमंत झळकू लागले. तिच्या धूर्तपणाची व लबाडीची त्यांना मौज वाटली. आपल्या सागण्याचा अविश्राम तिच्या सुंदर चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होता व तो झालून ठेवण्याची लबाडीहि दिसत होती. पुरुषाच्या लबाडीपेक्षा बायकाची लबाडी काही न्यारीच असते. एकाद्या नियमाचा भंग करून ते लपविण्याची लबाडी पुरुषाची पण बायकाना मुळी बघनच नसते. आणि म्हणूनच नियमाचा, भंग केल्याचे सोग जेव्हा त्या करितात तेव्हा ते सोग अगदी निराळेच दिसते.

नानासाहेब जिज्ञासार्थक म्हणाले, “मला वाटत, तुम्ही इथ येऊ नये अशी मदयतीची इच्छा असती तरी तुम्ही इथ आलाच असता, नाही ?”

“हो. असल्या कृत्रिम, नाजुक अन् काल्पनिक बघनावर माझा विश्वास नाही. घेता येईल तेवढे ध्याव हाच माझा नियम.” असे म्हणून ती तेथेच थोड्या डुलणाऱ्या नावेत एका बाकावर बसली.

नानासाहेबास वाटले, ‘ही भिकाऱ्याची नीति.’ मदयतीच्या बाबतीत ते

ही नीति समजू शकले नाही कळले त्यांना फक्त मदयतीचे मन ते मात्र भिकाऱ्याचे नव्हते. त्यापेक्षा ते कृतीतरी निराळे होते

नानासाहेबाचा हमतमुख रुबावदार चेहरा न्याहाळीत मदयती योज्या जड स्वर्गने म्हणाली, “ या असल्या काल्पनिक वधनावर तुमचा विश्वास कसा बसतो हेच मला समजत नाही माझ्यासारख्या परिस्थितीत तुम्ही वाढला असता, तर तुमची अर्शी मत झालीच नसती. मुझे व्याकुळ झालेल्या माणसाला नीति समजत नाही खायला जर मिळालेच नाही. तर अन्न दिसल्याबरोबर तो झडप घालणारच

“ चोरी करणारच. ” नानासाहेबांनी वाक्य पुंर केले. “ मला वाटत मग चारित्र्य, पावित्र्य या सग्या गोष्टी सुखात चोळणाऱ्याचे चोजलेच म्हटल्ये । पाहिजेत ? ”

“ मला मुळी त्या शब्दाचा अर्थच कळत नाही त्यापिरी ब्रौण नि विचार करण, मला नुमती मजा वाटते ’

“ हो मजा आहेच, मोठीच मजा. ”

आणि विचार केला तर, ही मारी मोजव नव्हती का? या दोघांनी येथे मदयतीसाठी तयार केलेल्या नावेत एकत्र येणे मोठीच मौज होती मदयतीचीं मतेहि नानासाहेबांस मजेचीच वाटत

“ मग तुमच्या मतान बोलायच तरी कशाबद्दल ? ”

“ बोलायला, वास्तविक खर खर बोलायला, कृती तरी गोष्टी आहेत. मला मुळी बोलायलाच मिळतच नाही. दयाबाईंशीं फार बोलावस वाटत नाही. ”

“ आणि तिच्याशीं बोलण्यासारख तुमच्याजवळ काही आहे अस मला वाटत नाही. अशा स्थितीत तुम्ही इथ राहताच का, हेच मला समजत नाही. ”

ती का राहते हे नानासाहेबांना पूर्णपणे समजले होते पण आज अगदी छडाच लावावयाची त्यांना लहर आलीसे दिसत होते. या स्त्रीचा आश्चर्यजनक धाटपणा कुठल्या थरापर्यंत जातो हे पाहण्यास आज त्यांचे मन उद्दीपितच झाले होते.

मदयती किंचित् दूर सरली व नावेंतून दूरवर चोहीकडे न्याहाळ लागली. ती म्हणाली— “सरदारसाहेब, ही नाव तुम्ही कशासाठी बांधविली ?”

“दमयतीला लग्नाची प्रथम—भेट म्हणून देण्यासाठी ”

मदयतीच्या चेहऱ्यावर अस्मयेची छटा आलेली नानासाहेबाना दिसली, त्यांना दिसले नाही तिच्या हृदयात केवढा द्वेषाग्नि घुमसत होता, आणि त्यातून सूडाच्या केवढ्या ज्वाळा बाहेर पडणार होत्या, ते.

“दमयतीवाईनी अजून ही नाव पाहिली नाही ?”

“नाही. आकाश स्वच्छ असताना ही तिला मी दाखवणार उाहे आणि अजून थोड कामहि व्हायच आहे. या बाकावर आणि खुर्च्यावर गाद्या लागायच्या आहेत.”

मदयती स्वस्थ बसली होती. तिचे तोड प्रकाशाच्या विरुद्ध दिशेस होते. तिला जे वाईट वाटत रोंते ते तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झाले होते

“तुम्हाला आवडली का ही ?” नानासाहेबानी जरा मृदुपणे विचारले.

“आवडली ? माझ्यासाठी नाही ना ही तयार झाली ? आहे का ?” ती एकदम तोड वळवून म्हणाली.

“प्रश्नच नाही तो !”

तिने आपले तोड पुन्हा फिरविले.

योड्या उत्सुकतेने व योड्या खवचटपणे या अजब अत.करणाचा आणखी योडा ठाव घेण्याची नानासाहेबाम इच्छा झाल्यासारखे दिसले.

“तुम्हाला वाईट का वाटाव ? दमयतीन इतक केळ तरी तुम्ही दुःखीच.”

ती एकदम सतापाने ओरडली, “पुढे करा हो दमयती दमयती ! जेव्हा तेव्हा दमयती !”

“पण तुम्ही सुखी नाही का ?”

मदयतीने तोड वळवून नानासाहेबाच्या दृष्टीला दृष्टि दिली व ती म्हणाली, “हे पाहा सरदारसाहेब, काल चहा घेत असताना पावसात चिंब

होऊन एक माजर आल. थडीयाच्यान त्याच मार आग कापत हांतं आम्ही त्याला आपल्या गादीवर घेतल, त्याला पायरुण घातल, याला तुम्ही त्या माजराच सुख का म्हणता ? थडी घालविण्यासाठी जरी ते आमच्या बाजूला गादीवर दवून बसल होत, तरी खर खर ते दूध पिण्यासाठीच टागल असेल आणि आम्ही त्याला तस करू देणार नाही, म्हणून मनातून कदाचित् आमचा द्वेषहि करीत असेल ”

“ तुमची उगा मोठी मजेची आहे मग तुम्ही आमचा द्वेष करता अस समजायच की काय ? ”

“ तुम्हाला पुर पुर माहीत आहे की मी तुमच्यावर प्रेम करते माझ तुमच्यावर प्रेम आहे. ”

हो. नानासाहेबाना हे पूर्णपणे कळलेले होते. ही असे स्पष्ट बोलून दाखवील की काय हीच शक्ती त्यांना होती. त्यांनी तिला तसे बोलून दाखविण्याची संधि दिली होती नव्हे, तिला उत्तेजित केले होते. तिचा धीटपणा कोठल्या कोटीपर्यंत जाऊ शकतो याबद्दल नानासाहेबांची खात्री झाली.

“ तस नमत, ” मदयती पुढे म्हणाली, “ तर मी इथे आलेच कशाला असते ? मी इथे आले, तुमच्याजवळ राहायला सापडाव म्हणून. प्रेमाची माझी काय कल्पना आहे, हे मी तुम्हाला सांगितलच आहे. ”

इच्छा नसतानाहि नानासाहेब उत्तेजित झाले. पण तसे न दाखविता ते म्हणाले— “ हे तुम्हाला का वाटत सांगू का ? तुमचा अजून दुसऱ्या कोणाशी परिचय झाला नाही म्हणून. थोड बाहेर पडला की हा भ्रम दूर होईल. ”

मदयती रागाने म्हणाली— “ मला तुम्ही मूर्ख का समजता ? तुमच्यावर माझ प्रेम आहे हे मी मनापासून सांगते आहे. ”

नानासाहेबाना यात आश्चर्य वाटण्याजोगे काहीच नव्हतं. मदयतीस रख्या परिस्थितीत असलेल्या कोणाहि स्त्रीला याच्यासारखा पुरुष आढळला तर त्यावर आपलं प्रेम बसलं आहे असे वाटणं अगदी साहजिक होते. नागावच्या त्या आळीत जीं माणसे हिला दिसलीं असतील त्याच्या मानाने नानासाहेब तिला कितीतरी श्रेष्ठ वाटले असतील व त्यामुळे तिला त्याच्या-

बदल काही विशेष वाटावयास लागले यात मुळीच आश्चर्य नव्हते. ज्या गोष्टीचे त्यांना आश्चर्य वाटले व ज्यामुळे ते उत्तेजित झाले, तो होता तिचा प्रेमोन्माद. दमयंतीत हा उन्माद नाही, ही गोष्ट नानासाहेबास जाणवली. आपण ज्या गोष्टीची अपेक्षा दमयंतीजवळून करीत आलो, ती गोष्ट हिच्या जवळ आहे हे ध्यानी घेऊन त्यांना कोमंभेच वाटू लागले.

तिचा हा उन्माद कोठपर्यंत जातो हे पाहाण्याची पुन्हा नानासाहेबांना इच्छा झाली व ते म्हणाले, “आणि मग दमयंती ?”

“मला पर्वा नाही तिची, अगदी कुणाचीहि, हे तुम्हाला ठाऊक आहे कारण, मला हे प्रेम मिळाले अन् मग माझ तुम्ही काही केल तरी मला त्याची पर्वा नाही.”

तिने नानासाहेबाजवळ जाण्याचा प्रयत्न केला नाही. नानासाहेबाकडे तिने एकदा स्नेहपूर्ण दृष्टीने पाहिले व ती एक गुडघा वर घेऊन तो दोन्ही हातांनी पोटाशी आवळून बसली.

“माझ्याकडून तुम्हाला काय उत्तर मिळेल अशी अपेक्षा आहे ?”

“मला काय ठाऊक ? इतक बोलायला तरी तुम्हीच लावला ना मला ?”

आणि हे अगदी खरे होते. ही परिस्थिती नानासाहेबांनीच उत्पन्न केली होती, आणि तिला तोड देणे त्याचेच काम होते. ते जितका उदासीनपणा दाखवीत होते तितका त्याच्यात खराच असता तर हे काम अधिक सोपे झाले असते. पण तिने त्याच्या मनात चंचलता उत्पन्न केली होती. एक प्रकारची उत्सुकता व भीति याचे त्याच्या मनात मिश्रण झाले होते, आणि त्यामुळेच काय उत्तर द्यावे हे त्यांना सुचत नव्हते.

ते म्हणाले— “दमयंतीशी तरी प्रामाणिक राहाण्याविषयी मी तुम्हाला बजाविले होते.”

“आणि मीहि पण तुम्हाला सांगितले होते, मी कुणाशी प्रामाणिक राहू शकते ते.”

नानासाहेब ताडवून उभे राहिले आणि पलीवडील खाडीकडे पाहू लागले. दमयंती निश्चलपणे त्याच्याकडे टक लावून पाहत होती.

त्या क्षणी चारित्र्य, पावित्र्य वगैरे सारी नानासाहेबांना बघनासारखी

वाटली. सध्याकाळच्या त्या शात वेळीं या साऱ्या गोष्टी म्हणजे, पायात अडकविलेल्या बेड्या, त्रास देणाऱ्या-शुखला वाटल्या त्यांना असेहि वाटले की, दमयतीला आपणावऱ्या काही वाटतच नसावे असते, तर या गोष्टीची तिला कल्पना आली असती. तिने खात्रीने तर्क केला असता. असूया मुळीच न वाटणारी दमयती निष्प्रेमच असली पाहिजे. नाहीतर दमयतीच्या तावडीत या प्रकारे तिने आपणस दिलेच नसते.

अशा या अनिश्चित मनस्थितीतच त्यांनी आपले तोड दमयतीकडे वळविले. दमयती तशीच मादक दृष्टीने त्याच्याकडे टक लावून पाहात होती.

ते एकदम थोड्याशा तुसडेपणानेच म्हणाले— “ब्रधता काय अशा माझ्याकडे? दमयतीशीं मी वचनबद्ध आहे, हे माहित आहे ना तुम्हाला?”

दमयतीची पूर्ण निरागा झाली. ती कपाळावर व तोडावर हात घेऊन हुदके देऊ लागली.

“अरे बापरे!” नानासाहेब म्हणाले, “यात रडण्यासारग्य काय आहे?”

“तुम्हाला नाही.” ती हुदके देतच म्हणाली.

नानासाहेब तिचे थोडे समाधान करावे म्हणून तिच्याजवळ बसले आणि तिच्या तोडाकडे वाहून पाहू लागले.

दमयतीच्या हाताचा विळखा त्याच्या गळ्याला पडला. एक क्षण, दोघेहि एकमेकांकडे रागाने पाहात राहिलीं—पण काय झाले कुणास ठाऊक, — ओष्ठद्वयाचे मीलन झाले.

दोन ओंठद्वयाचे एकच मीलन, पण त्याचे परिणाम किती भिन्न झाले !

मदयतीब्रह्मची उत्सुकता, जिज्ञासा, उन्मादावस्था या मान्याची परिसीमा झाली त्या चुबनाने. मदयती किती धीट होऊ शकते, तिचा उन्माद कोणत्या थराला जाऊ शकतो, आणि आपल्याविषयी तिची भावना कशा प्रकारची असू शकते, या सान्या बाबतीत नानासाहेबाची खात्री झाली. त्यांना कळून आले की, मदयती म्हणजे एक बाजारी स्त्री होण्याच्या लयायकीची आहे. नागावसारख्या गावातील गरिबीत राहाणाऱ्या मुलींना नीति कसची आणि काय कसचे ? आजपर्यंत तिला असे कितीतरी प्रसंगे आले असतील. मदयती सुंदर असेल पण सुसंस्कृत नाही. तिला मन असेल, पण ते अत्यंत क्षुद्र आणि स्वार्थी. आपला किंवा दमयतीचा वर्ग अगदी निराळा, ही अगदी निराळ्या वर्गातली. असल्या निकृष्ट वर्गाच्या खेळण्याशी आपण थोडावेळ खेळलों, दमयतीपासून ज्या उन्मादकारक सुखाची आपली अपेक्षा अतृप्त राहिली, ती थोडी तृप्त केली, तरी त्यात फारसे वावगे होणार नाही. त्यामुळे आपण दमयतीशी बरेमान खात्रीने ठरले नाही. पण ही दमयतीची बहीण व आपली पाहुणी, यामुळेच या पुढे जाण्याचे नाही व हिच्याशी मुळीच सवध येऊ द्यावयाचा नाही, असे नानासाहेबाच्या-- गरीबांच्या नीतीची मुळीच ओळख नसलेल्या व श्रीमतीच्या नीतिकल्पनात मुरलेल्या नानासाहेबांच्या-- मनाने ठरविले.

हे सारे त्रिभुद्वेगाने नानामाहेबाच्या मनात आहे, आणि ते झट्टिशीं मदयतीपासून दूर होऊन नावेतून वर जमिनीवर येऊन उभे राहिले.

दुमऱ्या बाजूस मदयतीला — पुरपास, वीरपुरपास, अनायासे गळ्यात पडलेल्या वस्तूची किंमत वाटत नाही, हे माहित नमलेल्या मदयतीला — हें कळेना की, नानासाहेब एकदम दूर का झाले? दमयतीशी आपला अमलेला सवत्र किंवा पाहुणेपणा त्याच्या आड आला असेल हे तिला कळलेच नाही. तिला एकच वाटते, आणि ते हे की, नानासाहेबाचे दमयतीवर दाट प्रेम आहे आणि त्यामुळेच ते आपल्याशी असे वागले. तिची खात्री झाली की, दमयतीच्या भोळ्या, भूर्मपणाच्या किंवा दयेच्या आपल्यावर जडलेल्या भक्तीच्या योगानेहि आपण नानामाहेबास यापुढे नेऊ शकणार नाही. आणि त्यामुळे दमयतीबद्दल शुद्ध द्वेषबुद्धि तिच्या मनात उत्पन्न झाली. थोड्याच वेळात कडे सावरून तीहि वर आली व दोघेहि एकहि शब्द न बोलता वाड्यात आली.

‘दुमऱ्या दिवशी सकाळीच नानामाहेब मुंबईस निघून गेले.

एकाद्या धूम्रपान करणाऱ्याने फरीदीशी काडी ओढावी, विडी पेटवावी व सहज ज्वळत असलेल्या भुशाच्या पोत्यात विझविण्यासाठी तिला टोचावी. त्याला वाटते काडी विझली, आणि ब्रुतेक वेळ ती विझतेहि. पण एकादे वेळेस काडीत ठिणगी जास्त असावी म्हणून म्हणा, किंवा भुशातल्या काही भागात अग्नि-ग्रहणशक्ति अधिक असावी म्हणून म्हणा, ती विझत नाही व ती आग आतल्या आत धुमसत राहाते. काडी विझविणाऱ्याची ती सहज लीला होते, पण भुसा आतल्या आत आगीने धुमसत अमतो. त्याचप्रमाणे मदयतीची स्थिती झाली. आजपर्यंत ज्या इच्छा तिच्या हृदयात सुप्त होत्या, त्या सगल्या या एका प्रसंगाने जागृत झाल्या व ती बेचैन झाली. नानासाहेब निघून गेल्यावर तिला कोकणात राहण्यात आनंद वाटेनासा झाला. दयेगी बोलतानाही ती चिडू लागली

अशाच एका प्रसंगी ती दयेजवळ, आपल्याच विचारात चूर असताना, दया म्हणाली— “मदयतीबाई, मला कोकणचा कटाळा येऊ लागला आहे. शिवाय तुम्ही भ्रष्टता तशी अन नितकी बरी मी होत नाहीं असाहि मला

वाटू लागू आहे. दिवाळीला मी मुबईस जाण्यासारखी बरी होईन असे मला वाटत नाही. ”

मदयतीने उत्तर दिले नाही. तिला दयेचे बोलणे बघुवा ऐकूच गेले नसावे असा पुढे म्हणाली— “आणि तुम्ही देखील आजकाल उदास. माझा कटाळा बालविण्याला तुम्हीही मदत करीत नाही. ”

मदयती जणू काय जवरीने म्हणाली— “मला आजकाल जरा उदास उदास वाटत. ”

“का ? नाना इथे नाहीत म्हणून ? ” असा एकदम म्हणाली.

एकादा विद्यार्थी शाळेबाहेरच्या बागेत कसल्या तरी विचारात निमग्न असावा आणि एकदम शाळेची ठणाणू ठणाणू घटा व्हावी, म्हणजे जशी त्याला तामातल्या विषयाची एकदम आठवण येते व अमुक प्रश्नाला काय उत्तर द्यावे हे मनात स्फुरु लागते, तसे दयेच्या प्रश्नाने मदयतीला झाले. तिच्या मनात एकदम एक विचार आला व ती दयेला म्हणाली, “सरदारसाहेबांचा माझ्यावर प्रेम आहे. पण मदयतीमुळे त्यांना ते दारावता येत नाही म्हणून त्यांनाही उदास वाटू लागले, आणि ते तुम्हालाही टाकून मुबईला गेले हे ठाऊक आहे का ? ”

आपल्या स्वतःच्याच दुखण्याचा व त्यातून बरे होण्याचाच विचार करणाऱ्या दयेच्या मनावरही हे ऐकून विव्ध परिणाम झाला. ती थोडा वेळ बावल्यासारखी झाली. ती म्हणाली— “मला समजत नाही तुम्ही काय म्हणता ते. ”

मदयतीला दयेचे निरागस, या प्रेमाची माहिती नसलेले अजण, शुद्ध, मन तिच्या दृष्टीत दिसले. या बालिकेचाहि आपण आपल्या स्वार्थाकडे उपयोग करावा की नाही, याचा क्षणभर मदयतीलाहि विचार पडला. पण ती लगेच म्हणाली— “मला याहून अधिक काही मागता येत नाही. सर म्हटलं म्हणजे, मी हें तुमच्याजवळ बोलायलाच नका होत. ”

बाहेर वारा सो सो वाहात होता. पाउस न होता, पण सूर्य माल दगा-आडच होता. दया व मदयती एकमेकींकडे न पाहताच थोडा वेळ बसल्या. काही वेळाने दग दूर झाले व सूर्याचे किरण लवच बाहेर चमकू

लागले. मदयतीची तद्री दयेच्या बोलण्याने भग पावली. दया म्हणत होती—
“ पण मग जीजी इथून जात का नाही ? तिला काय कमी आहे ? तिला दुसरा कोणीहि पसत करील. ”

“ मी दिखील तेच म्हणते. त्या जाऊ शकतात. मी नाही. कारण मी भिकारीण. ”

दयेला तिची दया आली. ती म्हणाली— “ पण तुम्ही जायचच का ? मी तुम्हाला जाऊच देणार नाही. ”

“ पण माझ सार मदयतीबाईंवर अवलंबून आहे. ”

स्त्री पुरुष प्रेमाची दयेला विचारीला कल्पनाहि नव्हती. ती म्हणाली—
“ जर नानाच तुमच्यावर प्रेम असेल अन् हे जीजीला कळेल तर ती येथून निघून जाई, ही माझी खात्री आहे. आमची जीजी स्वार्थी नाही, मदयती-बाई. ती तुमच्या अन् नानाच्या सुखाच्या आड कधीच येणार नाही. ”

मदयती गप्प बसली होती. तिचे लक्ष्य बाहेर विरल होणाऱ्या मेऱाकडे व येऊ पहाणाऱ्या सूर्यप्रकाशाकडे होते.

“ नानाच आणि तुमच लग्न झाल तर मलाहि बरच वाटे. कारण मग मला सोडून तुम्हाला जायच कारणच पडणार नाही. ”

“ मग तुम्ही सागाल त्यांना अस ? ”

आपण शुद्ध, निर्मल व निरपराध जीवाचा आपल्या अशुद्ध व वाईट हेतूसाठी उपयोग करून घेत आहे याबद्दल मदयतीस कदाचित् थोडे वाईट वाटले असेल, पण तिच्यापुढे दिसत असलेले प्रलोभन फार मोठे हाते व त्यासाठीच तिने तसे वाटणे दूर सारून त्या साधनाचा उपयोग करून वेण्याचे ठरविले

दया म्हणाली, “ साऱ्यानी दुःख करीत बसाव हे मला आवडत नाही नाना इथे नाहीतच. तुम्ही अशा सचित. आणि त्यात हा पावसाळा ! ”

“ पण मग तुम्ही त्यांना खरच सांगाल का ? ”

“ निःसंशय ! नानाच जर तुमच्यावर प्रेम आहेच, तर तस सांगायला काय हरकत आहे ? मला तर वाटत, सार नीट जमू शकेल. ”

मदयतीने एकदा तिच्याकडे पाहिले व ती म्हणाली. “ दयाबाई, अद्याप

पडायच्या आत मी थोड फिरून येते अ ? ” असे म्हणून तिने निरोप घेतला व ती बाहेर पडली.

त्या दिवसापासून मलयती रोज नावेच्या बाजूस फिरायला जात असे. पुढा नावेत उतरायला मात्र कधीच तिला मिळाले नाही. कारण, नानासाहेब जाताना कामगाराना काम सगळे की नौकागृहास कुलूप लावण्यास सांगून गेले होते. आत नाही तर नाही, पण एकदा त्या घराचे दुरून दर्शन तरी घेतल्याशिवाय मलयतीला चैन पडत नसे. आजही ती त्या बाजूकडेच फिरायला गेली व थोडा वेळ बाहेर बसून परत आली.

तिन्हीसाजा झालेल्या होत्या. वर दयेच्या खोलीत प्रकाश दिसत होता, पण खाली अजून दिवे लावले नव्हते. मोठ्या दिवाणखान्यातून वर जात असताना मलयतीला असे वाटलें की कुणीतरी दिवाणखान्यात बसले आहे. दुमरे कोण, दमयतीच असणार. तिच्या मनात एकदम एक विचार आला व तिने विचारले, “ कोण ते ? दमयतीबाई ? ”

“ हो, मीच आहे. ”

“ मग अधारात का ? दिवा लावू का मी ? ”

“ नको. मी वरच जाते आहे. ”

“ मला तुमच्याशी थोड बोलायच आहे. ”

काही तरी अप्रिय गोष्ट सांगण्यापूर्वीची नेहमीचीच प्रस्तावना आहे ही. पण ती ऐकून दमयतीचे काळीज चर्र झाले. ती म्हणाली, “ आता ? या-वेळेस ? उद्या-विद्या बोलू आण. ”

पण मलयती अशी टाळल्याने टळणारी थोडीच होती ! ती दमयतीजवळ गेली व म्हणाली— “ नाही. मी पुष्कळ विचार केला आणि मला वाटत तुम्हाला कळायलाच पाहिजे की— ”

मलयती जवळ आलेली पाहाताच दमयतीला थोडें भयच वाटलें. ती ताडकन् उठली. दिव्याजवळ जाऊन तिने दिवा लावला. देवाला नमस्कार केला. प्रकाशाने व नमस्काराने जणू काय तिला धीर आला. ती मलयतीकडे तोंड करून उभी राहिली.

“ दमयतींवाई, आपणा दोघीत हे अम फार दिवस चालण आता शक्य नाही एकदा काय सोक्ष की सोक्ष करायलाच पाहिजे, नाही का ? ”

मदयती उभी होती त्याच्या मागच्याच भितीवर नानासाहेबांचे एक भोंटे उभे चित्र टांगलेले होते त्या चित्राच्या खाऱ्यापर्यंतचा भाग मदयतीच्या छायेने व्यापला होता. दमयतीच्या मनात सहज विचार आला की, ज्या दोन व्यक्तींशी आपणाला वागावयाचे आहे त्या आपल्या मामन्यावर उभ्या आहेत व आपण एकट्याच दुसऱ्या बाजूला आहो. ती शातपणे म्हणाली— “ मदयती, तुझ काय सागायच आहे ते मला माहीत नाही. पण तू विचार केला आहेस का ? काही बोटग्याची, एक शब्द तरी उच्चारण्याची आव शकता आहे काय ? ”

पण मदयतीने या प्रश्नाकडे लक्ष्यच दिले नाही. ती म्हणाली— “ नानासाहेब— ” हे नाव तिने अशा सफाईने उच्चारिले की, जणू काय सरदार-साहेबांचे नानासाहेब कव्हाच झाले आहेत, असा भास व्हावा “ नानासाहेब अन् मी दोघहि त्या नावेत गेलो होतो ”

असें कही तरी झाले असावे, असे दमयतीस वाटतच होते. त्या दिवशी बऱ्याच मनाकळी जेव्हा ती दोघे परत आली तेव्हा मदयतीच्या चेहऱ्यावर दिसणारे सुख व सतापाचे मिश्रण आणि नानासाहेबांची आपणास टाळण्याची खजिल वृत्ति पाहूनच तिने अशी काही तरी अटकळ केलीच होती पण ती गोष्ट अशा रीतीने आपल्या तोडावर फेकली जाईल असे मात्र तिला वाटले नव्हते पण तरीहि या अनपेक्षित माऱ्याने ती गागरली नाही ती शातपणे म्हणाली— “ तू होऊनच गेली असशील तिथ, अन् मग त्याना नाही म्हणता आल नसेल. ”

दमयतीच्या भोळेपणाची कीव करावी तेवढी थोडीच असें दाखविण्या सारखे मदयती हसली आणि म्हणाली, “ त्याविषयी फारस बोलायची माझी इच्छा नाही. मला सागावसहि वाटत नाही— खरोखर मला फार वाईट वाटत, आणि मला वाटत, नानासाहेबांनाहि वाईट वाटत. ”

दुसऱ्यादा नानासाहेबांचे नाव आपल्यावर फेकले गेल्याचे पाहून दमयतीला वाईट वाटले ती खुर्चीवर बसली मदयतीस वाटले, आपल्या माऱ्याने

दमयंती चीत झाली. पण हे क्षणभरच कारण लगेच दमयंती म्हणाली,
 “तुला कगावदल वाईट वाटत ते सांग ना.”

“तुम्हा कदाचित् तर्क केलाच असेल. तुम्हीच तो तर्क मला सांगितला तर बर नाही का होणार ? ”

“नाही. तर्क—कुतर्क करण्याचा माझा स्वभाव नाही.”

दमयंती थोडा वेळ थांबली. आपल्या विजयाचा आस्वाद कसा दाखवावा किंवा घडलेली गोष्ट कशी समजावून सागावी याचा विचारच ती जणू करीत होती “बर तर मग ऐका.” एक एक शब्द मोजीत दमयंती म्हणाली, “नानासाहेबांचा माझ्यावर प्रेम बसल आहे ”

डोळ्यामुळे वीज लकाकावी तसे एकदम दमयंतीला झाले पण तिला थोड्याच वेळाने थोडे स्पष्ट दिसू लागले ती म्हणाली,— “मला नाही वाटत हे खर आहे म्हणून. अशी कल्पना करण्याचहि मला कारण वाटत नाही कारण, तम असत तर नानानी मला स्पष्ट सांगितल असत.”

“ते तुम्हाला कधीच सांगणार नाहीत. सागू शकणार नाहीत. त्याच्या त्या नैतिक कल्पना, त्यांना तस करू देणार नाहीत. पण तुम्हाला ठाऊकच आहे की, मला असला हा दम आवडत नाही.”

“तू काय करते आहेस, मला काय सांगते आहेस, हे त्यांना माहीत आहे काय ? ”

“नाही. त्यांना कस माहीत असणार ? त्याची कल्पना आहे की, मी सार शातपणे सहन करीन ”

“तू ? मला नाही समजल तुझ म्हणण.”

“अहो, मीहि त्याच्यावर प्रेम करते. तुम्हाला दिसल नाही हे ? ”

“प्रेम ? ” दमयंती गोधळलेल्या स्वराने म्हणाली, “माझा नाही विश्वास बसत. तू ? छे ! प्रेम नव्हेच हे. प्रेमाच्या गोष्टी अशा सागत बसायच्या नमतात लोकाना. अशक्य. बर, नाना तुझ्यावर प्रेम करतात हे तरी तू कशावरून म्हणतेस ? ते काय म्हणाले तुला ? ”

आता मात्र विजयी सत्याचे तेज दमयंतीच्या डोळ्यात लकाकले. पण त्यातल्या त्यात थोडा विपर्यास करून ती म्हणाली— “त्यांनी मला जवळ

घेतल— अगदी जवळ. आणि माझा मुकाहि घेतला. ते म्हणाले, ‘ मी वचन-बद्ध आहे. ’ ”

“ काय ? त्यानी अस केल ? ते अस म्हणाले ? ”

“ विचारा त्याना पत्र पाठवून हव तर, मी म्हणते हे खर की खोट ते. ”

दमयती उठून उभी राहिली. “ तू सांगतेय यावर माझा विश्वास बसत नाही. तू खोल मनाची आहेस. चतुर आहेस. मला वाटत हे सार तू मनाशी ठरविल्यासारख बोलते आहेस. बर, पण पुन्हा कुठ हे तोडाबाहेर काढू नकोस मात्र. नाना यावेळीं इथे नाहीत, तेव्हा काय करायच तें माझ मलाच ठरवल पाहिजे. ”

“ कशाबद्दल ? ” दमयती उत्सुकतेने म्हणाली— “ मी जे काय तुम्हाला सांगितल त्याबद्दल ? ”

“ छे. नानाची गोष्ट विचारापलीकडची आहे. आपण दोघींनी यापुढ कस राहायच याबद्दल. कारण, आता आपण दोघींनी जवळ जवळ राहाण अनिष्ट— अशक्य— आहे. ”

एवढे बोलून दमयती वर आपल्या खोलीत गेली व तिने आतून दार लावून घेतलें.

अग्नी एक म्हण आहे की, ' अगुभस्य कालहरणम्. '

वाईट गोष्ट करण्यास मनुष्य शक्य तितका वेळ लावीत असतो. जणू काय तो वाटच पाहात असतो की, काळ आपल्याला मदत करील.

मधले काही दिवस अमेच कालहरणात गेले

दमयती रागाने काही तरी करीऊ, सतापून नानासाहेबास पत्र लिहील. नानासाहेब इथ येतील किंवा ती तरी मुबईला जाईल, नानासाहेबाना खरी गोष्ट नाकारता येणार नाही. साराश, काही तरी खळबळ माजेल आणि आपणास त्यातून काही तरी वाट काढता येईल, अशी मदयती वाट पाहत होती.

नानासाहेब स्पष्टपणे आपणास काही तरी लिहितील, किंवा येथे येऊन आपणाशी स्पष्टपणे बोलतील व मग आपण काय करायचे ते ठरवू, अशी मदयती वाट पाहत होती.

दमयती येथून कधी जाईल, नानासाहेब केव्हा येतील व मदयतीबाई आणि नानासाहेब सुखी होऊन आपली प्रकृति सुधारण्याच्या मार्गास कधी लागेल, याची वाट दया पाहात होती. कारण, ती अलीकडे सुधारत नाही व त्याचे कारण मदयतीबाई आपणांशी पूर्वीप्रमाणे बोलून उत्साह देत नाहीत—, असे दयेला वाटत होतें.

दया आपणाकडे तितक्याशा प्रेमाने पाहात नाही, आपण तिला आवड-नासे झालों आहो, हें मदयतीला कळून चुकलें होतें. पण मदयतीने या

प्रेमाच्या त्रिकोणातील काही गोष्टी तिला स गितल्या असतील अशी मात्र तिची कल्पना नव्हती

आपण मदयतीशीं कसे वागलो, हे कोणास कळावयाचे नाही. कारण जे काय झाले त मदयतीला की आपणामच माहीत, व त्यानंतर आपण मदयतीशीं जसे वागलो, त्यावरून तिला आपले मन खालीने कळले आहे, आणि म्हणून आपलाच अपमान आपल्याच तोंडाने कुणी सागत सुटत नाही, अशी त्याची कल्पना असल्यामुळे मदयतीला झाली गोष्ट माहीत असेल असे नानासाहेबास वाटलेच नाही. यामुळे त्याची जी पत्रे मदयतीस येत त्यात ह्या गोष्टीचा उल्लेख कसा येणार ? उलट, शब्दात त्याची भाषा अधिकच प्रेमाची असे. पण शब्दातील भाषा व मनातील भाव यातला भेद खऱ्या प्रेमिकेस उमगल्याशिवाय थोडाच राहतो ? मदयतीस तीं पत्रे कृत्रिम वाटत. पण आपण होऊन हा विषय कसा काढावा हे हे तिला समजत नव्हते कारण मदयतीच्या बोलण्यात खरें किती व खोटे किती याचा तर्क तिला करता येत नव्हता

एक दिवस सकाळी असेच एक नानासाहेबाचे पत्र दाखविण्यासाठी म्हणून ती दयेकडे गेली. दयेची प्रकृति तिला चांगली दिसली नाही. तिने दयेला म्हटले, “ दया, मला वाटत तुला पुन्हा एकदा डॉक्टरांना दाखवावी म्हणून. लिहू का मी नानाना तस ? ”

दयेने त्रासाने आपली मान नकारार्थी हालविली. “ डॉक्टर ब्रिक्टर काही नकोत मला, मी बरी होतच आहे. कोणत्याहि डॉक्टरांना करता आल नसत इतक बर मला मदयतीबाईंनी केल आहे. ”

मदयतीला यावर काय उत्तर द्यावे हे सुचेना.

थोड्या वेळाने दयाच म्हणाली, “ माझी प्रकृति अलीकडे थोडी वाईट दिसण्याच कारण तुला माहीत आहे का जीजी ? मदयतीबाईंनी मला सांगितल्याप्रमाणे एकच गोष्ट माझ्या मनात घोळते आहे, अन् त्याच काळजीमुळे थोडे बर वाटत नाही एवढेच. ”

“ पण अशी काळजी वाटण्यासारखी तरी कोणती गोष्ट मदयतीन तुला सांगितली ? आणि ती कशासाठी ? ”

“ गरीब ब्रिवाऱ्या मदयतीबाई ! त्या आपल दुःख माझ्याजवळ नाही, तर कुगाजवळ सांगणार ? ”

“ पण तिला अस दुःख तरी काय आहे ? ”

“ तेच तर मी तुला आज सांगणार आहे. पण— अ , आज माझ डोक इतक दुःखत नमत तर बर होत. ” असे म्हणून दयेने पडल्या पडल्याच डोळे मिटून घेतले.

आता दमयतीला तिच्यात किती तरी बदल दिसला. बऱ्याच दिवसांत तिला असे निवातपणे दमयतीने पाहिले नव्हते. तिला आज दयेचा चेहरा विलक्षणच वाटला. एकादे तोडलेले गुलाबाचे फूल, मीठ घातलेल्या पाण्याने भरलेल्या फुन्दाणीत ठेवलेले असावे, तें वरवर जरी दबटवीत दिसले तरी देठापासून त्याच्या पाकळ्या सुटत असतात. देठातून रस ओढण्याची त्याची क्रिया बंद झालेली असते व या पाकळ्या लवकरच गळून पडणार असे दिसते. दयेकडे पाहून दमयतीस तसेच वाटले.

मदयतीचे वेड नानासाहेबास इतके लागवे की दयेकडेहि त्याचे लक्ष्य कमी व्हावे, याबद्दल तिला फार वाईट वाटले. आपल्याहि ध्यानात ही गोष्ट आतापर्यंत कशी आली नाही, याचेहि तिला आश्चर्य वाटते. आपण नाना-साहेबास आता हें कळविलेच पाहिजे असा तिने निश्चय केला.

ईतक्यात दयेने डोळे उघडले. ती म्हणाली—“ जीजी, तुला कळत नाही का ? तू थोडा स्वार्थत्याग करू शकत नाहीस का ? ”

दया अजून पोरच होती. आपले बोलणे किती निर्दयपणाचे आहे आणि त्याने दमयतीच्या हृदयावर केवढा घाव आपण घालीत आहे याची तिला कल्पनाच नव्हती.

“ दया, मला वाटत मी थोडा तरी त्याग करतेच आहे. ”

“ हो. पण तेवढा पुरत नाही ना ! ”

“ म्हणजे ? ” दमयतीचे नेत्र विस्फारित झाले. “ तुला माझा एवढाहि त्रास वाटतो का ? मी अजोबात इथून जाव अस तुला वाटत का ? ”

दयेने आपली मान बाजूस वळविली व ती म्हणाली, “ नानाच मदयती-बाईंवर प्रेम वमल आहे आता. पण तुझ्यामुळे त्यांना ते दाखवता येत नाही.

तुला नानाना सोडता नाही का येणार ? मला वाटत, तू एवढा त्याग आणखी करावास. ”

बाहेर वारा सो मो वाहात होता. खिडक्या बंद होत्या. त्यातून आत शिरण्याची तो खटपट करीत होता, व त्या खटपटीत खिडक्याची तावदाने वाजवीत होता.

दमयंतीने दयेच्या अगावरील पावळण नीट केले ती म्हणाली, “ दया, तुला हे कोणी सांगितल ? ”

“ मदयतीबाईनी. ”

“ नानानी नाही ना ? ”

“ नाही. पण ते मुबईला गेले ना ? ”

हो. नानासाहेब मुबईला गेले होते दयेला अशीच इये सोडून.

“ आणि नानाना ते कस सांगता येईल ? पण तुला हे कळायला पाहिजे. ”

“ मला वाटून, मला कळत. पण मदयतीची कल्पना खरी कशावरून ? मी अर्थात यावढे काहीच ओळू शकत नाही ”

दया उठून बसली. “ पण शेवटी तू करणार आहेस काय ? ” तिने विचारले.

“ बाळ, तू नकोस त्याची काळजी कर. काय करायच ते माझ्यावर आणि नानावर सोडून दे. ’ मदयती तिच्या अथरणावर बसून तिच्या अगावर हात फिरवीत म्हणाली.

“ अग पण सोडू कशी ? हे अस किती दिवस चालणार ? ”

“ नाही चालायच फार दिवस. पण दया, तुला कळत नाही का की, नुसती मदयती म्हणते म्हणून ते खर असलेच पाहिजे अस कस समजाव ? एकमेकावर प्रेम करणारी माणस अस सांगत फिरत नाहीत— मदयती सांगते आहे तस. ”

दया लगेच म्हणाली. “ मदयतीबाईनी सांगण्यापूर्वीच मला तस वाटल होत. आणि तेहि नानावरूनच. ”

“ नानावरून ? ”

“हो, तुमच दोघाच वागण पूर्वीसारख राहिल नव्हत. होत का ? आणि नाना मदयतीबाईशी कसे वागत हे मला दिसत का नव्हत ?”

“अस्स तर !” दमयतीच्या मनात आले, ‘म्हणजे आजपर्यंत आपण विश्राम ठेवला नाही ती गोष्ट खरीच होती म्हणायची ?’ पण ती हें मोठ्याने बोलली नाही

“मदयतीबाईंनी सुखात राहाव अस मला वाटत.” दया आपल्या श्रृंग स्वराने म्हणाली. “त्यांनी माझ्यासाठी इतक केल. जीजी, तू नेहमीच सुखात आहेस. तुला काय कमी आहे ?”

यडीच्या दिवसात शेगडीजवळ ऊब येण्यासाठी जावे आणि एकदम नडरणाऱ्या कोळशाची ठिणगी अगावर उडून चटका वसावा, तसे दमयतीला झाले. ती ताडकन् उठून उभी राहिली.

दया पुढे म्हणाली—“आणि तुला नानाबद्दल इतक वाटत असहि दिसत नाही. मदयतीबाई म्हणत होत्या की, खर प्रेम करणारी माणस लग्नाशिवाय इतके दिवस राहूच शकत नाहीत. मोठ्या मडळींनी ठरवून ठेवलेल्या लग्न-मारग्वच तुमच लग्न ठरल होत.”

दमयतीला पुढे ऐकवेना. तिला एका जागी उभे राहणेहि अशक्य झाले. ती इकडून तिकडे फेऱ्या घालू लागली. दया म्हणाली—“जीजी, तू रागावलीस होय ? तू रागावलीस तर मला बर वाटणार नाही. मदयतीबाई म्हणत होत्या की, तू रागावलीस म्हणून, पण मला तस वाटल नव्हत. तू स्वार्थी नाहीस अशी माझी खात्री होती.”

दमयती दयेच्या विठान्याजवळ आली.

“बाळ, मी मुळीच रागावले नाही. तू मुळी काळजी करू नको आता. मी नानाना अशा-अशा वचनासाठी अडकवीन हे शक्यच नाही. मदयतीला तू खर साग. म्हणाव, मी तिच्या मार्गात काटा म्हणून राहाणार नाही.”

साऱ्याच गोष्टी इतक्या करुण-करुण आणि त्याबरोबरच दयेला सागणे भाग पडावे या दृष्टीने हास्यास्पदहि—होत्या.

आता मात्र दमयंतीचे सारे सशय दूर झाले. आपण व मदयती दोघीहि जगतापाच्या घरात राहू शकत नाही, ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट झाली. दयेचे कसे होईल या प्रश्नाचाहि आता विचार करण्याचे कारण राहिले नव्हते. तिला आता दमयंतीची जरूरच नव्हती. ती त्यावेळीं देखील मोठ्या चमत्कारिक नजरेने दमयंतीकडे पाहत होती.

दमयंतीच्या हृदयात झालेला जखमेवर मीठच पडावे असे दयेचे पुढील शब्द तिच्या कानी पडले. “ जोत्री, नानानी इथ असाव, अस मला वाटत. पण ते येणारच नाहीत जोपर्यंत—”

दयेने ते वाक्य पुरे करावे असे दमयंतीला वाटले नाही. ती एकदम म्हणाली, “ मी लवकरच मुंबईला जाते आहे. नानाशी याबद्दल मी बोलिन. मदयतीन इथ राहाव अस त्यांना खरोखरच वाटत असेल तर— पण मी आता अधिक बोलत नाहीं. दया, तुला आता फार दिवस वाट पाहावी लागणार नाही.”

आपले मस्तक फिगते आहे असे दमयंतीस वाटले. ती जाऊ लागली. दार उघडताच तिला दिसले की, मदयती बाहेरच उभी होती.

आपले बोलणे चोरून ऐकण्यासाठीच ती बाहेर उभी होती की काय, अशी शंका दमयंतीला आली, आणि “ दमयंतीबाई, आमच दोंघाच खरोखरच प्रेम आहे एकमेकांवर ” या वाक्याने तर ती हटच झाली.

सध्याकाळीं दमयंतीने मदयतीस आपल्या बसावयाच्या खोलीत बोलाविले. तिने खोलीत पाय टाकताच दमयंतीने प्रश्न केला? “ दयेच कस काय आहे. ”

मदयंतीच्या चेहऱ्यावर कोणत्याहि प्रकारच्या काळजीचे, अस्वस्थतेचे किंवा खेदाचे चिन्ह दिसत नव्हते. ती इतकी समाधानी दिसली की दमयंतीस तिच्याकडे पाहून एका प्रकारे बरे वाटले. तिला वाटले की, दया जर बरी नसती तर मदयती इतकी समाधानी दिसली नसती. आपल्या सकाळच्या पाहण्यात आपणास चुकीचा भास झाला असावा.

“ मला वाटत, एवढा विचारण्यासाठीच तुम्हीं मला खास बोलावले नाही. ” मदयंतीने म्हटले.

“ नाही. पुढचा विचार करण्यासाठी— आपल्या एकत्र राहाण्याचा विचार करण्यासाठी— मी तुला बोलावले. मी तुला इथे आणले तेव्हा माझी कल्पना नव्हती असा काही होईल, ही ”

मदयती गालातल्या गालात हसली. तिचे डोळे जणू काय, ‘ का बर ? ’ असा प्रश्न विचारीत होते. तसे ती म्हणाली नाही.

“ मी मुबईला जाणार आहे. पाहणार आहे नाना मला काही मदत करतात का. तू जे काय सांगितलस त्याची त्यांना अर्थातच कल्पना नसणार. पण मला वाटत, त्यांना सार समजलेलं बर. ”

याच गोष्टीची मदयतीला भीती वाटत होती. पण ती घाबरली नाही. आहे या. स्थितीपेक्षा दुसरी कोणतीही पुरवली. मदयती हडसून खडसून काही विचारणार नाही, आणि तिच्या गुळमुळीत बोलण्याने व नानामाहेबांना स्वप्न नकार देता येणार नाही या योगाने मदयतीचा डोव हुकण्याचा निला बराच संभवहि वाटत होता तिच्याजवळ असलेलं विनम्रतेच तेवढेच शब्द तिने मदयतीवर उगारले. ती म्हणाली, “ मला एवढेच माहीत आहे की, मी जे तुम्हाला सांगितले ते सार अगदी खरं खरं घडलेलं आहे. ”

मदयती ज्या तऱ्हेने ठासून बोलत होती, त्यावरून मदयतीला त्या गोष्टीबद्दल शका नव्हती. नानासाहेबांच्या ताबडतोब निघून जाण्याने, इतके दिवस मुबईसच राहाण्याने व नुसते शब्दजाल पसरणाऱ्या त्यांच्या पत्रांनी ती दर झाल्यासारखीच होती.

“ मुबईहून आल्यावर मी तुझ्याशी पुन्हा बोलून, तोपर्यंत दयेची मात्र काळजी घे. मी गेले तरी तुला इथे राहायला अवघड वाटणार नाही ना ? ”

मदयती हमली व म्हणाली— “ अवघड कशाच ? आणि दयाबाईंची काळजी घ्यायला कुणी तरी हवच ना इथे ? ”

“ दयेबद्दल जर तुला प्रेम वाटत असलं तर आपण अजूनहि मैत्रीणी म्हणून राहू शकू. ”

“ मग आपण सध्या शत्रू आहोत की काय ? ”

“ हो. मला तरी तसं वाटतं. तू मला शत्रूसारखीच वागवते आहेस. ”

“ मुळीच नाही. फक्त सध्या आपण दोघी एकमेकींच्या आड आले

आहोत एवढच. मी स्पष्ट बोलणारी आहे. तुमच्या उपकारांमुळे मी कुणून गेल्याच किंवा त्याखाली अगदी दडपून गेल्याच कोणतच सोग मी कधी केल नाही हे तुम्हाला ठाऊकच आहे. ”

“तुलाहि माहीतच आहे की, मी जे काय केल ते तू माझे उपकार मानावेस म्हणून नाही. तरी पण मला अस वाटत की, तुला माझ्याबद्दल थोड काही वाटत तर बर होत. ”

“कुणाविषयी अस काही वाटायला मला कुणी शिकविलच नाही. ”

“अस्स ! या गोष्टी शिकवाव्या लागतात म्हणायच ! ”

“नाही तर काय ? तुम्ही अगदी सुखात वाढला. त्यामुळे तुम्हाला लोकांबद्दल वाटू लागल. माझा सारा जन्म दुःखात गेला त्यामुळे लोकांबद्दल वाटायला मला वेळच मिळाला नाही, एवढच. आपणा दोघीत फरक काय तो एवढाच. ” मदयती स्पष्टपणे म्हणाली. मनात कदाचिन् तिने आणखी असेहि म्हणले असेल की, ‘दुसरा फरक म्हणजे तुम्ही मूर्ख आहात आणि मी नाही. ’

दमयतीला तिचे म्हणणे खरे वाटले. तिला असे नेहमीच वाटे की, ‘दमयती आणि मदयती यात परक नुसता भाग्याचा. ती हिच्यासारखी वाढली असती आणि ही तिच्यासारखी—तर ? ’

मदयती पुढे म्हणाली—“ही विशेष गोष्ट घडून आली नसती तर आपण दोघी गुण्यागोविदाने राहू शकलो असतो. पण झाल्या गोष्टीला इलाज नाही. मी यातून सुटण्याचा प्रयत्न करावा अस तर तुमच म्हणण नाही ना ? ”

“मुळीच नाही. तू म्हणतेस ते सार खर असल तर मुळीच नाही. पण माझी अजून पुरी खात्री झालेली नाही. आणि म्हणून मी मुबईहून परत आल्याशिवाय मला काहीच बोलता येत नाही. ”

“मग आज माझ्याशी तुम्हाला काय बोलायच होत ? ”

“आपणात शत्रुत्व असू नये एवढीच माझी इच्छा आहे. आपण वहिणी वहिणीनी मैत्रिणीसारख राहाव अस मला वाटत. ”

मदयतीला हिच्या उघड उघड दिसणाऱ्या मूर्खपणाची कवि आली.

“ आपणाला अस राहाता येईल. नाही का ? ” दमयंती पुन्हा म्हणाली.
 “ राहाता न येण्याला मला तर काही कारण दिसत नाही. ”

“ नाही ना दिसत तुम्हाला ? आपले दोघांचे वडील भाऊ भाऊ. ते तने का राहात होते, याबद्दल आपण कधी बोललो का ? ”

“ नाही पण त्याच कारणच नाही. झाली ती गोष्ट होऊन गेली. ”

“ होऊन गेली नाही. अजून होते आहे. त्याचाच परिणाम आहे हा की, तुम्ही सुखात अन् मी दुःखात तुम्ही सुदैवी नि मी दुर्दैवी ”

“ पण आता तर नाहीस ना तू दुर्दैवी ? ”

“ तुम्ही याला सुदैव म्हणता ? भिक्षा, दान, उपकार या नावाच्या ओझ्या-
 खाली जगायच आणि अज्ञान, दारिद्र्य आणि अपमान यात दिवस काढायचे.
 मला अस राहाण मुळीच आवडत नाही ” दमयंतीचा पारा चढत होता.

“ पण मला जे काय करता येण्यामाख होत ते मी केल नाही का ? ”

“ मी कधी नाही म्हणते ? पण तुमच्या या करण्याबद्दल लोकाना किंवा
 तुम्हाला स्वतःला काय वाटत तें मला ठाऊक नाही की काय ? आणि आता
 आणखी नानासाहेब मध्ये आले आहेत. तुम्हीं काय करायच ठरवलं आहे
 या बाबतीत ? ”

“ तो त्याचा प्रश्न आहे मी- मठा- त्याबद्दल सऱ्या काहीच सांगता
 येत नाही. ”

“ दमयंतीबाई, तुम्ही नुसत्या विचार करीत बसणाऱ्या आणि शिष्टाचार
 पाळणाऱ्या आहात पण तुम्हाला नानासाहेबाविषयी काही वाटत असाव
 अस मुळीच वाटत नाही ”

“ मला वाटत नाही, अस तुला वाटत ? होय ? ”

“ तर काय ? नाही तर तुम्ही इतके दिवस वाटच कशाला पाहिली
 असती ? असा नानासाहेबासारखा पुरुष. तुम्हाला जर खरच वाटत असत
 तर तुम्हाला अस राहाण अशक्यच होत. तुम्हाला विलक्षण अस काही
 वाटतच नाही. ”

दमयंतीला वाटले, ‘ हिच्या मुखाने नानासाहेबच आपणास दोष देत
 आहेत. ’ ती विचारमग्न झाली.

मदयती अत्यंत सतापाने म्हणाली, “काय करू हो ! देव मला तुमच्या-सारखी थड करता तर किती दग झाल असत या गोष्टीन इतका माझ्या मनावर ताबा मिळवावा अशी इच्छाही मी केली नव्हती. मी उलट निराळाच प्रयत्न करीत होते ” मदयतीच्या शब्दाशब्दातून अत करण पिळवटून बाहेर पडत होते

बुडणारा माणूस गवताची काडीहि धरायला भावतो.

“ तर मग तू माझ्याशी प्रामाणिक राहण्याचा प्रयत्न केलाय म्हणायचा ! ” मदयतीने विचारले

मदयती तिरस्काराने हसली ती म्हणाली, “तुमच्या नव्हे, मी माझ्या दृष्टीने बोलत होत. या गोष्टीचा मनावर इतका ताबा बसला आहे की, मला वाटत, मी जे करायच याजल होत त्यातहि अडथळा येतो आहे ” असे म्हणून मदयतीन आपले ओठ धड्डा आपटून घेतले तिची लचलच करणारी नागिणीसारखी जीभ तिने आत आवरून धरली तिच्या चेहेऱ्यावर क्रोध व तिरस्कार स्पष्ट दिसत होता.

मदयतीचे लक्ष्य बाजूला टागलेल्या मोठ्या आगगाकडे गेले. त्यान तिला दोघीचीहि प्रतिबिंबे दिसत होती स्वार्थी मदयती इतकी मत्तपट करतही दुःखी आणि ती स्वतः दुःखात चूर झालेली. दोन्ही दुःखी तिचे पाहून मनुष्याचे विकार किती क्षुद्र आहेत याची तिला कल्पना आली आपणहि क्षुद्रच आहोत. वाडिलावहल म्हणून जे काय आपण करतो आहोत त्यात आपण कशाचा त्याग केला आहे ? नुस्त्या पैशाचाच ना ? आणि तो देखील स्वतःला फारसा चट्टा बसू न देता.

याहूनहि अधिक स्वार्थत्याग आपण केलाच पाहिजे. तिला आता पूर्णपणे वाटले की, नानासाहेबांचे मदयतीविषयी जे प्रेम आहे ते आपल्या प्रेमापेक्षा निगळ्या प्रकारचे आहे आपण विलक्षण प्रेम करीत नाही हे ते बोलूनच दाखवीत असत. त्यामुळे ते असतुष्ट आणि अस्वस्थ असतात. त्या रात्री नजरघागेत आपल्याविषयी रात्री न ब्राळग्याची गोष्ट जी नानासाहेबांनी सांगितली तीहि तिला आठवली. तिला वाटले, शक्य आहे,

मदयतीने तसे त्रिलक्षण प्रेम करणं, आणि ते पाहून नानासाहेबाना तिच्या-
मूल वाटणं.

दमयतीने आणखी एक स्वार्थत्याग करावयाचा मनाशी निश्चय केला. या
स्वार्थत्यागाच्या परिणामाची किंवा परिमाणाची कल्पना तिला आली नाही.

दमयती पुढे काय बोल्ते इकडे मदयतीच लक्ष्य लागले होते तिला
त्रिवारमग्न पाहून मदयतीला तिच्या मूर्खपणाचा राग आला. अशा मूर्ख
स्त्रीला कसबिणे, बुवाडणे, तिचा अपमान करणे, तिरस्कार करणे यात
काहीच चूक नाही असे तिचा वाटला. आपण न केले तर दुसरे कोणी
तल करणारच आणि परमेश्वर तरी मिती मर्या ! अशा मूर्खाना सारी सुखे
अनुकूल, आणि आपल्या कपाळीं दारिद्र्य, अपमान, तिरस्कार. आपण
आपल्या पराक्रमाने परमेश्वराचा पागलपणा दूर करूच पाहिजे.

ती जाऊ लागली तरी दमयती गप्पच

दागर्भा जाऊन न उघडताना मदयती कठोर स्वराने म्हणाली, “ सत्य
आहे वाई तुमच्या थडपणाची ! नानासाहेबावर तुमच प्रेम नाही याला दुसरा
पुरावा कशाचा पाहिजे ? इतर ममतांही असून तुम्ही इथेच राहू शकता ?
मी तुमच्या जागी असते आणि माझ्या तोंडचा घस जातो अस वाटल
असत तर एक क्षणभंग वाट पाहात राहिले नसते जणू काय पुष्पाच मन
म्हणजे— आणि जगान हनना ब्रिथा असताना— त्यातून कुवईमारख्या
ठिकारणी ? शी. ! ”

दार घाबडिशी तोंडून मदयती निघून गेली.

पेला वाहू लागणाना आश्चर्यक अमलेला शेवटला थेंब प ला. दुसऱ्या
दिवशी पहाटेच उठून दमयती सुबईला निघून गेली.

“ आमच दोघाच खरोखरच प्रेम आहे एकमेकावर ” या मदयतीच्या शब्दावर दमयतीचा विश्वास पूर्णपणे बसला नव्हता. पण मुबईस पोँचेपर्यंत ते शब्द मात्र सारखे तिच्या कानात घुमत होते.

मदयतीच्या तसे वाटण्यात दमयतीला आश्चर्य मुळीच वाटले नाही जसे नानासाहेबास वाटले होते तसेच दमयतीसहि वाटलें की, यात नवल करण्यासारखे काहीच नाही. मदयतीसारख्या परिस्थितीत वाढलेल्या कुणाहि तरुणीस नानासाहेबासारखा देखणा तरुण पाहिला असता, त्याच्याशी अशाप्रकारे निकट सहवास घडला असता, त्याबद्दल आकर्षण वाटणे ही गोष्ट अगदी स्वाभाविक होती. मदयतीच्या कपटीपणाचा जेव्हा तिला थोड थोडा संशय येऊ लागला, तेव्हा तर ही गोष्ट तिला अगदीच सामान्य वाटली. तिला आश्चर्य एकाच गोष्टीचे वाटत होते की, मदयतीत इतका द्वेष, इतका कपटीपणा का असावा ? अगदी आरंभापासूनच आपण तिच्यासाठी इतके केले असता तिने इतर कोठेहि न जाता, इतर काही न करिता दयेचे मन वळवून, मुद्दाम आपणास कोकणासारख्या ठिकाणी कोंडून घेऊन, आपल्याच तोडचा घास काढून घेण्याचा प्रयत्न का करावा ?

“ आमच दोघाच खरोखरच परस्परावर प्रेम आहे. ” या मदयतीच्या उद्गारात पूर्ण सत्य आहे, असे तिला वाटेना. मदयतीच्या एकदर वागण्यावरून तिला कधी कधी असे वाटे की, या साऱ्या गोष्टी एकामागून एक मुद्दाम मदयतीने घडवून आणल्या असाव्यात, आणि या कपटनाटकाचे शेवटले भरतवाक्य “ आमच दोघाच एकमेकावर खरच प्रेम आहे. ” हे असावे.

असा विचार करीत असता 'मदयतीच्या साऱ्या वागण्याच्या मुळाशी आपल्याबद्दल द्वेष, आपल्याविषयी शत्रुबुद्धि असावी,' या सत्याचा प्रकाश एक क्षणभरच तिच्या मनात पडल्यासारखा झाला. पण विजेच्या लकाकी-प्रमाणे तो लगेच लुप्त झाला. तिच्या सरळ, उदार व परच्छदानुवर्ती—मन्याखऱ्या दक्षिण मनाला हे पटेना. कितीहि ताणताणून विचार केला असताहि मदयतीने आपला एवढा दीर्घ द्वेष, आपणाविषयी या प्रकारची शत्रुबुद्धि का ठेवावी याचे कारण निला उमगेना. आणि कोणतीहि स्त्री इतकी कपटनाटकी असू शकते, याची तिला कल्पनाहि करिता येईना. यामुळे इतके विचार मनात आले असताहि तिच्या मनाने असेच घेतले की, आपल्या-विषयी निष्कारण शत्रुबुद्धि ठेवून एवढे मोठे कपटनाटक करण्याजोगी मदयती नाही. ती मूर्ख, अशिक्षित, स्वार्थसाधु पण त्याचबरोबर प्रामाणिक, आणि आत एक, बाहेर एक असे न ठेवणारी स्त्री असावी.

दमयती विचार करी— 'काही असल तरी आमच दोघाच परस्परावर खरच प्रेम आहे' असे तिने आपणास स्पष्टपणे सांगितले नाही का ? ते सांगण्याची तिची तऱ्हा कदाचित निराळी अमेळ. पण तशी ती साऱ्याच बाबतीत निराळी आहे. पण तिने हे आपणास सांगून टाकावे यात कपटाचा अंश कसा असेल ?

तरीहि दयेसारख्या— या प्रेमाचे वारेहि नसलेल्या— मुलीला या गोष्टी तिने सांगाय्या, आपला स्वार्थ साधण्यास तिच्यासारख्या मुलीचा उपयोग करून घ्यावा आणि तिचे मनःस्वास्थ्य याप्रमाणे नाहीसे करावे, हें मात्र तिला अक्षम्य वाटत होते.

पण— पण नानासाहेबास जर खरेच तिजबद्दल काही वाटत असले, त्यांनी 'मी वचनबद्ध आहे' म्हणून आपली असहाय्य स्थिति जर तिच्याजवळ व्यक्त केली असली, आपणास कसे टाळावे याबद्दलची नानासाहेबाची असमर्थता जर तिला पटली असली, तर मात्र या साऱ्या गोष्टींचा उलगाडा होण्यासारखा आहे. आपल्या प्रियकराला सकटातून सोडविण्यासाठी कोणती तरुणी हवे ते साहस करण्यास तयार होणार नाही ? तेव्हा या साऱ्याचे मूळ कारण हेच असलें पाहिजे.

पण नानामाहेबांनी अशी प्रताण्णा आपल्याशी का करवी ? ते जाणून बुजून तसे करतील ह तिला शक्यच वाटत नव्हते पण आपण त्याचे समाधान करू शकत नाही, आपणास त्याजवढे विवेक्षण प्रेम वाटत नाही, असे त्यांना वाटत होते ना ? अनेक वेळ त्यांनी आपणाजवळ तसे ते व्यक्त नव्हते का केले ? मग आपल्यात जे त्यांना दिसले नाही, ते जर त्यांना मदयतीत मापडले असेल, निदान तिच्यात ते आहे, असे त्याच्या मनाने घेतले असेल, तर मग त्याचे आजकालचे औदासीन्य सामाविक नाही का ? ' दमयंती, माझ्यावर ! भरतीच गात्री बालग नकोस ' असे ते आपणास म्हणाले नव्हते का ? मग त्याच्याकडे तरी काय दोष ?

नानामाहेब मदयतीशी विवाह करतील यावर तर दमयंतीचा विश्वासच बसत नव्हता. ते तिला उघड उघड अशक्य दिसत होते. स्वतःच्या घराण्याच्या त्याच्या उच्च कल्पना तिला चांगल्या माहीत होत्या. आपणाशी देखील ते लग्न करण्यास कसे तयार झाले, हे लोकांना व कवी वकी आपणामाहेब नवलच वाटे. तेव्हा ते मदयतीशी लग्न करतील ही गोष्ट अशक्यच होती. पण त्याचप्रमाणे मदयतीजवळ इतके वाटत असता ते दुसऱ्या कोणाशी, निदान आपल्याशी तरी, लग्न करतील असेही तिला वाटत नव्हते आणि समजा, ते असे विवाहप्रसंग होण्यास तयार झाले, तर त्याचे मन आपणास ठाऊक असता आपण त्याच्या गळ्यात लोढणे दगडून राहावे, हे तरी योग्य आणि इष्ट आहे का ? अयोग्य, अनिष्ट आणि अशक्य तेव्हा आपल्या विवाहाच्या मान्दा करुना मृगजळवन् ठरत ना, यावरून तिची खात्री झाली.

नानामाहेबाविषयी याप्रमाणे विचार करता करता ती स्वतःवर आली तिला स्वतःच्या नानामाहेबाजवढे काय वाटत ह तिला सांगता येत नव्हते. एकादा आघात, भयंकर आघात— हावा व त्यामुळे मन सुन्न होऊन जावे, अशी स्वतःविषयी विचार करिताना तिची स्थिति होत असे आपणास दुःख, फार मोठे दुःख झाले आहे, एवढी एकच जाणीव सामान्य बोरे तिला झाली होती.

आपल्या आयुष्यात नानामाहेब किती आवश्यक झाले होते ! त्यात नानामाहेब नाहीत ही कल्पनाहि कधी आपणास शिवली नव्हती आपण

पूर्णगो त्याच्या घरागी एरुचीय झाले होते त्याचे दुःख त आपले दुःख, त्याचे सुख त आपले सुख अशी आपली समजूत होती. आणि आता ? नाना साऱ्यापासून दूर राहून आरुण्य वाऱ्याचे ? छे ही कल्पनाच असह्य होती

या प्रकारच्या मन स्थितीत दमयंती मुर्झम आली होती नानासाहेब एरुटे आले म्हणजे ताजमहाल हाटलात उतरत तिने मॅनेजरला फोन करून विचारले नानासाहेब त्यालीतच हेत तिने त्यांना फोनशी बोलायले.

“ हलो नमस्कार कोण नानासाहेब ? ”

‘ होय मी दमयंती ’

“ का ? एवढे आश्चर्य ? ”

‘ येऊ नये का मी मुर्झला ? त्या काकणात रत्नपूरला आपणा साऱ्यांनाच नव्हत का कांडल्या कांडल्यासारखे झाले ? दयेची व्यग्रम्या झाली आहे सारी दमयंती निच्याजवळ आहे आणि मला तुमच्याशी काही महत्वाच बोलायच आहे ’

“ पण तुम्ही तसे कळविले नव्हते एरु आणि मला जेकाय बोलायच आहे ते रत्नपूरला जमल नमन हे दुसरे कारण मला तुम्ही इकडे केव्हा येता ? ”

“ ठीक मी वाटच पाहत आहे नमस्कार ”

नानासाहेबाच्या ररात दमयंतीला आश्चर्य, राग, तुटकणा वाटला. ती नानासाहेबाची वाट पारात बसली. पाच दिवाखान्यानी, आपले सुख प्रथम दुःख लागल्याची रात्र तिला आठवली नानासाहेबाचे येणे म्हणजे दमयंतीला काही नवी गोष्ट नव्हती. वर्षेच्या वर्षे ते जवळ जवळ रोज भेटत होते. नानासाहेब आपलेच आहेत हे तिने किती निश्चितपणे गृहीत वगळे होते ! पण आज सारे बदललेले आज नानासाहेबाची भेट म्हणजे तिला एक भयंकर दिव्य वाटत होते.

नानासाहेबाविषयी आपणास काय वटते हे अजूनहि ती आपल्या मनाशी निश्चित ठरवू शकली नव्हती. तिला कळत होत ते एवढेच की, आज तिचे नानासाहेबाबद्दलचे विचार आजपर्यंतच्या विचारांपेक्षा निराळे होते. ते आनंदाचे नव्हते, सुखाचे नव्हते.

दमयती या मनःस्थितीत असतानाच नानासाहेब तेथे आले.

“कस काय ? काय सागायच आहे ?” ने येताच त्यांनी सरळ प्रश्न केला.

तिच्या इतके वार्डट वाटत होते की, ती गोष्ट टाळून ती दुसऱ्याच गोष्टी बोलू लागली. ‘यावेळीं प्रवासात फारच त्रास झाला. ’ ‘आज थोड डोक दुखत आहे. ’ ‘बगा ना. ’ ‘सागने की तुम्हाला थोड्या वेळान ’ इत्यादि इत्यादि.

दमयती अशा काही विलक्षण नजरेन नानासाहेबाकडे पाहात होती की, त्यांना तिच्यासमोर बसवेना. ते समजते की, हे प्रकरण काही निराळे आहे ते दूर खिडकीशी जाऊन उभे राहिले ते थोडे रागातच होते ते येताच ही गोष्ट दमयतीच्या व्यानात आली होती

थोड्या वेळाने पुन्हा तिच्याकडे पाहून ते म्हणाले— “साग ना मग, काय सागायच ते.”

जे काय सागावयाचे आहे ते किती कठिण आहे हे मुचविण्यामारखी तिची मान हलली.

नेहमीच नानासाहेब. पण आज दमयती त्याच्याकडे ज्या उत्तुकतेने पाहात होती ती नवीनच होती. आज तिच्या डोळ्यास जे दिसत होत ते अननुभूत होते. नानासाहेब आज किती निराळे तिला दिसत होते ! त्याचे बोलणे, त्याचे पाहणे, त्याचा चेहरा, त्याची दृष्टि, आज दमयतीला त्याचे सारेच नवीन दिसत होते. आणि त्याचबरोबर तिला हेहि कळत होते की, या साऱ्या गोष्टींचे कारण नानासाहेबात काही नावीन्य आले आहे, हे नसून आपणात आलेले नावीन्यच याला कारण आहे.

नानासाहेब आजच्यासारखे तिला कधीच दिसले नाहीत. त्याचा रुबावदार चेहरा, ते किंचित् अणकुचीदार नाक, ते भव्य कपाळ, ते तीक्ष्ण घोर डोळे— सारेच आज दमयतीला निराळे दिसत होते. एका वेळी त्याच्या डोळ्यातून दिसणाऱ्या आढ्यतेचे तिला हसू येत होते. पण आज तीच त्याचा स्वाभिमान सूचित करतेसे तिला वाटले. त्याचे घट्ट मिटलेले ओट

त्याच्या खोटा मनाचे मूचक तिला वाटत अमत, पण आज त्याच्यात आणखी-
हि वाढी जादू आहे असे तिला वाटले.

या निराळ्या दृष्टीने जेव्हा ती नानासाहेबाकडे पाहात होती त्याच वेळीं तिची अतर्दृष्टि तिच्या स्वतःच्या हृदयाकडे पाहात होती. त्यांना पाहून वाटणारा अनंद, ते आपले असावेत— अगदी आपले असावेत— अशी झालेली अनावर इच्छा, जेव्हा तिला आपल्या अतःकरणात दिसून आली, तेव्हा ती अणभरच का होईना, दचकली. तिने आपली दृष्टि नानासाहेबावरून दूर केली मद्यतीला अशीच निराशा वाटली असेल हे आज तिला समजले. या तरणावर प्रेम करणे फ्रिती विलक्षण आहे, आणि हा आपल्या हातून सुटून जाणे किती दुःखदायक आहे याची खरी जाणीव आता तिला झाली. ती निश्चल, निःस्तब्ध, मूक राहिली.

“ दमयती, सांग ना काय झाल ते. ”

नानासाहेबाचा स्वर थोडा मृदु झाला आहे, असे दमयतीस वाटले. तिने अस्वाभाविक शांततेने उत्तर दिले— “ नाना, आता मला कळलच पाहिजे सार. आता अशा स्थितीत एक दिवसहि जाण शक्य नाही. मद्यतीबद्दलच मला सार समजलच पाहिजे. ”

नानासाहेबाना हे ऐकून बसलेला आश्चर्याचा धक्का इतका स्वाभाविक दिसला की, ‘ मद्यती खोट तर बोलली नाही ना ? ’ अशी शका दमयतीला आल्याविना राहिली नाही. नानासाहेबाना आश्चर्य वाटले होते आपली कल्पना किती चुकली होती याचे. मद्यती मौन धारण करील, तिच्या तोडून एक अवाक्षरहि बाहेर पडणार नाही, यावर आपला केवढा प्रचण्ड विश्वास होता आणि तो अशा रीतीने दासळावा या आश्चर्याचा नानासाहेबाना धक्का बसला होता. दमयती मात्र निराळे समजली. ती म्हणाली— “ जर मला कळल ते चुकीच असल तर क्षमा करा. पण मद्यतीन मला तस सांगितल— दयेलाहि तसच सांगितल. ”

“ काय ? सांगितल, सांगितल काय ? ”

“ ते शब्दात सांगण हास्यास्पद आहे. ती म्हणाली की, तुम्हाला तिच्या-बद्दल काही वाटत म्हणून. ”

वासिक स्वरात नानासाहेब मध्येच उद्गारले—“ काही वाटतं अस मोघम नको ती काय म्हणाली, तिचे— अगदी तिचे शब्द— मला कळले पाहिजेत.”

दमयतीच्या मनाने पुरे घेतले की काही तरी आहे, मदयती ज्योटे बोलली नाही. ती आता स्पष्टपणे म्हणाली, “ मदयती सागत होती की, तुम्ही तिला नावेत नेल, तिला जवळ घेतली— (पुढची गोष्ट तिच्या तोडून निघाली नाही) आणि म्हटलं— ‘ मी वचन ब्रह्म आहे ’ म्हणून ”

“ आणि हे सार तिन तुला आणि दयेलाहि सांगितलं ? ”

“ हो. ” खेदपूर्वक स्मित करीत दमयती म्हणाली, “ दयेच्या मतान आता मां रत्नपूरला राहू नये. ”

नानासाहेबांच्या मनावर अजूनहि आश्चर्याचाच पगडा होता. मदयती आपणाला असे खेळवील व आपणावरच डाव उलटवील याची त्यांना स्वप्नातहि कल्पना आली नव्हती.

नानासाहेबांची ही ‘ आश्चर्यवत् स्थिति ’ पाहून दमयती दचकलीच. समोरूनच कोणी धोडा मारला असे वाटल्याबरोबर जसे आपण त्याला चुकविण्याचा प्रयत्न करतो तसे ती करू लागली. तिचे लुब्ध विचार भोडक्या—तोडक्या व तोकड्या शब्दात बाहेर पडू लागले— “ मला हे सांगण भागच पडलं. रत्नपूरला आम्ही दोघींनी— एकीन कोणी तरी— गेलच पाहिजे आता— ”

नानासाहेब मध्येच एकदम म्हणाले—“ तुला हे सार सहज आणि सोप असल्यासारखे वाटत ना ? तुला यात काही विशेष वाटतस दिसत नाही. होय ना ? ”

“ कस सागू मी ? ” दमयती थडपणे म्हणाली— “ तुमच्या मनाला काय वाटत हे माहीत नसताना, काय— सागू तरी काय मी ? ”

एका चमत्कारिक स्वरात नानासाहेब म्हणाले, “ तुला माहीत नाही ? नाही ना माहीत तुला ? ”

आपल्या मनात काय वणवा पेटला आहे याची अशुभ कल्पना जर नानासाहेबाना आली, तर खरा निश्चय करताना ते कचरतील म्हणून विलक्षण आत्मसमयन करून, चेहऱ्यावर काहीहि न दिसण्याचा प्रयत्न दमयती

कमून करीत होती, व त्यामुळे तिचा चेहरा पूर्णपणे निर्विकार दिसत होता. तिने नुसती मान हलविली.

तिचा निर्विकारपण— जे काही होत आहे या विषयी पुरी बेफिकीर वृत्ति पाहून इकडे नानासाहेबाना वाटले की, हिला आपणाविषयी काही वाटत नाही, याबद्दल या निर्विकारतेपेक्षा आणखी कोणता पुरावा पाहिजे ? जे काय झाले याबद्दल जबाबदार कोण ? आणि नको नको म्हणत असता हिने मदयतीला आपल्याकडे आणावे, तिला आपल्याबरोबर एकटे न्यायला लावावे आणि मग चुकून झालेल्या एवढ्याचा चुकीचे, आपल्या तोंडून निघालेल्या अर्धवट शब्दाचे एवढे रामायण करावे, आणि वर “सुरू सुरू नकट गुरू” या न्यायाने थडपणे आपणापुढे असा प्रश्न टाकावा, या साऱ्याचा अर्थ एकच, हिला आपल्याबद्दल यत्किचित् काही वाटत नाही, हाच.

यामुळे अत्यंत त्रासिक व कटु स्वरात नानासाहेब म्हणाले—“ त्याबद्दल बोलण्याच काही कारणच दिसत नाही. तू मला हा प्रश्न विचारावास हे मला तरी कससच वाटत.”

दमयती अगदी नेहमीचा स्वर कायम ठेवून म्हणाली, “पण खर काय आहे हे मला समजायला नको का ? ते मला समजलच पाहिजे.”

“काय समजल पाहिजे ? मदयती म्हणाली ते ?”

“होय”

“मला वाटत त्याला आता फारस महत्त्व नाही. तुला उघड उघड माझा कटाळा आलेला दिसतो. आपण त्यातून सुटाव यासाठी तू खरोखर चांगला मार्ग शोधून काढला आहेस, अस मला वाटत.”

नानासाहेब निराश होऊन ब्रोळत होते. पण मदयतीला वाटले की, ते आपणाला मार्गच सुचवीत आहेत. उगाच विशेष गाजावाजा न करता गुण्यागोविटाने आपण त्यांना वचनमुक्त करावे व त्यांचे खापर त्यांच्या माथी फोडू नये, असा नानासाहेबाचा हेतु तिला मनापासून वाटला व त्यामुळे अगदी मनःपूर्वक वाटेल अशा रीतीने ती म्हणाली— “नाना, माझ्या बघनातून मी तुम्हाला पूर्णपणे मुक्त करते. मदयतीची ही भानगड उपस्थित झाली नसती तरी तुम्हाला अम सागाव, अम वऱ्याच दिवसापासून मला वाटत

होत. माझीहि इच्छा एवढीच आहे की, आपण उगाच याबद्दल आता भाडत बसू नये. ”

“ ठीक आहे. भाडणाची तुला काय आवश्यकता ? नाही का ? खर आहे. मला वाटत तुझ म्हणण बरोबर आहे. आपण हा सारा खेळ गाजावाजा न करता पुरा करू. पण त्यापूर्वी एकदा आपणाला थोड्या दिवसासाठी दयेसाठी तरी, रत्नपूरला गेलच पाहिजे. ”

तिने नेहमीच्या आपल्या आज्ञाधारक वृत्तीने उत्तर दिले— “ हां भी परत रत्नपूरला जाईन आणि साऱ्या गोष्टी व्यवस्थितपणे पाग पाडण्याचा प्रयत्न करीन. ”

आपण काय बोलतो आहोत याचे आता दमयंतीला भानच नव्हते. आपण काय करतो आहोत, याबद्दलहि तिला काही वाटेनासे झाले होते तिला जे काय वाटत होते ते कुती-या-कोणत्याहि शब्दाच्या पलीकडचे होते. प्रेमाची दुसरी बाजू— सुखमोगाची व आनंदाची नव्हे, तर वियोगाची व दुःखाची— आज तिला दिसत होती. प्रेमवाग्ना किती त्रासदायक अमते हे मदयंतीच्या आड येण्याने तिला आज कळून आले होते. विलक्षण प्रेम करणे काय असते, याची तिला आज कल्पना आली होती. नाना माहेबांमुळे अजूनवर आपण दुःखापासून दूर राहिलो, पण आता आपण केवढ्या सुगंवाला मुक्कणार आहोत याची जाणीव आज तिला झाली होती. पण आता काय ? घर जळून गेल्यावर विहीर खणून तरी काय होणार ? ती अगदी शांत बसली होती.

आणि तिला अशी निर्विकार, शांत पाहून ही अतर्बाह्य अशीच थड, शांत, निर्विकार, हृदयहीन, प्रेमशून्य आहे असे नानामाहेबांना वाटले.

तरीहि थोडा वेळ ते तेथे घोंटाळलेच. आता ते पूर्णपणे निराश झाले होते त्यांना रागहि आला होता. या स्त्रीसाठी आपण किती त्रास सोसला, (शांतपणे त्रास सोसणे हा पुष्पधर्म नव्हेच !) आणि त्या साऱ्याचा परिणाम हा ! बरे झाले, आपण हिच्याजवळ काही विशेष गोष्टींनी याचना केली नाही. किती टाळाटाळी ? वडलाचा मृत्यु, दयेचा आजार, कशीतरी कबुली आणि शेवटी ही बेपर्वाई. व्यर्थ, व्यर्थ आपण आगा करीत राहिलो

की, आपण जसे हिच्यावर प्रेम करीत होतो तसे हीहि एके दिवशी आपणावर करील म्हणून पण आपलीच चूक. इतका अनुभव घेण्याची आवश्यकताच नव्हती. जे काय होते ते उघड उघड दिसत होते.

ते शेवटी खिन्नपणे हसले व दारार्गी जाऊन म्हणाले, “ वर आहे. येता मी ”

दमयंतीच्या मुग्यातून एकही अक्षर निघेना ती गप्पच. आणि आपण जाऊ लागलो अमताही दमयंती गप्प आहे हे पाहून नानामाहेब पूर्णपणे निराश झाले बाहेर जाऊन त्यांनी हळूच दार लोटून घेतले.

नानामाहेब गेले -

१४

नानासाहेब गेले.--

ते जाईपर्यंत दमयंतीने विलक्षण आत्मसंयमन करून दडपून ठेविलेल्या माझ्या भावना, वासना, कल्पना याचा एकदम स्फोट झाला. ती भयंकर अस्वस्थ झाली. तिला तेथे एक क्षणभरहि बसणे अशक्य झाले. बाहेर भयंकर उकाडा होत होता. शरदतूचे ऊन्हा मी म्हणत होते. पण चपळा घालून व छत्री घेऊन त्या ऊन्हाचा विचार न करता ती बाहेर पडली.

दमयंती घराबाहेर पडली खरी, पण जायचे कोठे ? ओळखीच्या कुणाहि माणसाकडे जाण्यासारखी तिची मनःस्थिति नव्हती किंबहुना ती कोठे जात होती, हे तिचे तिलाच माहीत नव्हते. खरे म्हणजे तिचे पाय नेतील तिकडे ती जात होती.

तिचे पाय समुद्राकडे वळले बाजूच्या पायमार्गावर टाकलेल्या एका बाकावर ती बसली दुपारची तीन वाजायची वेळ. कोण असणार तेव्हा तिथे ? पण तिला कोणाशी काय करावयाचे होते ? आपल्या लहानशा छत्रीने उन्हापासून स्वतःचे रक्षण करीत ती बाकावर बसली होती. ओहोटी मुरू होऊन बराच वेळ झाला होता पुढचे वाळवट कोरडे पडले होते व भरतीच्या लाटाबरोबर वाहून आलेली घाण इतस्ततः पडलेली दिसत होती.

तिचे हृदयहि आज भरती जाऊन कोरडे झालेल्या वाळवटासारखेच होते. तेथे या क्षणी जलवीची नृत्य करीत नव्हत्या. आमच्या शुद्ध जल-क्रीडेत तुमचा व्यत्यय नको म्हणून पृष्ठभागावर तरंगणाऱ्या प्रत्येक वस्तूम त्या किनाऱ्यावर फेकित नव्हत्या. तू जितकी पुढे गेलीस त्याहूनहि मी थोडी पुढे जाईन या अहमहमिकेने लोटिंगून लाट उसळत येत नव्हती. त्यातून आज सारे सुख ओसरून गेले होते उरले होते ते दुःख. एकाकाळी सुख देणाऱ्या पण आज दुःख वाढविणाऱ्या त्या मुग्याच्या आठवणी. तिच्याने तेथे बसवेना. ती उठली व ते ओले-सुके घाण वाळवट तुडवीत समुद्राच्या काठा काठाने चारू लागली.

वाळवटाचा काठ सपला. आता, बांधलेला कृत्रिम धक्का व त्यावरच्या भव्य भव्य हवेच्या, ती बाजूस वळून शहरात शिरली ती निरनिराळी दुकाने, त्या माडलेल्या निर्जीव पुतळ्या, त्या साऱ्या भक्क्याच्या वस्तू त्याच्याकडे पाहात व मनात विचार करीत भटकता भटकता ती पुन्हा कोटातून समुद्रकाठी वळली व 'भारत-द्वारा'च्या बाजून ताजमहाल हॉटेलाशी येऊन पोचली. हॉटेलाच्या दारासमोरील पाणी शिंपून व ताडाच्या वृद्ध्या दोन्ही बाजूस ठेवून केलेली ती स्वच्छ पायवाट, ते नीटम पोशाक केलेले नोकर, ती लोकाची ये-जा,— नानासाहेबहि रुदाचित् एकाद वेळेस आत जाताना किंवा बाहेर येताना दिसावयाचे ! ती सडकेच्या दुसऱ्या बाजून किचित् बाजूला जाऊन उभी राहिली, नानासाहेब ओझरते तरी दिसतील या आशेने

कोणत्या दशेला दमयती आज पोचली होती ! तिच्या हृदयात निराशा येमान घालीत होती. जो तरुण इतकी वर्षे तिच्या एका शब्दाने, तिच्या

नुसत्या इशान्याने, पुढे येऊन उभा राहानयाचा, तो ओझरता तरी दिसावा म्हणून आज केवढी यातायात ! बगच वेळ दमयती उभी राहिली पण तिची दृष्टा पुरी होईलसे दिसेना शेवटी ती कटाळली. बरेच तास एकसारखे चालून व उभे राहून ती अगदी दमली होती. शरीर जेवढा ताण सहन करू शकत होते तेवढा त्याने सहन केला होता. शेवटी अत्यंत श्रांत अशा स्थितीत ती घरी आली व जनावार्डस ' मला जेवावयाच नाही, डोळ दुखत आहे ' असे काहीतरी मागून आपल्या खोलीत गेली व घाडदिर्डा बिछान्यावर पडली.

शरीराला थोडी विश्रांति मिळाली, पण मनाला ? त्याचे भटकणे सुरूच होते मागील निचे स्मृतिपटलावरून भराभर दृश्यादृश्य होत होती. आपण किती आनंदी होतो, केवढे सुखी होतो ! पण त्या आनदाने, त्या सुखानेच आपले डोळे बुद झाले होते आपणास दिसेनासे झाले होते विचारांना नानासाक्ष्यानी तरी किती वाट पाहावी ? तो काळ, तो व्यर्थ गेलेला काळ, आज तिला भेटावू लागला नानासाक्षेव कधी कधी अस्वस्थ का दिसत, मदयतीहि इतकी अवीर का होते, हे तिला आजच्या आपल्या अधीरपणावरून समजले नुसत्या नानासाक्षेच्या दर्शनासाठी आज आपण इतक्या आतुर, मग त्याचा स्पर्श, त्याचे. ... आणि. ... आणि.... तिचे डोळे सुन्न झाले.

बाहेर तिन्हीसाजा झाल्या होत्या खोलीत अंधार पडू लागला होता. साजवात लावायची वेळ झाली होती. दमयती उठली देवाजवळ गेली. जना बार्डने तयार करून ठेवलेले निरजन तिने लावले, राधाकृष्णाला नमस्कार केला. पोथीवर कुकू वाहून तेच बोट आपल्या कपाळावर टेकले व नेहमीच्या मयदीप्रमाणे ' शुभ करोति ' तिच्या तोंडून बाहेर पडले.

ज्या सऱ्याकाळीं या श्लोकांने व त्यावरून सुचलेल्या विचारांनी दमयती व्यथित झाली होती, ती सध्याकाळ तिला आठवली. त्या दिवशीं आपणाला कोणी शत्रु आहे काय, हीच शका तिला आली होती. पण आज ? शुभकल्याणाचीच मुळी शका. तिला आपले गेलेले दिवस आठवू लागले. त्यावेळीं तिच्याजवळ, अगदी तिच्या हातात ज्या गोष्टी होत्या, त्याच्याकडे

तिने तेव्हा दुर्लक्ष्य केले. ते दुर्लक्ष्य अजाणपणे झाले असेच, पण त्या दुर्लक्ष्याचाच हा सारा परिणाम, हे निला स्पष्ट व दूर लागले.

नावेत काय झाले असेल याचा देखावा तिच्या डोळ्यापुढे उभा राहिला, पण तो निराळ्या दृष्टिकोनातून. नानासाहेब व मदनती जवळजवळ उर्भा आहेत. जी गोष्ट आपणाजवळ तोपावेतो नव्हती, जी आपण नानासाहेबास देऊ शकलो नाही, ज्यामुळे त्यांना कधी कधी अस्वस्थता येई, जिच्यासाठी त्यांचे अतःकरण तडफडे, जिच्यापासून प्रेमाचे खरे सुख—शारीरिक सुखाची परम सीमा—प्राप्त होते, जिच्या लाभासाठी त्यांनी इतकी वर्षे वाट पाहिली व जिच्यात सर्वस्व साठविलेले होते, ती गोष्ट जर त्यांना मदनतीत दिसली असेल, निदान ती तिजजवळ आहे, असे वाटले असेल, आणि मग त्या प्रलोभनाने जर ते क्षणभर चळले असतील तर त्याचा दोषच काय ? तान्हेने तडफडणाऱ्या माणसाला पाणी दिसले व मग जर त्या पाण्याने तोड ओले करण्याचा त्याला मोह झाला, तर ते एवढे अक्षम्य आहे काय ?

नानासाहेबानी मदनतीला जवळ, अगदी जवळ घेतले आहे, त्याच्या बाहुपाशात ती अडकली आहे, आगाळभूत नजरेने ती त्याच्याकडे व ते तिजकडे पाहात आहेत, दोगांची तोडे एकमेकाजवळ येत आहेत—या कल्पनेनेच आज मदनती अस्थिर झाली. मदनतीच्या ठिकाणी आपण आहोत, आपणहि एकमेकाच्या बाहुपाशात अडकलो आहोत, आपलीहि मुथ्ये एकमेकाजवळ येत आहेत—पण छे, हे कुठले आता आपल्या नशिबी ?

निरजन विज्ञत आले होते. ती उठली. तिने विजेचे बटन दाबले खोली लखलख प्रकाशित झाली. वडलाच्या चित्राकडे तिने पाहिले. बाबा-साहेबाच्या—‘बाळ चाललो मी. तुला काही कमी नाही. तू आणि नाना आता सुखाने ससार करा,’ या श्रेवटल्या शब्दाची तिला आठवण झाली तिने चित्राला नमस्कार केला. आज आपणाम काय कमी नाही ? सारेच कमी. आता कुठला ससार व कुठले सुख ? बाबासाहेबहि गेले व त्यांनी स्वाधीन केलेले नानासाहेबहि आज आपणापासून ‘बर आहे. येतो मी.’ असे म्हणून कायमचे निघून गेले.

ती पुन्हा देवाजवळ येऊन बसली. आज आपण पूर्णपणे आपल्या जीवि-
ताचा डोव हरले अस तिला म्हणून आले या पराजयाचा जय करणे आता
प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या तरी हाती आहे काय ? देवाकडे— त्या गळ्यात गळा
घातलेल्या राधाकृष्णाकडे— पाहून आज तिच्या मनात, आजपावेतो कधी न
आलेले भलते भलतेच विचार येऊ लागले. तिने डांळे मिटले हात जोडले.
नानासाहेब दुरावत्याच्या दुःखापेक्षाहि हे दुःख, वामनाकडून आपला झालेला
पराभव हा तिला अधिक जाणवला. त्यानंशणापासून सयत आणि सुखी
वृत्तीने, दुःखावे वार्ड्ट यत्किचित्हि न चिंतिणाऱ्या आपल्या मनात आज
या अशा विचारांनी आकाडताडव करावे, हाच आपला खरा पराभव अशी
निची खाची झाली.

बाबामाहेबांनी तिच्याकडून गीता पठ करवून घेतली होती. कधी कधी
ने गीतेचा गाग पाठहि तिजकडून करवीत. आजहि तिला तसे करावेसे
वाटले. ती भगलाचरणाने श्लोक म्हणू लागली. ते सपले व आरभ झाला,
“ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे. ” धर्मक्षेत्र गव्दावरून मनाने भगरी मारली. आपल्या
हृदयाच्या धर्मक्षेत्रात आज असेच झालेले नाही का ? नानासाहेबांचे मदयती-
वर प्रेम असेल तर त्याच्या सुखाच्या आड न येण्याचा आपला सद्विचार
आज ‘प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते’ अर्जुनासारखाच बाबबरला नाही का ? माझे सुख,
या माझ्या आशा, या माझ्या आकांक्षा— या साऱ्यांना कसे मारू, हीच
यका त्या सद्विचारापुढे आज उभी राहिली नाही का ? आणि यामुळेच
आपण मोहित झालो नाही का ? पाठ असलेले गीतेचे श्लोक म्हणत असता
व मनाने हे तुलनात्मक विचार चालले असता ‘यच्छ्रेय स्यान्निश्चिन ब्रूहि
तन्मे’ (२-७) हा श्लोक म्हणताना ती इतकी तल्लीन झाली की, तिच्या
तोडून पुटचा चरण ‘ शिष्या ते ऽहं शाधि मां त्वा प्रपन्नाम् ’ या स्वरूपाने
बाहेर पडला.

श्रीधराने शिवलीलामृताच्या चौदाव्या अध्यायात शिवपार्वतीच्या सारि-
पाठ क्रीडेवे वर्णन केले आहे. खेळताना शर सराे हरवून बसतात व रागा-
वून पार्वतीस सांडून निघून जातात. पुढे पार्वती त्यांना शोधित फिरते. वने,
अरण्ये, शिखिदरे, सारे शोध शोधून पार्वती दमते व भी शराला शोधन

काढीन हा तिचा अभिमान गळून 'वल्लभा, मी शरण तूते' असा उद्गार तिच्या तोडून बाहेर पडतो. अभिमान गळाला, मन अहंकाररहित झाले की, ईश्वरस्वरूप दिसावयाम काही उशीर लागत नाही. तिला हिमालयाच्या एका शिखरावर शंकराचे दर्शन होते. गीतेचा पाठ करीत असता अगाच प्रकारची विचार-मालिका दमयंतीच्या मनात गुफली जात होती

आपल्या वडलानी मदयतीच्या बाबतीत अन्याय केला. तो दूर करण्यासाठी आपण तिचा जवळ केली, अगदी आपलीशी समजून तिची सारी व्यवस्था केली, लोक नको म्हणत असता तिला आपल्याजवळ ठेवली, नानासाहेबाच्या इच्छेविरुद्ध आपण तिला आपल्याबरोबर त्याच्या घरात नेली, नानासाहेबावर 'नाव दाखवा' म्हणून आपणच तो प्रसंग आणाविण्याचा मूर्खपणा केला. हा आपला शहाणपणा की काजील सज्जनपणाचा मूर्खपणा ? 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' (४-१६) हा श्लोक त्याच वेळी तिच्या तोडून निघाला व म्हणता म्हणता आपण चौथ्या अध्यायावर आलो हे तिला समजले.

मन स्वस्थ असता तोंडाने पाठ करणे सोपे असते. परंतु मनात खळबळ माजली असता तोंडाने उच्चार होत असतो पण मन तर त्यात नसते अशा वेळी सचार फार त्रास देऊ लागतात. पुढचे मागे व मागचे पुढे असे होण्याचा संभव फार असतो. आज पुण्या गीतेची आवृत्ति करण्याची तिला इच्छाच झाली होती. चुका होऊ नयेत म्हणून तिने पोथी उलगडली चौथ्या अध्याय काढला व 'कर्मणो ह्यपि बोद्धव्य' पासून वाचावयास आरंभ केला. पोथी पुढे नसताना थोडे तरी मनास म्हणण्याकडे लक्ष द्यावे लागत होते. आता तेवढेहि कारण उरलें नाही. पोथीवरून डोळे फिरू लागले, हाताकडून पाने उलटली जाऊ लागली व विचारचक्र अप्रतिहतपणे फिरू लागलें.

आपण इतके दिवस जी तत्त्वे उराशी बाळगली तीं वेडेपणाचींच का होती ? बाबासाहेबानी जे आपणास धर्मशिक्षण दिलें तें सारे व्यर्थच का ? दुसऱ्याच्या दुःखाने दुःखी होणें, परोपकार करणे, दुसऱ्याच्या सुखात माती न कालविणे, स्वार्थत्याग करणे हे सारे निरर्थकच की काय ? लोक वेडे

म्हणत असताहि याच तत्त्वासाठी ना आपण या मार्गाचे अवलंबन केले ? आणि आता या इद्रियवामनाच्या सुखासाठी आपण महि लोकासारखेच वाटू लागोव, नानासाहेब आल्या हातचे गेले हे वाटणाच मदयतीबद्दल आपली शत्रुभावना व्हावी, याहून मोठा पराभव कोणता ? मदयती आपणास शत्रु का वाटावी— ' आत्मैव ब्रह्मात्मनो ब्रधुरात्मैव रिपुरात्मनः ' (६-५).

छे ! ती आपली शत्रु नाहीच मुळी. विचारीने किती दुःख सोसले ! मलाळपासून सव्याकालपर्यंत कावाडकष्ट. इतके करूनहि सारखी कालजी. आई त्या प्रकारची— आघळी आणि आजारी. त्या घाणीतले ते राहणें, ना कोठे जाणे ना येणे, ना शिक्षण ना वाचन, अशा दुःखात राहिलेल्या माणसास थोडे दिवस सुखात राहावयास मिळाले असता त्याची चित्तवृत्ति थोडी चंचल झाली तर आश्चर्य काय ? माझ्यावर हे एवढेसे नानासाहेब दुराव-त्याचे दुःख येऊन पडल्याबरोबर, माझे नाही का विचार बदलण्याच्या वेतात आले ? हाच का मग माझा सदाचार ? सुखात सारेच सदाचारी असतात. पण दुःखातहि सदाचार सोडणार नाहीत तेच श्रेष्ठ. मग दुराचारी कोण ? ती का मी ? विचाराची जागगाडी वेगाने धावतच होती. पण मध्येच पोथीत एक घडी घातलेला लहानसा कागद सापडल्यामुळे गाडी थांबली असेल कोणीतरी खण म्हणून ठेवलेला, म्हणून तो पोथीत दुसरी-कडे तिने घालून ठेवला व गाडी

‘ अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ’ (१-३०)

या श्लोकाकडून डोळे फिरत असता पुन्हा चारू झाली.

आपण नानासाहेबाच्या मार्गात येऊ नये, मदयतीचा मार्ग आपण मोकळा करायलाच पाहिजे. आणि आपण तसे दयेजवळ कबूल नाही का केले ? जे आपण नानासाहेबाम देऊ शकलो नाही, जे आपण मदयतीस दिले, दयेसाठी जे आपण सोसले, ते सारे जर या आपल्या स्वार्थाने दूषित झाले, मदयतीस आपण दूर केले, नानासाहेबास पुन्हा जवळ केले— आणि हे करणे कठिण मुळीच नाही— तर आपण खरे सुखी होऊ, की या साऱ्या-पासून दूर राहिल्याने, याना आपआपल्या सुखात दग पाहून अधिक सुखी होऊ ? आपल्या वामना कदाचित् अतृप्त राहतील, पण आजपावेतो यानी

कधी आपणास त्रास दिला नव्हता. मग आजच जर ह्या बेकाम होऊ लागल्या तर ?

मनियम्येन्द्रियग्राम सर्वत्र समबुद्धयः (१२-४०)

टरलेच तर. आपण थान्यातून दूर झालेच पाहिजे नानासाहेबास आपण यत्किंचित् जवळ केले तर ते मदयतीला दूर सारून आपणाकडे येतील. आज इतके दिवस त्यांनी आपल्या इच्छेम मानून एका ग्रामानेही आपणास न दुःखिता आत्मसयमन केले मग आता त्यांच्या इच्छेम मान देऊन आपण नको का आत्मसयमन करायला ? आपण मदयतीस इतर प्रकाराने सुखात ठेवू शकू. आज जसे आपणास वाटले तसेच वाटत राहिले तर नानासाहेबासहि सुखी करू शकू. कदाचित् दयेचीहि आपणाविषयीची कल्पना बदलू शकेल मदयती सुंदर आहे, तिला वाण तेवढी पैशाची ती आपण दूर करू शकतो. नानासाहेबास खरी आकांक्षा वैपथिक प्रेमाची, तीहि आपणास पुरी करता येईल. मदयतीचे लग्न दुसऱ्याशी होऊन तीहि सुखी होऊ शकेल. तिचे प्रेम काही उदात्त प्रेम नाही. नानासाहेब कदाचित् तिच्याशी लग्न करणारहि नाहीत. थोड्याच दिवसात त्यांना तिचा कटाळाहि येईल. नुसत्या इन्द्रिय-सुखावर उभारलेले प्रेम फार दिवस टिकू शकत नाही. हे सारे आपणास कळत आहे. आपण थोडे निराळे वागलो तर जे आपण गमावलेसे वाटत आहे ते सारे पुन्हा कमावता येईल. हे सारे आपणास अनायासे करता येणे शक्य आहे. पण हे सारे करावे काय ? हे सारे असदित्युच्यते पार्थ नच तत्प्रेत्य नो इह (१७-२८.)

पण हे सारेच कल्पनिक नाही का ? होईल, होणार, असे भविष्यकाळातील सभाव्य. पण वर्तमान, कटु वर्तमान काळ काय सागत आहे ? नानासाहेब व मदयती हल्ली तरी एकमेकांवर प्रेम करीत आहेत ना ? दयेमहि आज त्याचेच लग्न इष्ट वाटत आहे ना ? मग आपले हे सारे विचार काय करायचे ? जे आहे ते असे आहे. तेव्हा आपण त्यातून वेगळे झालेच पाहिजे. साऱ्याचा सग सोडलाच पाहिजे.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज (१८-६६).

दमयतीचा ठाम निश्चय झाला. सदसद्विवेक व सद्विचार याचे एकीकरण

झाले “या योगेश्वर कृणो यत्र पार्था धनुर्वरः । तत्र श्रीर्विजयो भूति-
र्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥” गीता मयली. दमयंतीने नमस्कार करून पोथी
बाधून ठेवली. तिची तपस्या फळाम आलेली दिसत होती. केलेल्या निश्च-
याने व ताब्यात आल्यासारख्या वाटणाऱ्या मनाने तिचे चित्त प्रसन्न होते.
निने देवाला नमस्कार केला. बावामाहेबाच्या चित्रापुढे हात जोडले व ती
निजावयाम गेली.

अमल्या दुःखानून तावूनसुलाखून निघालेली दमयंती दुसऱ्या दिवसा-
पामून पार बंदलून गेली. तिचा वरवर ओसडणारा, बहिरानद जो अलीकडे
कमी होऊ लागला होता, तो पार नाहीसा झाला एकाऱ्या शात, स्वानदी
योगिनीप्रमाणे ती दिम् लागली.

१५

दमयंतीचा निरोप घेऊन नानासाहेब निघाले ते सरळ हॉटेलात गेले.
एकटे बसावे तर मन बुब्ब. म्हणून, इतर मडळीबरोबर हॉटेलातल्या
दिवाणखान्यात ते जाऊन बसले. काही ओळखीची मडळी होती व
त्याचे भोजनानंतरचें मधुपान चालू होते. नानासाहेब असल्या समाजात
फारसे मिसळत नसत. पण आज ते थोडेसे बेपर्वाच झालेले होते. त्यांनीहि
एक दोन चषक घेतले व थोड्या वेळाने आपल्या खोलीत जाऊन आराम-
खुर्चीवर कलाडले. त्याचा डोळा लागला. ते जागे झाले तेव्हा दिवे लागून
गेले होते. त्यांनी ताट खोलीतच मागविले व जेवल्यावर पुन्हा आराम-
खुर्चीत विचार करीत पडले.

मदयतीबद्दल त्याच्या डोक्यात फारसा विचार नव्हताच तिजबद्दलची जिज्ञासा केव्हाच शांत झाली होती तिच्या धीटपणाने, सौंदर्याने, गावढळ पण सडेतोड वागण्याने, नानासाहेबाच्या स्वभावातहि जो आत्मपणा होता त्याला उत्तेजना मिळाली होती. नावेतला प्रसंग संपल्यावर ती नानासाहेबाबरोबर काही न बोलता जेव्हा वाड्यात आली तेव्हा तिच्याबद्दल नाना साहेबास थोडा आदर वाटला पण जेव्हा माये फिरल्यामारगे तिने मदयतीजवळ व दयेजवळ ती गोष्ट सांगितली, तेव्हा माण त्यांना ती अगदीच साधारण पण्यस्त्रीसारखी भासली नानासाहेबाच्या ओळखीत अशा पाचचार तरी स्त्रिया सहज होत्या. धीटपणा व सौंदर्य बऱ्याच ठिकाणी सापडते नुसते एवढेच गुण असलेल्या स्त्रिया नानासाहेबासहि सापडणे सुलभ होतें. आपल्या सभ्यपणाच्या, शिष्टाचाराच्या कल्पनामुळे नानासाहेब मदयतीच्या बाबतीत यापुढे जाणे शक्यहि नव्हते आणि या सगऱ्या कारणांमुळे मदयती त्याच्या विचारात क्वचितच येई.

मदयतीबद्दल ते पूर्णपणे उदासीन होते. जस तिजबद्दल त्यांना काही वाटतहि नसे तमाच तिचा रागहि पण त्याम येत नसे. दऱ्यासाठी म्हणून तिला काही दिवस घरात ठेवणे आवश्यक होते. ते तिची भेट घेणे टाळू शकत होते. ती आपल्या पायावर उभी राहण्यास समर्थ आहे याबद्दल त्याची पूर्ण खात्री होती. तिला लागणारा पैसा मदयती तिला पुरवू शकेल. पुढे मागे कोणीतरी तिच्या सौंदर्यावर लुब्ध होऊन तिच्याशी लग्न करील. आपणाम आतापावेतो जो त्राम झाला याहून ती जास्त लाभ देऊ शकेल असे त्याच्या पुरुषी व हुकमी स्वभावाम कधी वाटले नाही, आणि त्यामुळे जागातील इतर गोष्टींकडे जसे ते बेफिकीरपणे पाहात, त्याच बेफिकीरपणाने ते मदयतीकडे पाहात असत.

नानासाहेब आधुनिक काय ते जन्मानेच. त्याचा खाक्या मारा जुन्या सरदारी थाटाचा. प्राचीन पूर्वजांच्या पराक्रमाविषयी पराकाष्ठेचा अभिमान, सरदारकीच्या फोल डामडौलाच्या कल्पना, खालच्या समजवरा जाणाऱ्या लोकाबद्दल तिरस्कार व अनादर, स्वतःबद्दलचा मिथ्या अहंकार इत्यादि गोष्टी त्याच्यातून पूर्णपणे गेलेल्या नव्हत्या. पैशाच्या योगाने जगाशी फटकून

व दमयतीच्या योगाने जगाशी जुळून ते वागत. पण आता दमयतीच्या या त्यांना वाटणाऱ्या मूर्खपणाने त्यांना आपल्या जीवनाचाच कटाळा आला. स्वतःचे स्वभावदोष आणि दयेची काळजी यातच या कटाळ्याची भर पडली व त्यांना सोरे जग निःसार वाटू लागले.

त्याच्या साऱ्या दोषांचे दमयती म्हणजे एक पापरूप होते. ती बरोबर असताना तिच्या आनदी व खेळकर वृत्तीने, तिच्या उदार स्वभावाने, त्याचे दोष सहज झाकून जात. आपल्या बुद्धिवैभवाने तिने त्याचे मन आधीच आकृष्ट केले होते, आणि थोड्या दिवसापूर्वी विवाहाचे वचन तिजकडून मिळाल्यामुळे नानासाहेबास आपल्या जीवनात नवचैतन्य मापडल्यासारखे वाटत होते. तिने ज्या वासना त्याच्या मनात उत्पन्न केल्या, त्या आज नाही उद्या, आपण तिच्या मनात उत्पन्न करू आणि नंतर दोघेहि परिपूर्ण सुखात कालक्रमणा करू हेच अलीकडे त्याचे व्येय झालेले होते.

पण ते व्येय शेवटी मृगजळच ठरले. वामनात्मक अनुराग दमयतीत मूळचाच कमी. तिच्या आनदी, खेळकर वृत्तीने मात्र ती नानासाहेबास हवींगी वाटे. पण अलीकडे तो खेळकरपणाहि नाहीसा झाला होता. दमयती आल्यापासून ती आपणाविषयी थड होत चालली होती व शेवटी ज्या थड निर्विकार मनाने तिने नानासाहेबाना शेवटचा निरोप दिला, तो तर काही औरच होता. इतक्या दिवसाच्या परिचयाने परिणत झालेला विश्वास पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे दमयतीच्या एका फुकराने फुटावा याचेच त्यांना फार वाईट वाटले.

त्याची ही विचार-मालिका कदाचित् आणखी पुढे चाटू राहिली असती. पण तितक्यात हॉटेल्चा शिपाई एका तबकात एक तार घेऊन त्याजकडे आला. नानासाहेबानी तार घेतली, पावतीच्या कागदावर सही करून दिली व तार फोडली. तार रत्नपूरहून आली होती. तेथील कागकुनाने ती केली होती “ दयाबाई बघेन. ताबडतोब यावे. ” एवढाच मजकूर तारेंत होता. तार वाचताच नानासाहेबाच्या विचाराची गाडी दुसऱ्या रुळावरून धावू लागली. दयेला एकटीला सोडून दमयतीने इकडे यावयासच नको होतें. याबद्दल दमयतीचा त्यांना थोडा रागहि आला. त्यांनी दुसऱ्या दिवशी

सकाळीच ती तार दमयतीकडे पाठवून दिली. त्याची कल्पना होती की, तार पाहून दमयतीहि आपणाबरोबर रत्नपूरला येईल. पण तसे काही झाले नाही. नानासाहेब एकटेच रत्नपूरला आले.

आत्याबरोबर ते दयेजवळ गेले. ‘ का ग ? काही जास्त होत आहे का ? तारगी करवलीस ? ’

“ मग काय करू ? ” दया म्हणाली, “ मला तुम्ही साऱ्यानी दये असावस वाटत. मला एकटीला अगदीच कटाळा येतो. तुम्ही इथे नव्हताच जीजीहि निवून गेली. आणि मद्यतीबाई दोन दिवसांपासून नाहेरच फिरताहेत. ”

मद्यतीच्या या दुर्लक्ष करण्याचा नानासाहेबास गग आला आणि त्याबरोबर दमयतीचाहि. या मद्यतीवर दयेला सोपवून तिने निघून जावे ना ? मद्यतीशी आता मऊ वागून चालावयाचे नाही ते जरा रागानेच म्हणाले, “ का ? मद्यतीबाई बाहेरगा फिरतात ? तुला काही अधिक तर होत नाही ना ? डॉक्टरला घेऊन यायला दमयतीला तार करू का ? ”

“ नको नको. डॉक्टरला तार विर काही नको मद्यतीबाईंना त्याच्या आईन कसल्याशा एका मुळीबद्दल सांगितल होत. ती गोघायला त्या दिवसभर बाहेर डोंगरात हिडताहेत. ती मिळाली तर सात दिवसात भी बरी होईन अस त्याच म्हणण आहे. ”

मद्यतीचे हे नवीन खूळ काय, म्हणून नानासाहेबाचा पाग थोडा आणखीच वर चढला.

“ पण नाना, जीजीन तुम्हाला— ”

“ हो सार सांगितल. ते सार आता सपल आहे ”

दयेची प्रकृति नानासाहेबाना ठीक दिसली नाही. या नवीन मुळीच्या आशेने थोडाफार तजेला जरी तिच्या चेहऱ्यावर वाटला तरी आपण गेल्यापासून ही चांगलीच खगली आहे, हे नानासाहेबाच्या लक्षात आले तिला न सांगताहि डॉक्टरला घेऊन येण्यासाठी दमयतीला तार केलीच पाहिजे असे त्यानी मनार्गी ठरविले.

नानासाहेबाना रोगी माणसाजवळ बसण्याची सवय नव्हती. दयेची

काळजी जरी ते पूर्णपणे वाहात होते तरी तिच्याजवळ वसण्याचे काम परिचारिका किंवा दमयती आणि अलिकडे मलयती याजकडेच असे. त्यामुळे तेथे वसून योड्याच वेळात ते कटाळले आणि दयेचा डोळा लागला आहे असे पाहून ते म्हात्री आठे पाहतात तो जिन्याच्या पायथ्याशीच मलयती उभी

मलयतीची सुंदर मुद्रा बदललेली दिसत होती. काही अपराध करावा व शिक्षेची वाट पाहात असावे, अशी तिची मुद्रा होती. तिला पाहताच नानासाहेब कठोरपणे म्हणाले— “फार चांगला गोंधळ केल्यात तुम्ही, मलयतीबाई ! गप्प राहण तुम्हाला अगदी अशक्यच झाले वाटत ? ”

मलयतीने नुसती मान हलविली नानासाहेब पुढे म्हणाले, “दमयती मुंबईला आली आणि तिन मला वचनमुक्त केलं.” हे ऐकताच मलयती योडी जवळ सरकली नानासाहेब रूक्षपणे म्हणाले, “एखादी खोटी गोष्ट म्हात्री करून कशी दाखवावी हे कमच तुम्हाला फार चांगलं साधतं दिसतं.”

आपल्या रागाने व कठोरपणाने मलयती घाबरली आहे हे नानासाहेबांच्या लक्षात आले. योड्या वेळात ती कदाचित् पूर्वीप्रमाणे स्फुट विटू लागावयाचीहि. हा फार्म कोणाच्या नजरेस पडून ये म्हणून नानासाहेब बाजूच्याच खोलीत गिरले व म्हणाले, “इकडे या अशा. म्हणजे नीट बोलता येईल, आणि कोणापुढे प्रदर्शनहि दिसणार नाही.” त्यांनी बाजूचे दार उघडलं व मलयती आत येत नाहीसे पाहून तिचा हात धरून तिला जवळ जवळ फरफटतच खोलीत नेले. खोलीत गेल्यावर त्यांनी दार बंद केले व पलीकडच्या खिडक्या सताड उघडल्या.

नानासाहेब हात धरून ओढीत असता मलयतीने एक उसासा टाकला व ते खिडक्या उघडीत असता ती त्यांना नम्रपणे म्हणाली, “पण तुम्हाला यात राग एवढा कशाचा आला आहे ? दमयतीला तुमच्याबद्दल वाटतच नव्हतं काही. वाटत अन्त तर मी तुम्हा दोघांमध्ये येऊच शकलं नसतं. असते का ? ”

नानासाहेबाना हे खरे वाटले. त्यांना वाटले, विश्वासघात जर कोणी

केला असेल तर तो दमयंतीने ती जसे दाखवीत असे तसे तिचे प्रेम आपणार नव्हतेच. असे तर या लीन्या कचाट्यात आपण मांडलोच नमतो. तरी पण ते रागानेच म्हणाले, “ दमयंतीबद्दल मी काही बोवू झाल्ले नाही. माझा प्रश्न आहे माझ्या दयेबद्दल माझी म्हणण्यासारंगी आता तेवढी तीच राहिली आहे ”

“ मग दयाबाईच मी काय वाईट केल ? ”

“ वाईट विईट मला कळत नाही. पण तुम्ही तिला भयंकर रीतीने आपल्या वश करून घेतल एवढे मात्र खर. आणि आता हें नवीन ओप-धाच कसल खूळ काढल आहे ? जर तिला काही दिल तर पाहा गाठ माझ्याशी आहे. ”

“ पण देणारच आहे कोण ? आणि माहित आहे कुणाला ओपध विवध ? मुळात काही नाही. मला त्याच्याचळ बसून राहाण आवडेना, त्या मला सोडीनात तेव्हा काढली ही शक. त्यांनाही बर वाटल. मलाहि मोकळीक मिळाली किरायेची मी त्याच काही वाईट केलहि नाही आणि करणारही नाही. त्यांना आशा दाखवून मी त्याच चागलच केले आहे. आज-पर्यंत त्यांना जितक सुख मिळाले नव्हत, तितक त्यांना मी दिले आहे ”

नानामाहेच चिडून म्हणाले. “ पण हे सार तुम्ही कशासाठी केले ? ”

काठी उगारून आगावर वावणाऱ्या माणसापुढे माजर पळत असते पण एकाएकी त्याची वाट अडावी, म्हणजे निरुपाय होऊन ज्या दृष्टीने तें परत फिरते व काठी उगारणाऱ्यावर नजर रोखते त्या नजरेने नानामाहेबा-कडे पाहात मदयंती म्हणाली, “ पुन्हा पुन्हा तच तेच विचारून काय उपयोग ? कशासाठी हे तुम्हाला चागलच माहीत आहे, आणि तेच मी त्या दोघींना सांगितले— माझ तुमच्यावर प्रेम आहे म्हणून. मरदागमाहेच, या प्रेमाच्या इतक आधीन व्हाय अशी माझी इच्छा नव्हती. कोणाही तरुणाचा एवढा ताबा माझ्या मनावर बसेल अस मला स्वप्नातही वाटल नव्हत. पण आता काय ? मी सर्वस्वी तुमच्या आधीन झाले आहे. कसही करून तुम्हाला आता त्याचा विचार केलाच पाहिजे. ”

मदयतीच्या शब्दा शब्दातून तिला काय वाटत होते ते बाहेर पडत होते. नानामाहेवाना या अशा प्रेमाची इच्छा होती. मदयतीमुळे नव्हे, तर तिला वाटणाऱ्या या प्रेमामुळे, या अनुरागामुळे, नानामाहेव थोडे नरमले. पण त्याचबरोबर दमयतीचा त्यांना राग आला. दमयती जर असेच म्हणत आपणाकडे येती तर? पण छे. ती म्हणजे किती निर्विकार! आपण निरोप घेत असताना तरी किती थड होती ती !

दयेशी बोलत असता तेथे बसूनच नानामाहेव त्रामले होते. त्या त्रामा-मुळे मदयतीशी वागताना जो कठोरपणा हवा होता तो आला नाही. निश्चय तर तबडनोव करावयास पाहिजे, असे त्यांना वाटत होते पण तो होऊ शकत नव्हता मदयतीला शिडकारून टाकले पाहिजे, निर्दयपणे शिडकारले पाहिजे, असे वाटत होते. पण तसे करता येणे शक्य नव्हते. इकडे ज्या गोष्टीची त्यांना अपेक्षा होती ती हातात धेऊन आत्मसमर्पण करण्याला तयार अशी मदयती त्यांच्यापुढे उभी होती. त्यामुळे जितक्या जोराने प्रतिकार करावयाम हवा होता, तितक्या जोराने तो नानामाहेवाना करता आला नाही.

श्रात स्वरत ते म्हणाले, “ म्हणजे तुम्हाला या एका गोष्टीशिवाय दुसर सुचत नाही, दुसऱ्या कशाच महत्त्व वाटत नाही, असच म्हणायच ना ? ”

“ होय. आणि मला दुसरा का सुचाव ? निरर्थक गोष्टीबद्दल वाटून व्यायला, नसलेल्या गोष्टीत विश्राम ठेवायला, मी शिकलेच नाही मुळी. असल्या गोष्टी म्हणजे निव्वळ गप्पा वाटताना मला. माझ्या हृदयात जे काय वाटत त्याचच मला महत्त्व. ”

“ मग मी काय विचार करवा अशी तुमची अपेक्षा आहे ? ” नानामाहेव जड आवाजाने म्हणाले.

“ का ? काय करायच ते तुम्हाला ठरवता येत नाही वाटत ? ”

आपल्या अडवणी वाढवायला ही चाई समर्थ आहे अशी नानामाहेवाची म्हात्री झाली. विनयपणे ते हसले.

मदयती म्हणजे दमयतीची बहीण, आपली पाहुणी, आणि दयेची आता झालेली मैत्रीण. हिच्याशी लग्न तरी केले पाहिजे नाही तर इला घालून तरी

दिले पाहिजे. निसऱ्या रीतीने हा प्रश्न सुटणारा नव्हता. लक्ष तर अशक्यच. मदयतीला हें स्पष्टपणे समजलेंच पाहिजे. शेवटीं ते म्हणाले, “ मदयतीबाई, तुम्हाला इथून जावच लागणार. दमयतीन तुमची व्यवस्था करायची आहे, आणि ती तशी करीलच. ”

आपले शब्द फोल आलेत हें नानासाहेबास जाणवतच होते. परंतु मदयतीच्या हसण्याने ते वाऱ्यावरच फिरले. ती हसत म्हणाली, “ सगदार-साहेब, मी भिकारीण असेन, पण आता मी पोर नाहीं खाम. अशा रीतीन तुम्हाला माझा निकाल लावता येणार नाही हे निश्चित. ”

“ हो. मनात आणल तर तुम्ही मला आणखी त्रास देऊ शकाल याची मला जाणीव आहे. ”

“ आणि मी गेलें म्हणजे दयाबाईच काय ? ”

“ तो धाक नका मला घालू. तुम्ही नसताना दयेची व्यवस्था होतच होती ना ? तशीच आताहि काही तरी होईल. ”

“ अस्स होय ? दुमरी काही व्यवस्था करणार आहात होय ? ” नानासाहेब गप्प होते. ती पुढे थोड्या वेळाने म्हणाली— “ पण मला तुम्ही जायला का सांगता तेच मला कळत नाही. तुमच्या त्या दिवशींच्या कृती-वरून तर तुम्हालाहि माझ्याबद्दल काही वाटतस दिसल होत ”

नानासाहेब तिजवर आरोप करित म्हणाले— “ त्या यत्किचित् गोष्टीच तुम्ही एवढे रामायण केलत आणि हा सारा गोंधळ घडवून आणला. ”

“ आणि तुम्ही गप्प बसणार होता नाही ? तुम्हाला दमयतीबाईविषयी वाटत नाही, त्यांना तुमच्याविषयी नाही, तरी या नसत्या गोष्टीच रामायण रचायला मात्र तुमची हरकत नाही. ” मदयती फणकाऱ्याने म्हणाली.

तिचे साधेच शब्द. पण ते अशा तऱ्हेने उच्चारले गेले होते की, त्यावरून तिच्या मनात काय वाटत आहे, हें स्पष्ट समजत होते. गद्गद स्वराने ती पुढे म्हणाली— “ तुमच्याबद्दल इतक वाटणाऱ्या स्त्रीचा तुम्ही तिरस्कार कसा करता हेच मला समजत नाही. ”

काय म्हणावें हिला ? इतकी अशिक्षित, अशी मूर्ख आणि असली असंस्कृत स्त्री नानासाहेबांनी कधी पाहिली नव्हती. त्याच्या समाजात अशी

स्त्री सापडणे कठिणच होते. त्याचबरोबर तिचे सौंदर्यहि पण असाधारण होते. आणि आता तर ते तिच्या हृदयातील अनुरागाने उद्दीपित होऊन फारच परिणामकारक दिसत होते. तिच्या आत्मसमर्पणाचा स्वीकार करण्यास कोणाहि तरुणास आनंदच झाला असता. तिचे डोळे पाण्याने भरून आलेले पाहून नानासाहेब थोडे द्रवले आणि म्हणाले— “ मदयतीवाई मी तुमचा तिरस्कार करीत नाही. ”

त्याच्या शब्दांत मृदुता दिसताच मदयती किंचित् पुढे सरसावली. एकादा + मालेशा कुत्रा जसा धन्याची मुद्रा पाहून मग हळुहळु पुढे जातो, तशीच तिची वागणूक होती. आणि नानासाहेबाच्या कठोर आणि गर्विष्ठ वृत्तीला अशी बेछूट वागणारी स्त्री इतकी नम्र व्हावी, यामुळे थोडे समाधान झाल्याविना राहिले नाही.

मदयती पुढे हळूच म्हणाली— “ तुम्ही मला जवळ घेतली आहे. माझ्या तोडाला तुमच्या ओठाचा स्पर्श झाला आहे. या साऱ्यावरून तुम्ही निदान माझा द्वेष तरी करीत नाही अशी माझी समजूत आहे. ही चूक आहे का ? ” ती आणखी थोडी पुढे सरली नानासाहेबाचा हात तिने आपल्या हातात घेतला व अत्यंत दीनवाण्या स्वरात ती म्हणाली— “ मला आज बर वाटत नाही. मी अगदी दमून गेले आहे. इतकी वाट पाहाण, इतके दिवस वाट पाहाण, म्हणजे तुम्हाला काय वाटत ? छे. स्त्रियाच जिण, किती कठिण आहे हे समजायला स्त्रीच झाल पाहिजे. ”

नानासाहेबानी आपला हात तिच्या हातातून काढून घेतला नाही. ते तिच्याकडे पाहात उभे राहिले. तिच्या डोळ्यातले अभ्रू गालावरून घळघळ ओसरत होते.

“ मदयतीवाई, एवढ दुःख करायच काही कारण नाही. मी काही तुम्हाला आजच जायला सागत नाही हो. ”

“ मग, मी राहू ना इथे ? ”

“ राहा वाटल्यास. दया आहे तोपर्यंत तुम्हाला राहायला काहीच हरकत नाही. ”

“ थोड प्रेमान तुम्ही माझ्याकडे जरी पाहिल, तरी ते मला पुरेस आहे. मी तुम्हाला त्रास देणार नाही. ” यापुढे यावेळीं जाणे शक्य नाही, हे मद-यतीने ओळखलें. तिने नानासाहेबाचा हात सोडला.

नानासाहेबाना वाईटहि वाटले व हसूहि आले. तिच्या मुग्ध शब्दात खोंच तर होतीच, पण एक लजतहि होती. ते हळूच दूर सरले व दार उघडून खोलीच्या बाहेर पडले.

१६

दुसऱ्या दिवशीं मदयतीने ती मुळी मुळीच मिळत नाही म्हणून दयेला मागितले. दयेच्या साऱ्या आशा त्यामुळे भग पावल्या. नानासाहेबानी तिला आदले दिवशीच सगळे मागितले होते. त्यामुळे दया आता खरो-खरच घाबरली. त्याच दिवशीं तिला सडकून तापहि भरला. केवढालीं मनो-राज्ये आपण केलीं ! त्या मनोराज्यात गुग राहून आपण आपली प्रकृति अधिक खिघडवून घेतली, असे तिला समजले. पण आता काय ? पुन्हा तेच डॉक्टर व तीच औषधे. ताप आल्यामुळे आपण आता बरे होत नाहीं असे तिला वाटू लागले व ती डॉक्टरास दाखविण्यास तयार झाली. नानासाहेबानी डॉ. महामे याना रत्नपूरला घेऊन येण्याविषयीं दमयतीला तार केली.

नानासाहेबानी स्वतःस आलेली तार दमयतीकडे पाठविली होती. पण त्या तारेंत नानासाहेबासच बोलविलें होतें. नानासाहेबाचा निरोपहि तारेबरोबर काही नव्हता. तेव्हा नुसती दयेची बातमी देण्यासाठीच नानासाहेबानी आपणाकडे तार पाठविली, अशी दमयतीची कल्पना झाली व म्हणून ती

गेली नाही. पण आता अशी तार आल्यावर तिला जाणे प्राप्तच होतें. त्या रात्री मनावर मिळालेल्या विजयामुळे तिला आता काहीच वाटत नव्हते. ती पूर्णपणे स्वार्थनिरपेक्ष झाली होती. डॉ. महात्मे याना फोनवर विचारून तिने केव्हा निघावयाचे ते ठरविले व त्यांना घेऊन ती रत्नपूरला आली.

डॉक्टरानी दयेला तपासले. औषध सांगितलें. दोन परिचारिका ठेवाव्यास सांगितल्या. पण त्याचवेळीं हेहि स्पष्टपणे सांगितले की, “ दया आता फार थोड्या दिवसाची सोबतीण आहे. तिच्यावर सारखे लक्ष्य ठेवावयास पाहिजे. तिला कोणत्याहि प्रकारची उत्तेजना मिळू नये म्हणून तिच्या खोलींत उगाच कोणी जाऊन बसू नये, तिच्याशी फारसे बोलू नये, इत्यादि इत्यादि.” त्यांनी मदयतीला मात्र दोष दिला नाही. काही केलें असते तरी दया या स्थितीला आलीच असती. उलट, थोडे दिवस का होईना, तिला आनंद मिळवून दिल्याबद्दल डॉक्टरानी मदयतीचे आभारच मानिले.

पण बाकीच्यांना असे थोडेंच वाटे ? पावसाळा सपल्यामुळे पुन्हा पूर्वीच्या बाई, परिचारिका, गडी, सारीं माणसें आलीं. त्या सान्यांना दयेची प्रकृति बिघडण्यास मदयतीच कारण, असे साहाजिकपणेच वाटे. त्यामुळे तीं सारींच मदयतीशी फटकून वागत. नानासाहेब तिची मुळी गाठच पडू देत नसत. येऊन जाऊन तिच्याशी बोलणार म्हणजे दमयतीच. दमयती म्हणजे मदयतीम एक कोडे वाटू लागली होती अलीकडे. इतके मूर्ख माणूस जगात असू शकते याचें तिला आश्चर्यच वाटे. आपण हिच्याशी इतके शत्रुत्वाने वागतो, तरीहि ही सरळच वागते. पण तिच्याशी बोलो-वेंसेंच मदयतीस वाटत नसे. या सान्यामुळे मदयतीची कुचबणा झाली होती.

दमयतीचे जावयाचें ठरलेलेच होतें. लोकांत वाईट दिसू नये म्हणून तडकाफडकी तिने जाण्याचे ठरविलें नाही. पण जेव्हा सारे स्थिरस्थावर झालें, सारीं कामें पुन्हा सुरळीत चालू लागलीं, तेव्हा तिने एक दिवस नाना-साहेबास सांगितलें, “ मी उद्या सध्याकाळी जाणार.”

दयेला आपण आता थोड्या दिवसाच्या सोबती आहोत, हें कळल्या-पासून तिच्यात एक विलक्षण शांतता आली होती. ती कोणाशींच फारसे बोलत नसे. कसें काय म्हणून कोणी विचारलें तर ‘ ठाक ’ एवढें तिचें

ठरीव उत्तर असे. साधारणपणे या मधल्या उत्तेजनेची प्रतिक्रिया म्हणून असो, की तिचा जीवनदीप ग्वरोखर विक्षत चालला होता म्हणून असो, पण ती बहुधा आपल्याच गुर्गीत असे.

दया जाणार हे कळल्यापासून तर नानासाहेबाची विलक्षण स्थिति झाली. दया नाही, दमयंती जाणार व मदयंती आपणास नको, तेव्हा आता आयुष्यात राहिलेच काय, अशी त्याची मनोवृत्ति झाली. या मनोवृत्तीत दमयंती दुसऱ्या दिवशी जाणार, हें कळल्याने आणखीच भर पडली. त्या सध्याकाळी ते काहीसा विचार करून बाहेर पडले व कामकरी लोकांस काही हुकूम सोडून आले. कामकऱ्यांना, गड्यांना व ज्यांना ज्यांना तो हुकूम समजला त्या साऱ्यांनाच अत्यंत आश्चर्य वाटले. पण करणार काय ? मालकाचा हुकूम. तो बजावलाच पाहिजे. म्हणून त्यांनी ते कबूल केलें. पण नानासाहेबास वेडविड तर लागले नाही ना, असें त्यांना वाटल्या- शिवाय मात्र राहिले नाही. कारण तो हुकूम म्हणजे त्या सध्याकाळी आधार पडला की एवढ्या परिश्रमाने तयार केलेल्या नावेस आग लावून टाकावी असा होता. नानासाहेबास ती नाव म्हणजे डोळ्यासमोर नकोशी झाली होती, व जेथे चळल्यामुळे आपल्या जीवनाचा सारा खेळखडोवा झाला, ती नाव त्या रात्री जाळून टाकण्याचा निश्चय करूनच त्यांनी तसा हुकूम सोडला होता. पण गरीब विचाऱ्या कामकऱ्यांना काय माहीत हें ? त्यांना वाटलें की, सरदारसाहेबाची ही एक लहर आहे. दुसरे काय ?

दमयंतीने आपले सारे सामान आवरलें. जे घर आपलेंच होणार असे समजून ती इतके दिवस चालली होती, तेथे तिचे काय नसणार ? कपडे, पुस्तकें, चित्रे, कितीतरी गोष्टी तिने येथे एकत्र केल्या होत्या. शिवाय, वेळो-वेळी नानासाहेबांनी भेट म्हणून दिलेल्या कितीतरी वस्तू तेथे होत्या. यात कित्येक मौल्यवान् अलंकारहि होते. कुडी, बागड्या, चपलाहार, आगड्या, मोत्याचे सर इत्यादि. रात्री जेवणे-खाणे झाल्यावर ती आपल्या खोलीत गेली व अलंकाराची पेटी काढून तिने ते सारे अलंकार बिछान्यावर घातलेल्या निळ्या पलगपोसावर काढून ठेवले. त्या निळ्या पृष्ठभागावर त्या वस्तू, आकाशातल्या नक्षत्राप्रमाणे, मंद दिव्याच्या प्रकाशात चमचम करित

होत्या. इतक्यात तिला खिडकीवाटे दूर मोठा प्रकाश दिसला. कुठे आग तर लागली नाही ना ? शोध करिता तिला कळले की, नावेला व तेथे तयार केलेल्या साऱ्या भागाला, नानासाहेबानी हुकूम दिला होता त्याप्रमाणेच ती होळी पेटली होती.

नानासाहेबाची ही वेडी लहर ऐकून तिला आश्चर्य तर वाटलेंच, पण त्याबरोबरच मनातल्या मनात एक प्रकारचे समाधानहि वाटले. आपल्या जाण्याची ही नानासाहेबानी दिलेली सलामी अयोग्य नाही असे तिला वाटलें. आपल्या लग्नाची देणगी देण्यामाठी म्हणून तयार केलेले हें सारे नानासाहेबानी नष्ट करून टाकावे, यात त्याचा फार मोठा व उदात्त हेतु तिला दिसला. त्या उवाळाकडे पाहात असता हें आपले सुख जळत आहे, असे जरी तिला वाटलें, तरी पण ती मोठी होळी पाहून त्या सुखाचे परिमाण केवढें होते हे तिच्या ध्यानात आले. तिला याची पूर्ण कल्पना झाली की, अता जरी नानासाहेबाचें आपणावर प्रेम राहिलें नसले तरी ते एकाकाळीं एवढे होते की, त्याची आठवण करून देणारी ती नाव व त्या साऱ्या वस्तू यापुढे नानासाहेब दृष्टीने पाहू शकले नसते, व म्हणूनच त्यानी तें सारे जाळून टाकण्याची आज्ञा दिली होती.

ब्रिछान्यावर पसरलेल्या त्या अलंकारातून नानासाहेबानी दिलेले अलंकार तिने निवडून काढले नानासाहेबाचें हें कृत्य झाले नसतें तरी तिला ते अलंकार आपल्याजवळ ठेवणे अयोग्यच वाटत होते. पण आता आपली आठवण नानासाहेबानी अशारीतीने नष्ट केल्यावर आपणास ते ठेवणें अशक्यच होते. ते अलंकार इतके मौल्यवान् होते की, त्याचा नाश करणे म्हणजे शुद्ध वेडेपणाच झाला असता. शिवाय, ते घेताना आपण नानासाहेबाच्याच होणार आहोत या भावनेने आपणास काही वाटते नाही. पण हें असे झाल्यानंतर त्यावर आली मालकी व काय ? बरें, ते उघड उघड परत करणेंहि तिला जमलें नसते. म्हणून ते सारे एका लहान पेटींत भरून त्या पेटीची किल्ली जाताना हळूच नानासाहेबाच्या हातीं द्यावयाची या हेतूने सारे निवडले होते.

एक लहानशी पेटी तिने रिकामी केली व ते दागिने आत भरणार तो

तिला दारावर टिचक्या ऐकू आल्या. दयेची प्रकृति अधिक झाली की काय असे वाटून ती झटदिर्गी दार उघडण्यास गेली. तिच्या तोंडून शब्द बाहेर पडले “ कोण आहे ? ” पुन्हा टिचक्या. दमयतीने दार उघडले. पाहते तो दाराशीं मदयती उभी. “ दयेची प्रकृति बिघडली वाटत ? चल तू. आलेच मी- ” दमयती म्हणाली.

• मदयतीने नकारार्थी मान हलविली. “ दयावाई ठीक आहेत. त्या झोंपल्या असतील. मलाच तुमच्याशी काही बोलायच आहे. ”

मदयती दारातून दूर न होनाच म्हणाली, “ आता ? या वेळी ? सकाळ-पर्यंत थांब. मी आज दमले आहे. अन् मला अजून थोडा आवायच आहे. ”

• “ सकाळपर्यंत थांबून चालणार नाही. मी मोठ्या अडचणीत आहे. तुम्हाला माझ म्हणण आताच ऐकल पाहिजे. ”

तिच्या चेहऱ्यावरून व स्वरावरून तसेच काहीतरी असले पाहिजे, अशी दमयतीची खात्री झाली.

• “ चल तर मग आत. ” असे म्हणून दमयती दारातून दूर झाली. मदयतीने आत प्रवेश केला. ते अलंकार सारे विछान्यावरच पसरलेले होते. पण तिकडे मदयतीचे लक्ष्य गेले नाही. पलगाजवळचीच खुर्ची तिने पुढे ओढली व पलगाकडे पाठ करून ती बसली. आज मदयतीचे लक्ष्य स्वतः-कडे नसलेसे दिसत होते. अलंकारकडे नीटनेटकेपणाकडे लक्ष्य देणारी मदयती आज गवाळासारखी दिसत होती. केस थोडे विस्कटलेले, नेसत्या लुगट्याचा चोळा-मोळा झालेला, पोलकेहि मळलेले, चेहरा अगदी मलूल व उतरलेला. दमयतीत तरी यावेळीं मदयतीला तोड देण्याचे कुठे सामर्थ्य होते ? तीहि दमलेलीच होती. घड्याळात जवळ जवळ बारा वाजावयास झाले होते. दिवाळीपूर्वीची थडी बाहेर पडू लागली होती. चंद्र नुकताच उगवत होता, आणि खाली जळत असलेल्या नौकागृहाच्या ज्वालाची रक्तिमा पसरलेली होती.

• मदयतीने दुसरी खुर्ची ओढली व ती मदयतीसमोर बसली.

“ तुम्ही उद्या जाणार म्हणून ऐकते. ” मदयती म्हणाली.

“ हो. मी उद्या जातें आहे. पण माझ्या मनात काही क्लिप्त ठेवून मी जात नाही. ”

मदयती गप्पच. दमयती कष्टाने पुढे म्हणाली— “ मला अशा गोष्टी ब्रोलायला आवडत नाहीत. पण मला वाटत, काही व्यावहारिक गोष्टी तू विचारायला आली असावीस. सध्या तरी तुझ्याजवळ बरेचसे पैसे असतील. मी गेले म्हणजे घोरपडेसाहेबाना सांगून तुझी काही तरी सोय करणारच आहे. ”

“ पैशाबद्दल बोलण्यासाठी मी आता आले नाही. ” मदयती म्हणाली.
“ मला वाटत, पैशापेक्षाहि तुम्ही माझ काही अधिक देण लागता. ”

“ काय ते ? ”

“ आपल्या आणि माझ्या वडलामधील. मला वाटत, माझी आई म्हणे त्यात काही तरो तथ्य असावे आणि जाण्यापूर्वी तुम्ही ते मला सांगावे. बाबा-माहेबाचे सारे कागद तुम्ही पाहिले आहेत काय ? ”

“ पण तस काही तरी असण तुलाहि शक्य वाटत नाही ना ? मी सारे कागद पाहिले नाहीत, पण ते आता मला पाहावेच लागतील. तुझ्या डोक्यात अशी कल्पना का यावी हे मला कळत नाही. पण तरी मी ते सारे कागद पाहीन. हवे तर तुझ्याकडे पाठवीन. तूही पाहा आणि आपली खात्री करून घे. मग तर झाल ना ? पण हेच का सांगण्यासाठी तू आता इथे आली आहेस ? ”

“ नाही. तेवढ्यासाठीच नाही. ” मदयतीने आपला एक पाय खुर्चीवर घेतला व त्या गुडघ्यावर हनुवटी टेकून ती म्हणाली— “ तुम्ही जाण्यापूर्वी नानासाहेबाशी तुम्ही काही तरी माझ्याबद्दल ब्रोलाव हे सांगण्यासाठी मी आले आहे. ”

“ मी ब्रोलायच आता काय राहिल आहे ? दयेच्या सांगण्यावरून तुमच लग्न होणार हे मी गृहीत धरूनच चालले आहे. ”

“ दयाबाई काय, मी मनात भरवीन ते बोलतात. पण नानासाहेब मुळी माझी भेटच घेत नाहीत. आज मोठ्या मुक्किलीन मी त्यांना गाठल तेव्हा मला समजल की, तुम्ही गेला की दुसऱ्याच दिवशी तेहि जाणार आहेत. कुठ, काय, किती दिवसासाठी हे काहीच सांगत नाहीत. माझ्या बोलण्यात त्यांना काही महत्त्वच दिसत नाही. मी बोलले की ते नुरुते हसतात. पण

तुम्हीच सागा वर, त्यानी माझ्याशी लग्न केल पाहिजे की नाही ? केलच पाहिजे. तस करायच मव्हत तर त्यानी मला अशी आशा का दाखवली ? मला जवळ का केल ? मला बगलेत का घेतल ? माझ चुबन देखील का घेतल ? मी वचनबद्ध आहे अस का सांगितल ? ”

“ मलयती, मलयती, अस बोलू नये म्हणून तुला सांगितल ना ? अस बोलण किती हलक दिमत ? ”

मलयतीने क्रूरपणे तिजकडे पाहिले व ती म्हणाली, “ जेवढ म्हणून खर, तेवढ सार तुम्हा साऱ्याना हलकट वाटत. पण तुम्हाला काय वाटत याची मला पर्वा नाही. नानासाहेब सांडून दुसऱ्या कुणाबद्दल किंवा कश्याबद्दल मला विचार करायचा नाही. काय वरू हो ? आरभी आरभी अस नव्हत. माझ्या मनात दुसऱ्याहि काही कल्पना येत. पण आता ? छे ! सारच बदलल आहे. दुसरा काही, काही डोक्यात येतच नाही. ”

“ हें सागायला तू माझ्याकडे यावस, हे चमत्कारिक नाही वाटत तुला ? ”

“ तुम्हाला वाटत. मी तुमच्याशीं वार्डट वागले होय ? तुम्हाला नानासाहेबाबद्दल कधीच काही वाटल नाहीं. पण मला— मला काय वाटत याची कल्पनाहि तुम्ही करू शकाल की नाही याचीच मला शका आहे. ”

आपली कबुली ती अशा प्रकारे देत असताना दमयंतीला तिजकडे पाहवले नाही. “ पण मग, मलयती, मी काय कराव अस तुला वाटत ? ” तिने विचारिले.

“ नानासाहेबाना सभजावून सागा. सागा त्याना, त्यानी मला इथे सोडून जाण योग्य नाही म्हणून. अ मच दोघाच लग्न होणार अस दयावाईना वाटत म्हणून. ते व्हाव अस तुम्हालाहि वाटत म्हणून. ”

“ पण दयेला तम वाटायला तूच लावस ना ? मला कटिणच वाटत की नाना— ”

“ माझ्याशी लग्न करतील हे. ” मलयतीने वाक्य पुरे केले. “ का ? ”

“ तस नव्हे— कुणाच्या सांगण्यावरून ते आपला विचार बदलतील हे. ” दमयंतीने आपले वाक्य पुरे केले. “ मलयती, तू मला पुष्कळ वेळा

कसबल आहेम, पण या वेळीं तू काय बोलते आहेम तें खर आहे. माझी खात्री पटली की, तुझ नानासाहेबावर प्रेम आहे.”

“ मग सागा ना त्याना तस. करा रदबदली माझी.”

हैं तिचे काम करणं किती विलक्षण होते ! दमयतीला या स्थितींतहि हसू आलें. ती मृदुपणे म्हणाली, “ पण तू स्वतःच का नाही तस सागत त्याना ? ”

“ नाही. मला ते जमत नाही हो. माझी आणि त्याची भाषाच निराळी पडते. मला तुमच्या सभ्य भाषेत तस सागता येत नाही. ते मुळीं मला आपल्या जगातलीच समजत नाहीत. जेव्हा विचाराव तेव्हा टाळाराळी. दमयतीबाई, मी त्याना माझ्यावर प्रेम करायला खात्रीन लावीन हो. त्यानी मला जवळ मात्र राहू दिल पाहिजे. तेवढच करायला तुम्ही त्याना सागा, म्हणजे झाल. ”

ज्या समाजात मदयती लहानाची मोठी झाली, तिला लहानपणापासून जे काय दिसलें त्यातला नीति-नियम म्हणजे एवढाच. प्रेम म्हणजे लग्न, हेंच त्यातले समीकरण. आपणच पसरलेल्या पाशात पाय अडकलेल्या मदयतीचें एवढेच नीतिशास्त्र नानासाहेब काय आहेत हे तिला व ती काय आहे हे नानासाहेबाना, खरे सागावयाचे म्हणजे, कळलेच नव्हते. दोघेही आपआपल्या परीने चतुर, पण एकमेकाची कल्पना करण्यात दोघानीहि गोता खाल्लेला. दमयतीला स्पष्टपणे दिसून आले की, नानासाहेब व मदयती यांच्यामध्ये केवढे अंतर, केवढा अनुलघनीय खदक आहे !

एकादी नवीन आकर्षक वस्तु दिसावी, तिने एकदम मनाला थोडे बरे वाटावें, व आपण तिच्याकडे आकृष्ट व्हावें, याप्रकारची तरी नानासाहेबाची भावना मदयतीविषयीं असावी. किंवा तिच्याबद्दल खरेच प्रेम वाटत असूनहि आपल्या मोठेपणाच्या कल्पनेने, इतके दिवस लोकांत प्रसिद्ध असलेल्या आपल्या गोष्टीमुळे तरी ते तिला दूर लोटीत असावेत, व तिचा उषडपणे स्वीकार करण्याचे धैर्य त्याना होत नसावे. काही असले तरी वाईटच. आणि यात हात घालणे म्हणजे भयकरच, असें दमयतीला वाटले.

मदयती उठली. “ मला तुमच्याजवळ एवढच भागायच होत. मला

वाटल, तुम्ही मला मदत करात अशा प्रकारची काम करण तुम्हाला आवडत अस मला वाटत. माझी खात्री आहे की, तुमच्या बोलण्याचा त्याच्या मनावर परिणाम होईल इतकी लाचार होऊन मी तुमच्याशी कधी बोलले नाही. पण काय करू हो ! माझा अगदी नाइलाज झाला आहे. ”

मदयतीच्या बोलण्यात थोडा उद्धटपणा असला तरी त्या स्त्रीची निराशा, तिचा धीटपणा, तिला सर्वश्रेष्ठ वाटत असलेली गोष्ट आणि ती प्राप्त होण्यासाठी हव्या त्या मार्गाचा अवलंब या साऱ्यामुळे दमयंतीला तो क्षम्य वाटला.

नानासाहेब मदयतीशी वागताना किती पुढे गेले होते, हे तरी दमयंतीला पुरतेपणी कुठे ठाऊक होते ? मुबईस जेव्हा तिचे त्याच्याबरोबर या वाद-तीत सभाषण झाले, तेव्हा त्यानी आपल्या बोलण्याचा निषेध केला नाही एवढेच. पण त्याना मदयतीबद्दल ग्यरे काय वाटत होतं, हे तिला कुठे ठाऊक होते ?

हे प्रेम, हे विलक्षण प्रेम माणसाला कुठल्या भराला नेऊन पोचवितं याची मात्र मदयतीकडे पाहून दमयंतीला कल्पना आली. मदयतीचे प्रेम वासनात्मक असेल, तें हीन दर्जाचें, दुर्दम्य आणि नानासाहेबाच्या बहिरंगामुळे उत्पन्न झालेले असेल, पण याक्षणी त्याचा मदयतीवर पूर्ण ताबा बसलेला आहे याविषयी दमयंतीला शका राहिली नाही.

आपली देखील त्या दिवशी अशीच स्थिति नव्हती का झाली ? ताज-महाल हॉटेलच्या समोर आपण जेव्हा नानासाहेब ओझरंते तरी दिसतील का, याची वाट पाहत उभ्या होतो, तेव्हा आपण तरी यापेक्षा कुठल्या उच्च पायरीवर होतो ? त्यावेळच्या आपणात आणि आजच्या मदयतीत काय अंतर ? आज ती आपणास भूतकाळातील स्मृतिशेष झालेली गोष्ट वाटत आहे एवढेच. मदयतीची या वेळची स्थिति पाहून या प्रेमाचा दमयंतीला पूर्णपणे वीट आला. असल्या या प्रेमाची तिला दहशतच बसली.

मदयती उभीच होती. “ झाला ना विचार तुमचा ? सागाल ना मग तुम्ही ? ” असे म्हणताना मदयतीची जी केविलवाणी स्थिति झाली होती,

ती पाहून दमयतीच्या अतःकरणात कालवू लागले तिच्या तोडातून शब्द निघेना. तिने मानेनेच होय म्हणून सुचविले. '

आता कुठे मदयतीचे लक्ष्य विल्लान्यावर पडलेल्या दागिन्याकडे गेले. "कुणाचे हे अन् किती सुंदर !" असे म्हणून ती ते हाताळू लागली. "किती छान, आणि हे सारे नानासाहेबांनी तुम्हाला दिलेले ? मग तुम्ही काय हे परत करणार आहात ? "

खिडकीतून नौकागृहाच्या आगीचा प्रकाश तिलाहि दिसला. ती म्हणाली, "आणि नानासाहेबांनी ती नाव म्हणे जाळून टाकवली. ते का ? "

"ते मला काय माहीत ? " दमयती म्हणाली

"पण याचा अर्थ काय ? "

"मदयती, आता तू जाशील का ? मला एकटीला थोडा वेळ शांत असे दे. मला अजून पुष्कळ आवगयन आहे. मला उद्या जायच आहे. "

"पण तुम्ही मला या घरात आणलच का ? " मदयती शेवटी म्हणाली. "मी घालवलेल्या दिवसानंतर— असा पुरुष— या साऱ्या गोष्टी तुम्हाला समजायला पाहिजे होत्या. "

हे म्हणताना मदयतीला विस्मय पडला होता की नानासाहेबावर मोहजाल पसरण्याला तिने जो आरंभ केला होता तो दमयतीबद्दलच्या शत्रुबुद्धीने. दमयतीला नानासाहेब भिळू नयेत हा मूळ हेतु. आता त्या जाळ्यात तीच अडकली, ही गोष्ट निराळी.

"मला वाटत आता, मी मूर्खपणा केला. पण आता काय ? सार होऊन गेल ना ? खरोखरच माझा मूर्खपणा तो पण मदयती, तरी देखील मी जे काय तुझ्यासाठी करू शकेन, ते केल्याशिवाय राहाणार नाही. "

"मला ठाऊक आहे. मी त्याच्या बरोबरीच्या कुळातली नाही म्हणून नानासाहेब माझ्याशी लग्न करायला तयार नाहीत. पण तुमच्यात आणि माझ्यात फरक काय आहे ? जो काय असेल तो पैशाचाच ना ? "

"मीहि पण तमच म्हणते ना ? पण मग मी नानाना काय सांगू आणि कस सांगू ? "

“कस तें तुमच तुम्ही पाहा. त्यांना सागा की, मला एकटीला सोडून जाऊ नका. सागाल ना ?”

“सागून पाहीन.” दमयती म्हणाली. तिने विचार केला. आपल्या पापाच्या प्रायश्चित्तासाठी जो दुःखाचा पैला आपणाला घ्यावयाचा त्याचा हा शेवटला घोंट आहे.

दमयती निघून गेली. दमयती एकटीच खोलीत राहिली. तिने दिवा मालवून टाकला. बाहेरच्या चंद्राचा जो मद प्रकाश खिडकीवाटे आत येत होता त्यातच ते अलंकार त्या पेटित भरले. कुलूप लावले. किल्ली हात-पिशवीत ठेवली व पुन्हा एकदा खिडकीशी जाऊन ती बाहेर पाहू लागली.

आता आकाशात एकटा चंद्रच प्रकाशत होना. नौफाग्याची आग विझत आली होती. तिचा प्रकाश झाडाआड लपला होता. नानासाहेबांनी आपल्याला दिलेली शेवटची सलामी अनंत कालात विलीन झाली होती.

दुसऱ्या दिवशी मोठ्या पहाटेमच मदयती उठली. दमयतीकडून आपली बाज आता पक्की झालीच आहे. पण आणखीहि एक कल्पना तिच्या मनात आली. सकाळची कामे उरकून ती हळूच दयेच्या खोलीकडे वळली.

दयेच्या अजून आपली गरज असेल ती नानासाहेबास सांगू शकेल. ती सरळ दयेच्या खोलीत शिरली.

सकाळची वेळ. दयेचा डोळा लागला आहे असे पाहून परिचारिका आपआपली कामे उरकण्यासाठी गेलेल्या. दया खोलीत एकटीच होती, ती डोळे मिटून पडली होती, पण झोपेत नव्हती. ताप व खोकला यानी ती बरीच जर्जर झाली होती. मदयतीची चाहूल तिला लागली. तिने डोळे उघडले.

मदयतीने दार लोटले व ती दयेजवळ येऊन म्हणाली, “ मी मोठ्या सकाटात सापडले आहे, दयाबाई. ”

दयेने तिजकडे पाहिले, पण तिच्या दृष्टीत जिज्ञासेचा लेशहि दिसत नव्हता.

मदयती विछान्याजवळ आली व दयेवर ओणवून उभी राहिली. तिची विशाल, भव्य छाया दयेच्या सर्वांगावर पडली. “ दयाबाई, माझ्याबद्दल तुम्हाला काय वाटत, हे दाखवायची वेळ आता आली आहे. ”

“ काय झाल ? ” क्षीण स्वरात दयेने विचारिले.

“ आज दमयतीबाई जायच्या आहेत आणि माझ्याबरोबर राहायला नको म्हणून उद्या नानासाहेबहि जाणार आहेत. ”

“ मग मला सागून काय उपयोग ? त्याची काही काम असतील, ते जात असतील. ”

“ पण नानासाहेबांनी मला आपल्याबरोबर न्याव अस सागाना तुम्ही त्यांना. ते माझ्याबरोबर राहायला तयार नाहीत. तुम्ही मला एवढी मदत करणार नाही का ? ”

दया हसली. तिचे फटफटीत, पाठरे ओठ विलग होऊन किती भीषण रीतीने तिचे दात लकाकले ! ती अत्यंत क्षीण स्वराने म्हणाली, “ मी आता कोणला काही मदत करू शकत नाही. आजचा दिवस तरी मी आता जगेन की नाही, देव जाणे. ”

“ छे. छे. तुम्ही बऱ्या होत आहात. तुम्हाला ठाऊक आहे की तुम्ही बऱ्या होत आला आहात. ”

“ नाही. मी कधीच बरी होत नव्हते. मला आता सार स्पष्ट दिसत आहे. ”

“ तुम्ही मला तर दोष नाही ना देत याबद्दल ? ”

“ नाही. मुळीच नाही. तुमच्या कर्णयान फारसा फरक पडला, अस मला वाटत नाही. जन्मापासूनच मी मरत होते. तुमची मदत न मिळती तर मला थोडा आनंद कमी मिळाला असता. पण कदाचित् डॉक्टरांच्या सल्ल्याने वागते तर थोडी अधिक जगले असते. पण आता काय त्याच ? ”

“ दमयंतीबाई तर तुमच्याकडे येऊन गेल्या नाहीत ? ” मदयंतीने आश्चर्यचकित होऊन विचारिले.

“ मुळीच नाही. मला वाटून, मी जीजीला मुकले. तिन, नानानी, दादा-साहेब, मावशीबाई साऱ्या जुन्या ओळखीच्या माणसांनी माझ्याजवळ याव असं आता मला वाटू लागल आहे. पण करायच काय बोलावून, म्हणून मी कोणाला बोलावत मात्र नाही. ” दयेचे शब्द अगदी मद स्वराने निघत होते. पण मदयंतीला ते प्रलयकालच्या मेघगर्जनेप्रमाणे वाटले

“ म्हणजे ? मग तुम्हाला माझी आता मुळीच गरज नाही म्हणायची ? ” मदयंतीने प्रश्न केला.

“ मला आता कुणाची नि कश्याची गरज नाही. जीजी जाताच तुम्ही मळी शोषायच्या निमित्तान दोन दिवस बाहेर हिडल्याच नानानी मला

सागितल, तेव्हा मला कळून आल की तुम्हाला माझ्याबद्दल कधीच काही वाटल नाही म्हणून. आणि आता तर मला स्पष्टच कळल, तुम्ही मला काय हेतून हातीं धरल हे. ”

मदयती विछान्याजवळ ताठ उभी होती. तिने एकदम प्रश्न केला, “ पण हे सार तुम्हाला कोणी सागितल ? ”

“ कोणी नाही. ” दया रिमत करीत म्हणाली. “ माझ्या मनाशी विचार करता करताच मला हें समजल. मरताना मनुष्य ज्ञानी होतो म्हणतात ना ? तसच असेल. ”

मदयती उमळून म्हणाली, “ भलतच ! कुणीतरी तुम्हाला हे सागितल असेल. मदयतीवाईनीच बहुधा हे सागितल असाव. ”

दयेने अगदी अशक्तपणे आपली मान हालविली. ती म्हणाली— “ नाही. जीजी मला अजून मुळीं भेटलीच नाही. कोणत्या तोडान मी तिला आता भेटू ? ती फारच चांगली आहे. तिच्या तोंडून कुणाबद्दल कधी वाईट निघणारच नाही, मदयतीवाई. ”

दयेला एवढे बोलणेहि सहन झाले नाही असे दिसले. तिला एकदम खोकल्याची उबळ आली.

खोकल्याचा शब्द ऐकताच परिचारिका धावतच आली. मदयतीला तेथे पाहून ती म्हणाली, “ तुम्ही इथे कशा ? जा पाहू येथून आता. ”

मदयतीने दयेकडे पाहिले व विचारिले— “ जाऊं मी ? ”

दयेने हात जोडून नमस्कार केला व मानेनेच रुकार दर्शविला.

मदयती गेली. पण दयेशी तिचे जे बोलणे झालें त्यावरून आणि दयेची सन्याची दयनीय स्थिति पाहून मदयतीच्या मनात आजपावेतो कधी न सुचलेले विचार येऊ लागले. तिला एका ठिकाणी बसवेना. ती बाहेर पडली व वाड्यासमोवती असलेल्या लहानशा फुलवागेत फिरू लागली. कुड्यात लावलेली लहान लहान, पण आपल्या नाजूक फुलांनी सारे समोवतालचे वातावरण दरवळून टाकणारी फुलझाडे पाहून तिला वाटले, या झाडाची किती काळजी घ्यावी लागते पाहा. ऊन्ह, वारा, पाऊस यापासून याचे रक्षण करण्यास या कुड्या इतडून तिकडे उचलून ठेवाव्या लागतात. तेव्हा

कोठे हीं जगतात. उलट, रानझाडे. त्यांना कोण पाणी घालतो, कोण इकडून तिकडे उचलून ठेवतो ? पण ती त्यातच फोफावतात. हे असे का ? याच्या जातीच निरनिराळ्या आहेत काय ? हा विचार आज प्रथमच तिच्या मनात आला.

दया आपणास खरी आजारी वाटलीच नाही. तिचा आजार म्हणजे आपणास श्रीमतीचे चोजले वाटले. यातून ही ग्यास बरी होऊ शकेल हीच आपली कल्पना. पण ती किती खोटी ठरली ! दया आता खासच जगत नाही. आणि आपल्या लाभासाठी आपण निचाहि उपयोग करून घेतला ना ? बरे, जे आपण केले ते तरी ती बरी व्हावी म्हणून, की या घरी सर्वोवर मात करून आपल्याला राहाता यावे म्हणून ? पण दया म्हणजे खरीच बागेतली कळी. रानफुलाचे उपचार तिला कसे मानवावेत ?

आपणास असे वाटत होते की, दया भोळी पोर आहे. तिच्या मनात काय, आपण भरवू ते विचार येतील. आपल्या इच्छेप्रमाणे तिला वाटू लागेल. आणि थोडा वेळ तसे आपणास करिताहि आले. तिच्या शुद्ध व चेद्रासारख्या निर्मल मनोबिंबावर काही काळ आपल्याला सशयाचे ढग आणता आले. पण जे ठसविण्याचा आपण इतका प्रयत्न केला ते किती सहज रीतीने तिच्या मनातून दूर झाले ! आपण एवढा रचलेला व्यूह तिच्या ध्यानात किती लवकर आला. तिने आपणास सर्वात आधी ओळखले व आज निरोपच दिला. पण तिच्या मनात काही कित्तिम राहिले का ? मुळीच नाही. उलट, तिने आपणास दोष मुळीच दिला नाही. आपल्या मार्गात कोणी आडवे आले, तर आपणास काय वाटते ? आपण त्याला मार्गातून दूर करण्यास किती जीवापाड भ्रम करतो, वेळ आली तर त्याला कापून काढायलाहि कमी करीत नाही. आणि ही पोर ? आपण तिचा मृत्यु जवळ ओढवून आणला हे समजले तरी आपणावर रागावत नाही. हे असे का ? आपण दयाबाईपेक्षा खरेच निराळ्या वर्गातल्या आहोत काय ?

दयेवरून तिची कल्पना नानासाहेबाकडे वळली. आपण आपल्या सौंदर्याने त्यांना मोहित करू शकू व दमयंतीपासून हिरावून घेऊ, ही आपली कल्पना. आपल्या उन्मादक वागणुकीने आपण त्यांना आपणाकडे थोडे खेचलेहि.

आपल्या हस्तस्पर्शाने ते रोमांचित झाले आपल्या आलिंगनाने चचल होऊन त्यानी आपलें चुबनहि घेतले. तेवढ्या त्याच्या चचलतेचा दमयतीपासून त्याना दूर करण्यात आपण उपयोगहि करून घेतला. पण पुढे काय ? दमयतीपासून ते दूर झाले, पण आपल्याला जवळ झाले का ? त्याना आपणाविषयी अनुकंपा वाटते. महानुभूति वाटते, पण प्रेम ? छे. तें काही. त्याच्या मनात आपणास अजून निर्माण करता आलेले नाही. उलट दमयती पासून दुरावले नसता ते थोडे तरी आपणाकडे आकर्षिले जात होते. पण दमयती दूर जाताच त्याचे मन दुग्ध जोराने निच्याकडेच आकर्षित होतें. असे का ? दमयती आपणापेक्षा सुंदर नाही. ती आपणाइतकी त्याना जवळहि करीत नव्हती. तरी ते आपणाकडे का ओढले गेले नाहीत ? सौंदर्य नाही तरी दुसरे काही तरी दमयतीत खास आहे.

दमयतीने पुष्कळ विचार केला. आपला स्वार्थ न कळणारी दमयती, स्वतः होऊन आपल्यासारख्या अनोळखी बहिणीवर दया करणारी दमयती, तिला आपल्या स्वतःच्या बरोबरीने वागवू इच्छिणारी दमयती, आपल्या स्वतःपेक्षा सुंदर असलेल्या स्त्रीला आपल्या भावी पतीबरोबर वागू देणारी दमयती, ती आड येत आहे असे कळूनहि तिचा विरोध न करणारी दमयती, तिने आपला सर्वस्व नाश केला हे कळल्यावरहि मनात किंमिश्न न ठेवणारी दमयती, आणि कालच रात्री त्याच बहिणीच्या विनवणीने तिच्याबद्दल नानासाहेबाजवळ रद्दबदली करायला तयार झालेली दमयती, आपणापेक्षा निराळ्या प्रकारची आहे, असे तिला वाटू लागले. तिचा दुपार-पर्यंतचा सगळा वेळ या अशा विचारातच गेला.

घरात आल्यावर तिला कळले की दयेचा ताप वाढतच आहे. खोकलाहि वाढला आहे. ती फार बेचैन आहे. या साऱ्याचे खापर थोडेंफार तरी आपल्या माथ्यावर फुटणार हें तिला वळून चुकले.

जवणखण झाल्यावर दयेचा डोळा लागला आहे हें पाहून दमयतीने नानासाहेबाची गाठ घेतली. आजकाल दोघेहि अगदी परक्यासारखी वागत होती. नानासाहेबानी प्रवासाची तयारी वगैरे झाली की नाही याबद्दल

औरवारिक प्रश्न विचारलें. दमयतीने उत्तरें दिली. दोन साध्या ओळखीचीं माणसें भेटतात तशी भेट व तशाच गोष्टी झाल्या.

“ जाण्यापूर्वी दयेचा निरोप घेणास आह्वा ना ? ” नानासाहेबानी शेवटी प्रश्न केला.

“ होय. दयेन मला केव्हाच निरोप दिला आहे. पण तरी निघण्यापूर्वी एकदा जाणार आहे मी तिचा शेवटचा निरोप घ्यायला. पण त्यापूर्वी मला थोडस तुमच्याशीं बोलायच आहे मदयतीबद्दल. ”

“ ते काय ? ” नानासाहेबानी डोळ्यानीच पृच्छा केली.

दमयती कसे काय सागावे या विचारात असताच परिवारिका धावत आली. तिला अगदी दम लागला होता. दयेचा ताप सकाळपासून वाढत होता तो एकदम उतरला आहे, तिचे हात पांय थंड पडत चालले आहेत आणि तिने नानासाहेब व दमयतीबाई, दोघासहि ताबडतोब बोलाविले आहे असा निरोप तिने धागा टाकीत टाकीत कसातरी सांगितला.

दोघेहि जवळजवळ धावतच दयेच्या खोलीत गेलीं. दोघासहि बरोबरच आत आलेली पाहून दयेच्या चेहऱ्यावर त्यावेळीं हि स्मित झळकले. ती आनंदी दिसूं लागली.

“ कस काय दया ? ” नानासाहेबानी विचारिलें.

“ आता काय विचारता नाना ? दिसत नाही का ? मी आता, मला वाटत, थोड्याच क्षणाची सोबती आहे. मदयतीबाईनाहि बोलवा ना. ”

आपण इकडे येताना मदयती दाराशींच आपणास दिसल्याचें नानासाहेबास आठवलें. तिलाहि बोलावणें गेले. तीहि आली. दयेच्या उशाशीं उजंब्या हाताकडे दमयती, तिच्या उजवीकडेच नानासाहेब व त्याच्या पलीकडे मदयती अशा तिघाकडेहि दयेने पाहिलें.

ती म्हणाली—“ नाना, मरताना मनुष्य ज्ञानी होतो, नाही ? आणि तों मोठाहि होतो. केवढी भाग्यवान् मी ! तुमच्यासारखीं माणस मला मिळालीं. तुम्हा सान्यानाच माझ्यासाठी फार कष्ट झाले. मी जें काही बोललें चाललें असेन त्याबद्दल क्षमा करा. ”

एवढे बोलून तिने सर्वोना हात जोडले व थोडा वेळ डोळे मिटून ती स्वस्थ पडली.

थोड्या वेळाने डोळे उघडून तिने मदयतीकडे पाहिले व म्हटलें—
“मदयतीबाई, तुम्हाला तो ताईत— जो अगदी आपल्या पहिल्याच भेटीच्या वेळेस फार आवडला होता तो— मी देतें आहे. आपण दोघींनी थोडे दिवस आनंदात घालविले. तुमच्यामुळे मला फार आनंद मिळाला त्याची आठवण तो तुम्हाला देत जाईल.”

आपण हिच्याशीं कसे वागलो आणि ही आपणाशीं कशी वागत आहे, हे पाहून मदयती आश्चर्याने दिड्मूढ होऊन उभी होती.

दमयतीकडे पाहून ती म्हणाली— “जीजी, काही दिल तरी तुम्ही उतराई मी होणार नाही. तेव्हा त्या भानगडीत मी पडत नाही. अज्ञानामुळे जे काही मी तुला बोलले, त्याची क्षमा कर. आज आता तू इथून जाऊ नकोस एवढच तुझ्याजवळ मी मागते.”

पुन्हा थोडा वेळ दमल्यामुळे ती स्वस्थ पडून राहिली. नंतर नाना-साहेबाना म्हणाली, “नाना, माझे वडील, आई, सारे तुम्हीच. त्या अपघाताबद्दल उगाच वाईट वाटून घेऊ नका. तो झाला नसता तरी मी याहून अधिक जगले नसते. सकाळपासूनच मला आज मी मरणार अस वाटत आहे. तुमची दिवाळी मात्र माझ्या दिवसात जाणार. पण कार्तिकी पौर्णिमेला— त्रिपुरी पौर्णिमेला— नाना, रत्नेश्वरापुढे खूप दिवे लावा आणि दिवाळी साजरी करा. कराल ना ? यदा मोठा त्रिपुर लावण्याचा मी नवस केला होता. मी गेलें तरी तुम्ही तो पुरा करा.”

ती गप्प राहिली. नानासाहेबांनी तिला अधिक न बोलण्याविषयी सुचविले. पण ती म्हणाली, “इतके दिवस मला मरणाची भीति वाटत होती, पण आज मला मुळीच भीति वाटत नाही. तांब्याची ती कविता आज मला सारखी आठवते आहे. नाना तेवढ पुस्तक घ्याना. जीजी तूं म्हण ती कविता. मी आता फार बोलत नाही. काढ ती, ‘घनतमीं शुक्र बघ राज्य करी.’”

एवढें सागून दयेने डोळे मिटले. तिच्या नाड्या सुटत चालल्या होत्या, षण ती पूर्णपणे शुद्धीवर मात्र होती.

नानासाहेबानी दमयतीच्या हातीं पुस्तक दिले. ती कविता काढून म्हणू लागली—

घनतमीं शुक्र बघ राज्य करी ।

रे खिन्न मना बघ जरा तरी ॥ ध्रु० ॥

दयेने डोळे उघडले— दमयती पुढे म्हणू लागली—

ये बाहेरी अडे फोडुनि

शुद्ध मोकळ्या वातावरणी

का गुदमरसी आतच कुटुनी

रे मार भरारी जरा वरी ॥ १ ॥

घनतमीं शुक्र बघ राज्य करी ॥

दया म्हणाली— “ चालले मी आता भरारी मारीत. चालू दे जीजी.”

दमयतीने सुरुवात केली—

प्रसवे अवस सुवर्णा अरुणा

उषा प्रसवते अनत क्रिणा

पहा कशी ही वाहे करुणा

का बागुल तू रचितोस घरी ॥ २ ॥

घनतमीं शुक्र बघ राज्य करी ॥

“ मदयतीबाई, आता बागुलबुवाच काहीच कारण नाही. ह- पुढे.”

फूल हसे काट्यात बघ कसे

काळ्या ढांगिं बघ तेज रसरसें

तीव्र हिमातरिं वसतहि हसे

रे उघड नयन कळ पळे दुरी ॥ ३ ॥

घनतमीं शुक्र बघ राज्य करी ॥

“ आता कळ मुळीच नाही. गेली पळून पार. जीजी, थावू नकोस— ”

फूल गळे, फळ गोड जहालें
बीज नुरे, डौलात तर डुले
तेल जळे, बघ ज्योत पाजळे
का मरणिं अमरता ही न खरी ॥ ४ ॥

घनतर्मी शुक्र बघ राज्य करी ॥

“ नाना तेल सपल. आता विज्ञताना दिवा मोठा होतो तसच जीजी,
कर पुरी ती कविता. ”

प्रत्येक कडव्यागणिक दमयतीचा कठ भरून येत होता तिचा स्वर
कपित होत होता. गद्गद स्वराने ती म्हणू लागली—

मना वृथा का भीसी मरणा
दार सुखाचे तें हरिकरुणा
आई पाही वाट रे मना
पसरोनि बाहु कवळण्या उरी ॥ ५ ॥

घनतर्मी शुक्र बघ राज्य करी ॥

दयेने दोन्ही हात पसरले. नानासाहेबानी तिला उचलून घेतले. त्याच्या
खाद्यावर डोक्याचा व अगावर शरीराचा भार टाकून दयेची प्राणज्योति
निघून गेली.

दया गेली. तिचे दिवस सपले.

आता मात्र खरा प्रश्न उभा राहिला. मदयतीचें काय करावयाचे ? नानासाहेब व्यवस्था करतील ही मदयतीची कल्पना, आपल्यावर जबाबदारी नाही ही नानासाहेबाची भावना, आणि ती त्याच्यावर लादली जावी ही मदयतीची योजना.

दमयंतीचा जावयाचा दिवस ठरला. मदयती गेली की दुसऱ्या दिवशी आपणहि जाणार हे नानासाहेबानी जाहीर केले. मदयतीने मदयतीला पुन्हा आपलें वचन पुरे करण्यास बजाविले.

जाण्याच्या दिवशी मदयती व नानासाहेब दिवाणखान्यात बसली असता मदयतीने भीत भीत मदयतीचा प्रश्न काढला. ती म्हणाली—

“ नानासाहेब, आता मदयतीच काय करायचें ? तुम्हीं या बाबतीत काय ठरवल आहे ? ”

“ मी ? ” नानासाहेब अत्यंत रुक्ष स्वराने म्हणाले— “ म्हणजे ? मदयंतीबाईची जबाबदारी माझ्यावर आहे की काय ? तुम्ही त्यांना वाटेल तिथं ठेवावं किंवा त्यांनी वाटेल तिथ जाव. माझा त्यांच्याशी काय संबंध ? आपल्या गाठी आता कचित्च पडतील. ”

“ तुम्हीं असं म्हणावं हें मला कससच वाटत. ” मदयती मोठ्या दुःखाने म्हणाली— “ माझी कल्पना होती की तुमच आणि तिचं . . . ”

तिचे वाक्य पुरे न होऊ देताच नानासाहेब म्हणाले- “अस्स ! म्हणजे माझे प्रश्न तुम्ही परस्परच ठरवून टाकता म्हणायच ? दमयतीबाई, माझ आणि दमयतीबाईच लग्न व्हाव अस जर तुमच म्हणण असेल, तर मला तुम्हाला स्पष्टच सांगितल पाहिजे की, ही कल्पना माझ्या डोक्यात कधी आलीहि नाही, आज तर नाहीच आणि पुढेहि कधी येणार नाही.”

“पण दमयतीची तशी कल्पना आहे. दयेचीहि तशीच होती. तुम्ही वचनबद्ध होता याबद्दल तुम्हाला वाईटहि वाटत होत.”

“अगदी खोट. साफ खोट. तुमची बहीण खोट बोलते हैं तुम्हाला अजून समजल नाही म्हणायच ? वचन-बद्धतेबद्दल म्हणाल, तर ‘मी वचन-बद्ध आहे’ ही प्रतिज्ञा मी त्यांना सांगितली, आणि त्यांनी तुम्हाला ती तक्रार म्हणून भासवली. आणि दया तर काय, तिची समजूत घालावी तस म्हणत असे विचारी.”

दमयतीला आठवले की दमयतीहि असेच म्हणाली होती. पण तेव्हा त्या शब्दाचे तिला इतके महत्त्व वाटलें नव्हते. पण आता ? नानासाहेबाच्या स्पष्ट बोलण्याने शका घेण्याला जागाच राहिली नव्हती. दमयती असा विचार करीत असताच नानासाहेब पुढे म्हणाले, “उघड उघड दिसणाऱ्या गोष्टीबद्दलहि तुम्ही फार बेपर्वा दिसता दमयतीबाई. इतक्या निर्विकारपणे मला दूर लोटल एवढ पुरे नाही झाल वाटत ? आता बहिणीची घोंड माझ्या गळ्यात अडकवायची आहे वाटत ?”

बेपर्वा, निर्विकार हे शब्द ऐकल्यानंतर पुढचे वाक्य दमयतीला ऐकूच गेले नाही.

“बेपर्वा आणि निर्विकार ? कोण मी ?” दमयती म्हणाली, आणि आपणास काय वाटते हे नानासाहेबाना कसे समजून सागावे, किंबहुना ते सागणें कसे अशक्य आहे, हें मनात आल्यामुळे ती गप्प राहिली.

“मला वाटत हा विषय एवढाच पुरे.” नानासाहेब म्हणाले. त्याच्या स्वरात हुकमीपणा होता.

“पण असं करून कसं चालेल ? मला या गोष्टीचा निकाल लावलाच

पाहिजे. मदयतीला वाटत, नव्हे तिची खात्री आहे— नानासाहेब तुम्हीच पाहा वर, हा विषय असाच कसा सोडता येईल ? ”

“ त्यात काय पाहायच आहे ? तुम्ही आपल्या मार्गाने जा. मदयतीबाई आपल्या पायावर उभ्या राहायला असमर्थ नाहीत. माझा त्याच्याशी काय संबंध ? ”

“ पण जर मदयतीचा यात काही संबंधच नाही, तर तुमच्या माझ्या-मध्ये मग आडव काय आल ? ”

“ तुमची स्वतःची तस करण्याची इच्छा. तुम्हाला याकिंचित् निमित्त सापडलं, अन् तेवढ तुम्हाला पुरल. ” नानासाहेब म्हणाले— आपले तीक्ष्ण घारे डोळे मदयतीवर रेंवळीत ते आव्हानपूर्वक म्हणाले. त्याच्या बोलण्यात थोडा क्रोध दिसत होता— “ आणि मदयती, आता तुला एक प्रश्न विचारूं का ? तू मदयतीबाईंना माझ्यावर का लादलस ? ”

“ मी ? कधीच नाही. मला कधीही कल्पनाच आली नाही की तुम्हा दोघात— ” मदयती थांबली आणि अत्यंत नम्रपणे व सरळपणे म्हणाली— “ नाना, (मदयतीबाईंची मदयती होताच सहजच नानासाहेबाचे नाना झाले.) माझी खात्री होती की तुमच माझ्यावर प्रेम आहे आणि मला अस वाटल की, त्या प्रेमामुळ आपणा दोघात कोणीही येण शक्यच नाही. माझी तशी श्रद्धा होती. अर्थात् असा दृढविश्वास ठेवण्याचा माझा अधिकार नव्हता. ”

“ आणि तुम्ही ही श्रद्धा, हा दृढविश्वास, नाहीसा केव्हा आणि कशा-मुळ झाला ? ” नानासाहेब आपल्या उभ्या चित्राच्या पुढेच बसले होते. मदयतीला ती रात्र आठवली. त्या दिवशीं मदयती व नानासाहेब, दोघा-शीही आपणास सामना करावा लागत आहे असे वाटलं होतं— आज नाना-साहेब व त्याचें प्रतिबिंब यांच्याशी. नानासाहेबाच्या रुबावदार चेहऱ्या-वरील शीर न शीर स्पष्ट दिसत होती. ती म्हणाली, “ मदयतीन मला सांगितल, तेव्हा माझा विश्वास डळमळला नाही. दयेन सांगितलं, तेव्हाही माझी श्रद्धा ढळली नाही. पण मी तुमच्याशी जेव्हा मुबईत बोललं आणि तुम्ही कीणत्याहि गोष्टीचा निषेध केला नाही, तेव्हा माझा विश्वास उडाला.

मी विलक्षण प्रेम करू शकत नाही, अस तुम्हीं अनेक वार मला सांगितल होत. आणि त्याबरोबरच अस विलक्षण प्रेम करणार कुणी भेटल तर तुमच मन चञ्चल होण्याचा संभव आहे, असहि तुम्ही म्हणाला होता. मला त्या दिवशी वाटल, मलयती तुम्हाला तशी सापडली म्हणून. पण आज जेव्हा मी ऐकते आहे की मलयतीचा काही संबंधच नाही, तेव्हा मला काही कळेनासच झाल आहे. ”

एवढें बोलून मलयतीने आपले दोन्ही हात एकात एक घट्ट गुठवून ठेविले. तिच्या चेहऱ्यावर चमत्कारिक दुःख दिमू लागलें. डोक्याच्या कडा ओल्या झाल्या. ज्या खीची रदबदली करण्यासाठी म्हणून तिने उपक्रम केला होता, तिची तिच्या पूर्णपणे विस्मृति पडली. ती अगदी मोकळ्या मनाने म्हणाली, “नाना, कृपा करून अगदी खर खर काय झाल असेल तें सांगा. सारा असा गोधळ झाला आहे. ही गुतागुत सोडवायचा मार्ग एकच आहे. आणि तो म्हणजे खर खर काय आहे हें समजण. ”

“ही सारी तुम्ही वेपवाई, तुम्हा मूर्खपणा. ” नानासाहेबानी खाड्दिशी उत्तर दिले. “माझ म्हणण, साधा शिष्टाचार, उघड व्यवहारज्ञान, या साऱ्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून, निव्वळ हट्टान आपणा साऱ्यात तू ही नागीण आणून सोडलीस, त्याचा हा सारा दुष्परिणाम. माझी तुला किती पर्वा होती हे यावरून मला कळल. मलयती मला आकर्षक वाटली. तिन माझ कुतूहल जागृत केले. अगदी खर आणि स्पष्ट सागायच तर, असहि म्हणता येईल की, थोडा तुझ्यावर सूड उगवावा, तुझ्या असूयेला डिवचाव, ही भावनाही तिच्यामुळ माझ्या मनात उत्पन्न झाली. आणि या साऱ्या गोष्टींमुळ— विस्तवाजवळ ठेवलेल्या तुपाप्रमाण— मी थोडा विरघळलो, चळलो. एकदाच, फक्त एकदाच. मीं लगेच स्वतःला सावरले. पण तू माल कायमची दुरावलीस. ”

नानासाहेबांच्या तीक्ष्ण घाऱ्या डोक्याची मलयतीला नेहमीच भीति वाटत असे. पण आज त्या डोक्यातून जे कटु दुःख, एकातिक, एकटेपणाचें जें दुःख दिसत होते, ते पाहून मलयतीला भयंकर भीति वाटली. नानासाहेब आपणापासून दुरावले या कल्पनेने आपणास त्या दिवशीं मुबईस काय वाटलें

होते याची तिला आठवण झाली. तिच्या अतःकरणात सहानुभूतीची लाट उसळली. आपण सोसलेल्या त्रास, भोगलेले दुःख, केलेले मानसिक मथन व शेवटी मिळविलेला वासनाजय— सारं व्यर्थच. पण हेच जर नानासाहेब त्या दिवशी बोलते तर ? पण आता काय ? तिच्या मनातील ती भावना मृत-प्राय झाली होती. तिच्यात नवचैतन्य उत्पन्न होणे तिला शक्यच वाटलं नाही.

रत्नपूरचा, नानासाहेबाचा, फार काय, आपल्या त्या मृतप्राय प्रेमाचा निरोप घेण्यासाठी ती उठली. नेहमीच्या सवयीप्रमाणे तिने आपला पदर सावरला व डोक्यावरून घेतला. गुडघ्याखाली गुगड्यावरून एकदा हात झटकला व समोरच्या टेबलावरील आपली हातपिगवी उचलली. या जाण्याच्या तयारीत आपल्या नेहमीच्या आकर्षक लकवीत तिला उभी राहिलेली पाहून व तिच्या दृष्टीत दिसून येणारे दुःख पाहून नानासाहेबाची स्थिरता डळमळू लागली. ते कपित स्वरात म्हणाले— “ तुझी बहीण— तिच्याबद्दल तुला अस वाटलच कस ? ”

“ नाना, नुसत्या क्षणिक आकर्षणापलीकडे तुम्हाला तिच्याबद्दल काही— अगदी काही वाटल नाही ? ”

“ कस वाटल असेल ? का वाटाय ? ” त्यांनी उलट प्रश्न टाकला

“ म्हणजे हा सारा गोष्टळ झाला, तरी तुमच्यात आणि माझ्यात कोणी आडव आलच नाही ? ”

“ कस येणार ? ”

दमयंतीने मुस्कारा मोडला. “ पण मग, मी तुम्हाला कधी दुरावलेच नव्हते. फक्त तुमच्या मर्जीविरुद्ध तुम्हाला अडवून ठेवाव अस मला वाटल नाही. ” हे शब्द न कळत तिच्या तोडावाटे बाहेर पडले. तिच्या सुप्त व लुप्त विचारांचा तिच्या मुखावाटे व्यक्त झालेला तो प्रतिध्वनि होता.

‘ तुमच्यात आणि माझ्यात कोणी आडव आलच नाही, कस येणार, पण मग, मी कधी दुरावलेच नव्हते. ’ या वाक्याचा प्रतिध्वनि वातावरणात सारखा घुमू लागला, दरवळणाऱ्या सुगंधाप्रमाणे तो पसरू लागला, त्याचा परिणाम घडून येऊ लागला. नानासाहेब व दमयंती एकमेकांकडे पाहू लागली. या सव्याच्या ‘ क्ष ’ क्षिणामुळे एकाच्या अभिमानाने व

दुसऱ्याच्या भोळेपणाने, गैरसंमजाचा केवढा प्रचंड डोंगर मध्ये आडवा आला होता, तो साष्टा दिसू लागला.

दमयंतीचीं बोटें हळूहळू हात पिशवीतचीं साखळीं सैल करीत होती. ती अगदी क्षीण स्वराने म्हणाली— “ पण आता काय उपयोग ? वेळ निघून गेली. ”

तिने पिशवीतून एक लहानशी किल्ली काढली, “ नाना, क्षमा करा. मला फार वाईट वाटत. पण ही मला तुमच्या स्वाधीन केलीच पाहिजे. हिची पेटी, जी खोली माझ्याकडे होती, तिच्यात ठेवली आहे. ” असे म्हणून तिने ती किल्ली हळूच नानासाहेबापुढे टेबलावर ठेविली. हेतु हा की, आपल्या हातून ती घेण्याचा प्रसंग नानासाहेबावर येऊ नये.

नानासाहेबांनी आपला ओठ जोराने चावला. नानासाहेबांच्या चेहऱ्यावर आजपर्यंत कधी न दिसलेला विकार दिसू लागला. ते एकदम बदललेले दिसू लागले. दमयंतीला वाटले की, ते वृद्ध झाले आहेत. त्यांच्या डोक्यातील केंसावर आलेला पादरेपणा तिच्या नजरेस पडला.

ते म्हणाले, “ मी नाव जाळून टाकली, त्या नौकागृहाचा नाश केला. एवढ्यावरून तुला काही समजल नाही ? ”

“ ती मात्र सुंदर सलामी तुम्ही मला दिली. ” दमयंती स्मित करीत म्हणाली.

अजूनहि नानासाहेबांचा अभिमान त्यांना मागे ओढीत होता. तो दमयंतीच्या शरणागतीची वाट पाहत होता. त्यांनी काय सागावयाचे होते, ते सांगितले होते. दोघानाहि काय समजावयाचे ते समजून चुकले होते. यानंतर नानासाहेबांची अपेक्षा होती की, दमयंती आता आपण होऊन आपल्या-जवळ येईल. पण त्याऐवजी तिने दागिन्याच्या पेटीची किल्ली आपणापुढे टाकली. तिच्या चेहऱ्याकडे नानासाहेबांनी पाहिले. त्यावर दिसून येणाऱ्या करुण व दीन शाततेने भयभीत होऊन त्याचा अभिमान— शरणागति अपेक्षणांरा अभिमान— स्वतःच शरण गेला.

ते म्हणाले— “ सलामी विलामी काही नाही. दमयंती, काही झालं हि

नाही, आणि तू जातहि नाहीस. तुला सार समजल ना ? कीं आणखी काही समजायच राहिल आहे ? ”

नानासाहेबाचें सारे आग थरात होते. दमयतीच्या— सर्वथैव दमलेल्या दमयतीच्याहि— अगाला दुःखाने कप सुटला होता. ती म्हणाली— “ नाना, मला शातपणे जाऊ द्या. कृपा करा. मला इथून नाहीस झालच पाहिजे. ”

आपल्या दुर्दैवावर नानासाहेबाचा विश्वासच बसेना. ते पुढे झाले. त्यानी तिचे दोन्ही हात धरले व त्या कापणाऱ्या हातातून तिची पिशवी त्यानी काढून घेतली. त्याचाहि हात कापतच होता. ते म्हणाले— “ दमयती तू जाऊ शकत नाहीस. ” तें अशक्य आहे. आज तू फार दमलेली दिसतेस. आज विश्रुति घे. आपण उद्या विचार करू. बाही एक घडलेल नाही. माझ्या हातून वेडेपणा झाला, पण तो सपला. ”

“ नाना, क्षमा करा. मला गेलच पाहिजे. ”

तिचा हा शेवटला निकाल ऐकून नानासाहेबाचा आग्रह एकदम थांबला. पण त्यानी मोठ्याने प्रश्न केला, “ पण का ? ”

“ ते, मला वाटत, मला तुम्हाला सांगता येणार नाही. ”

नानासाहेबांनी तिचे हात सोडले आपल्या मनावरील सथम जात चालला आहे असे त्यांना वाटले. त्यानी पुढे विचारिलें, “ तुझ्या मनाने माझा अपराध फार मोठा आहे होय ? अक्षम्य ? अगदी अक्षम्य ? ”

अक्षम्य ! क्षमा न करता येण्यासारखा ! हा शब्द ऐकताच दमयती म्हणाली— “ नाना, क्षमा करण्यासारख काही घडल आहे असच मला वाटत नाही. मी कठोर आहे, क्रिया गागावले आहे अस समजू नका. माझ्या जाण्याच कारण दुसरंच आहे. ”

“ पण तें आहे तरी काय ? ”

दमयती मट्पिशी खुर्चीवर बसली. टेबलावर कोंपर टेकून तिने आपलें त्रस्त डोकें त्यावर टेकेले. पदर किंचित पुढे आल्यामुळे तिचे केंस व भ्रात चेहरा थोडा झाकला गेला होता. ती म्हणाली, “ मी तुम्हाला सांगण्याचा प्रयत्न करून पाहाते. ”

दुःख, आघात, क्रोध, आश्चर्य या नानासाहेबाच्या साऱ्या विकाराना

तिला तोड घावयाचे होते. तिने आपले डोळे मिटून घेतले. आपलें आत मन शांत केलें व हळूहळू सागायला आरंभ केला, “ नाना, मुवईला त्या-दिवशी, तुम्हाला माझ्याबद्दल आता काही वाटत नाही— अशी माझी दृढ समजूत झाली. मला अस वाटू लागल की, मी तुम्हाला मुक्त केलंच पाहिजे. मी तुम्हाला तस सांगितल आणि तुम्ही निघून गेलात. पण मग मला वळून आल तुम्हाला सोडण किती कठिण आहे ते. ”

“ बरं मग ? ” नानासाहेब जोराने म्हणाले.

त्याच्या त्या स्वराने थोडी भयभीत होऊन दमयंती म्हणाली, “ नाना, रागावू नका. मला पुरत सांगू या. त्यादिवशी प्रेमाची वासनात्मक, उद्दीपक बाजू— ज्याला तुम्ही विलक्षण प्रेम म्हणत आहात— ती मला समजली. त्या विलक्षण प्रेमाने केवढा आघात बसू शकतो हे मला त्या दिवशी कळल. त्या आघातापेक्षा मृत्यु बरा अस मला वाटू लागल. मी वेडी झाले. वेड्या-सारखी समुद्रकाठी तर उन्हात जाऊन मी बसले, सडकावरून तर वणवण हिडले, तुमच्या हॉटेलच्या दारासमोर दूर भिकारणीसारखी तर उभी राहिलें. एक ना दोन. शेवटी अगदी दमून मी घरी आलें आणि अतःकरणपूर्वक ईश्वराची करुणा भाकली की, “ देवा ! सोडव या विलक्षण प्रेमातून. ” या शेवटच्या शब्दावर दमयंतीने थोडा विराम केला, डोळे मिटले व ती पुढे म्हणाली, “ त्या रात्री मी त्या विलक्षण प्रेमाशी झगडले. तुम्हाला, मदयतीला, दयेला, कोणालाहि माझ्याकडून दुःख पोचू नये, मी पुन्हा रत्नपूरला पाऊलहि टाकू नये या इच्छेने, मी खूप मनोमथन केल, अतः-करणाशी भाडले. नाना, मी रागावले नाही नाहीतर हे सार मी तुम्हाला सांगितलच नसत. ”

नानासाहेबांनी विलक्षण खेदजनक सुरकारा सोडला व ते खिडकीशी जाऊन उभे राहिले.

दमयंती पुढे म्हणाली— “ तुमच्या तारेप्रमाण मी इथ आलें, ही गोष्ट खरी. पण मी आले ती पार बदललेली आले. ”

“ कोणत्या दृष्टीन ? माझ्याविषयीच्या ? ” नानासाहेब तिच्याकडे वळून एकदम म्हणाले.

“ मला वाटत, ” दमयती हळूच म्हणाली, “ त्या रात्री माझी प्रार्थना परमेश्वरानं ऐकली. माझ्यातल काही तरी पार नाहीसं झालं. कदाचित् माझ अतःकरणच मृत झाल असेल. मला कळत नाही. मी अगदी निर्बल झालं आहे. दुःख आणि करुणा याशिवाय माझ्या मनात काही राहिलच नाही, अस मला वाटत. ”

दमयतीचें बोलणें सपलें. नानासाहेबाना सागताना देखील, दयेच्या मरणाच्या आदल्या दिवशींची दमयतीची हीन दशा पाहून उरले—सुरलेंही वासनात्मक प्रेम कसे पुरले गेले, हें ती नानासाहेबाना सांगू शकली नाही.

तिला तशी खुर्चीत बसलेली पाहून नानासाहेबाना तिची पूर्वीची सारी वागणूक आठवली. ही किती शुद्ध आहे, किती उदार आहे, आणि हिचे मन एकाद्या ध्येयाच्या मागे लागले की तें केवढा स्वार्थत्याग करू शकतें, याची त्यांना पूर्ण जाणीव झाली. आपण हिच्यावर प्रेम करायला सर्वथैव अयोग्य आहोत, असे त्यांना वाटू लागलें. त्याचा अभिमान, डौल, गर्व, सारें काही मार्तीत जणू मिसळून गेले. हिच्यामुळे आपणास केवढा आधार वाटत होता, आणि ही गेली की आपण कसे एकाकी होऊ, एवढाच विचार त्यांच्या डोक्यात शिल्लक राहिला.

ते फक्त एवढेच म्हणाले— “ दमयती, मला थोडा वेळ दे. दोन दिवस. निदान एक दिवस तरी. या स्थितीत तू आजच्या आज जाण मला बर वाटत नाही. तुझ्यासाठी मी किती दिवस वाट पाहिली याचा विचार कर. वर्षेच्या वर्षे. आणि मी फक्त मागतों आहे एकच दिवस. ”

या म्हणण्यास दमयतीजवळ उत्तरच नव्हते. तरी पण, तिला आता दमयतीने व आपण, दोघीनीहि, एक दिवसहि येथे राहावें हे पटेना. तिने आपली मान नकारार्थी हलविली व आपली पिशवी उचलून हातात घेतली.

‘ आता येतें मी. ’ असें म्हणणेहि तिच्या जिवावर आलें. नानासाहेब दाराच्या व तिच्या मध्येच उभे होते. ती जेव्हा दाराकडे वळली तेव्हा एक अक्षरहि न बोलता आणि वर दृष्टीहि न उचलता, भीत भीत नानासाहेबानी तिच्या हाताला हात लावला. नानासाहेबासारख्या मानी माणसाने

इतकें निरभिमान, लज्जित आणि दुःखित व्हावें याचे तिच्या मनात अत्यंत वाईट वाटले. त्याचा हात थरथर कापत होता.

दमयतीने दीर्घ उसासा सोडला ती हळूच म्हणाली— “ नाना, यापुढे तुम्ही अगदी एकाकी होणार ! होय ना ? ”

नानासहेबानी उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला नाही. ते शांत राहिले. तिच्या मनात चालेल्या खळबळीत आपण ढवळाढवळ न करणेंच बरे, असे त्याच्या मनाने घेतले. त्यानी तो हात नुमता नोडाशी नेला व हळूच आपल्या हृदयावर ठेवला.

नानासहेबाचे हृदय केवढ्याने तरी धडकत होते ! पण तितक्यात त्या पेशाहि मोठ्याने धाड्दिसीं दार उघडले गेलें व दमयतीने आत प्रवेश केला.

१९

मदयंतीच्या मनास अलीकडे विचार करण्यापलीकडे दुसरे कामच राहिले नव्हतें.

लहानपणापासून गरिबीत आणि काबाडकष्टात दिवस घालवावे लागल्यामुळे तिच्या मनाच्या कारखान्यात नेहमी उपयोगाला पडणाऱ्या स्वार्थमूलक विचारापेक्षा निराळे असे उच्च विचार कधी घडवलेच गेले नव्हते. तिचे विचार सामान्यत्वाने जसे साऱ्या निर्धन कामकरी वर्गाचे असतात तसेच होते. जगात जिकडे पाहावे तिकडे स्वार्थ, जीवनकलह आणि ‘ ज्याच्या हाती ससा तो पारधी ’ हाच न्याय. गरीबाचा श्रीमताशीं संघर्ष यावयाचा तो फक्त त्याच्यावढून पैसा घेण्याच्या वेळेस. मग तो पैसा आपल्या काबाडकष्टाबद्दल असो की आपली गरज भागविण्यासाठी त्याच्यावढून उसना घेतलेला असो. गरिबाचे मालक किंवा साधकार हेच श्रीमंत. पण हे कधी कष्ट करताना दिसत

नाहीत. मग याच्याजवळ पैसा कुठून आला ? कावाडकष्टाने, निदळाच्या घामाने, पैसा मिळवून कधीच कोणी श्रीमत होत नाही. श्रीमती ही गरिबाना फसवून किंवा लुबाडूनच प्राप्त होत असते. श्रीमताजवळ काही अधिक असते म्हणून ते श्रीमत होतात असे नाही, तर ते लुबाडीनेच श्रीमत होतात. या लुबाड लोकांची सतति जरी लुबाडी करीत नमली तरी त्याची श्रीमती नुसती ती त्याच्या घराण्यात जन्माला आली म्हणून असते. जन्म काही कोणाच्या हातचा नाही. श्रीमत जसे पैशाच्या जोरावर हवे ते मिळवितात तसे आपणाजवळ जे काही असेल त्याच्या जोरावर आपणहि हवे ते, हव्या त्या तऱ्हेने मिळविण्यास हरकत नाही. पैसा सोडला की, आपण आणि श्रीमत सारखेच. उलट, कित्येक वेळा खरे शरीरमौष्ठव, सौंदर्य, आरोग्य, शारीरिक सामर्थ्य गरिबातच श्रीमतापेक्षा अधिक. तेव्हा ते जर आपल्या पैशाचा आपणास लुबाडण्याच्या कामात उपयोग करितात, तसा आपल्याजवळ असलेल्या गोष्टीचा आपणहि त्यांना लुबाडण्याच्या कामी उपयोग करण्यास हरकत नाही, एवढीच गरिबाची नीति, नागाव सोडीपर्यंत निला माहीत होती.

नागाव सोडल्यावर जेव्हा मदयतीबरोबर ती या श्रीमन व सभ्य गणत्या जाणाऱ्या लोकात मिसळू लागली, तेव्हा आपण निराळ्या प्रकारच्या लोकात येऊन पडलो याची जाणीव तिला झाली. पण हा निराळेपणा नुस्त्या पैशामुळे घडून आलेला आहे, अशी तिची खात्री असल्यामुळे, पैसा आपणास मिळाला की आपण तो निराळेपणा घालवू शकू, असेच तिला वाटत होते. परंतु जेव्हा या लोकाचा अधिकाधिक अनुभव येऊ लागला, तेव्हा हे लोक नुस्त्या पैशानेच नव्हेत, तर इतर गोष्टीतहि निराळे आहेत असे तिला वाटू लागले. मनोविकाराचे सयमन, दुसऱ्याने अपकार केला असतानाहि तो विसरून त्यावर उपकार करण्याची प्रवृत्ति, या दोन गोष्टींचा अभाव तर मदयतीला आपणात तीव्रतेने जाणवू लागला. नुकताच, अगदी मरणाच्या आधी, हिच्या साऱ्या गोष्टी समजूनहि दयेने जेव्हा हिला तो बहुमूल्य रत्नजडित ताईत दिला, तेव्हा तर मदयती थक्क झाली होती. पण तिला हा एक प्रकारचा वेडेपणाच वाटे. आणि कधी कधी तर हे लोक असे वागतात यातहि त्याचा काही तरी स्वार्थ असलाच पाहिजे असेंहि तिला वाटे. केवळ

तो स्वार्थ काय असावा, हे तिला समजत नसे, आणि म्हणूनच ती कधी तसे बोलून दाखवीत नसे.

मदयतीची सारी भिस्त श्रीमताच्या या वेडेपणावरच होती. या वेडेपणा-मुळेच मदयती आपणाबद्दल नानासाहेबाजवळ रदबदली करील असे तिला वाटले व मदयतीने ते कबूल केल्यावर तिला मदयतीच्या वेडेपणाचे हसूहि आले. मदयती काय बोलते ते ऐकण्यासाठीच मदयती, आपल्या चोरून ऐकण्याच्या सवयीस अनुसरून, दाराबाहेर येऊन उभी होती. पण तिला फारसे ऐकू गेले नाही. यामुळे कटाळून, त्रामून व थोडी सतापून जेव्हा तिने धाड्दिसी दार उघडले तेव्हा मदयतीचा हात नानासाहेबाच्या छातीवर ठेवलेला पाहून मदयती क्षणभर चकितच झाली. लगेच मदयती आणि नानासाहेब वरून दिसतात तसे नाहीत, तर आपल्यासारखेच स्वार्थी आहेत, ही कल्पना तिच्या डोक्यात लकाकली. तिचा राग अनावर झाला. उजव्या बगलेखालून आपला पदर घट्ट ओढीत तिने विचारिले, “मदयतीबाई, तुम्ही जाणार आहात ना आज ?”

“नाही.” नानासाहेबानीच उत्तर दिले.

“अस्म ?” मदयती खोचक दृष्टीने मदयतीकडे पाहात म्हणाली—
“म्हणजे मग मला जे काय कबूल केल होत ते सार फसविण्यासाठीच होत वाटत ?”

हा मारा चुकविण्यासाठी मदयतीने तोड बाजूस केले. नानासाहेबांचे प्रेम आपणावर होतें, अजूनहि आहे, आणि असे असूनहि या बाईने त्या प्रेमाबद्दल आपल्या मनात अशी शका उत्पन्न करावी की ज्यामुळे तें मृत-प्राय व्हावे, ही गोष्ट कळल्यामुळे आज मदयतीकडे तिची पाहण्याची दृष्टि बदलली होती. मदयतीबद्दल अनुकंपा तिला अजूनहि वाटत होती. पण ती आता निगळ्या प्रकारची होती, एवढे मात्र खरे.

ती हळूच म्हणाली, “मदयती, यापुढ मला छळू नकोस. सहनशक्तीला-हि सीमा असते. आपण सारे आता त्या सीमेवर पोचलो आहोत.”

गप्प राहण्यासाठी ही एक प्रकारे प्रार्थनाच होती. पण मदयती कुठली

समजायला ? तिरस्कारदर्शक हास्थ करून ती म्हणाली, “ जर तुम्हा उभयताचहि परस्परावर प्रेम होत, तर मला तस पूर्वीच स्पष्ट सांगायला हव होत. ” ‘ पूर्वीच ’ हा शब्द उच्चारताना तिने असा आविर्भाव प्रकट केला की कशाच्यापूर्वी हे सर्वांना सहज समजावे.

नानासाहेब उत्तर देण्याच्या वेतात होते. पण दमयती बोलत आहेसे पाहून ते थांबले. दमयती म्हणाली— “ आता काही बोलू नकोस पाहू. आपण सारे आता मौन धरू या. ” एकादी असल्या आपत्ति टाळण्यासाठी जसे करावे तसा भाव दमयतीच्या चेहऱ्यावर दिसत होता.

“ आज तुम्ही माझ तोड बंद का करताहात ? कालपर्यंत तुम्ही मला स्पष्टपणे बोलू देत होता. ” मदयती म्हणाली.

“ हो. कारण, कालपर्यंत मला सार कळल नव्हत. आता सार समजल आहे. आता शब्दाची आवश्यकताच उरली नाही. ”

मदयतीने कठोर दृष्टीने नानासाहेबाकडे पाहून म्हटले, “ आणि तुम्हाला काही बोलायच नाही का ? ”

ज्या एका शब्दाने नानासाहेबांनी तिला प्रथम उत्तर दिले होते, त्याच शब्दाने आताही दिले, “ नाही. ”

“ आणि मी गप्प राहाव अशी तुमचीहि अपेक्षा असेल नाही ? ” मदयतीने प्रश्न केला. तिच्या स्वरात आणि आविर्भावात इतका उर्मटपणा, असा उपमर्द व एवढा घातकीपणा भरला होता की, दमयतीच्या— कधी न रागावणाऱ्या दमयतीच्या— मनातहि रागाचा संचार झाला. ती हुकमी आवाजात म्हणाली— “ तू आता इथून जा पाहू कशी ? मी मग, मग तुझ्याशी बोलें. ”

आपणास फमविणारी, स्वतःचें वचन मोडणारी दमयती उलट आपणावरच रागावते हे पाहून मदयती बेभान झाली. आपण काय व कोणाशी बोलतों याचा त्या सपाठ्यात तिला विचार राहिला नाही. सतापाने बेफाम होऊन ती म्हणाली— “ पण मला जे काय बोलायच आहे, तें आता या क्षणाच मी बोलणार आहे. मी तुझ्याशी स्पष्टपणे वागलें आणि त्याचा

परिणाम म्हणजे तू मला बनवल्स अ ? आणि हेच तुझ स्वार्थत्यागाच, निःस्वार्थपणाच ढोंग. नाही का ? ”

मदयती बेभान झाली आहे, यावेळी तिच्याशी बोलण्यात अर्थ नाही, असे समजून नानासाहेब मदयतीला म्हणाले, “ चल ग इयून. ” त्याचे शब्द स्नेहाने आर्द्र असे होते. पण मदयती एकदम दारात जाऊन उभी राहिली व ओरडून म्हणाली— “ नाही. मी तुला इयून अशी जाऊ देणार नाही. पैसा, नुसता पैसा तोंडावर फेकला की आपण सुटलो, अस वाटल नाही का तुला ? पैशापेक्षा किती तरी तू माझ देण आहेस. मला सिद्ध करता येत नाही, पण कल्पना करता येते. माझ्या आईन तुझ्याशी वागताना, तुला घराबाहेर घालवून देताना— ‘ तू चोर, तुझा बाप चोर ’ म्हणून जे शब्द उच्चारले होते, त्याबद्दल मला आज समाधान वाटत आहे. कारण तू आपल्या कृतीन आता आपल्या स्वतःला चोरट्या बापाची चोरटी मुलगी, अस सिद्ध केल आहेस. ”

मदयती फाड फाड असे बोलून गेली खरी. ती कदाचित् आणखीहि काही बोलली असती. पण नानासाहेबाचा “ चुप ” हा सतापातिरेकाने उच्च स्वरात उच्चारलेला एकच शब्द ऐकताच तिचे तोंड बंद झाले, आणि नानासाहेबाकडे पाहिल्याबरोबर तर तिची बोंबडीच वळली. नानासाहेबाच्या डोळ्यातून जणू काही ठिणग्या बाहेर पडत होत्या. एकाद्या जल्लहरीचा छप् छप् असा मद शब्द जसा घोघावत येणऱ्या लाटेच्या गर्जनेने लुप्त होतो, तसे झाले.

मदयती व मदयती, दोघींचेहि लक्ष्य बोलण्याच्या भरात एकमेकींकडे असल्यामुळे ते नानासाहेबाकडे वळले नव्हते. नाही तर याच्यापुर्वीच नानासाहेबाचा भडकत चाललेला क्रोधाग्नि पाहून त्यांनी आवरते घेतले असतें. मदयतीचे तोंड एकदम गप्प करण्यासाठी नानासाहेबांनी आपल्या स्वरात, अगदी हलकट माणसाशी वागताना त्यांना दाबण्यासाठी जो कठोरपणा आणावा लागतो, तो आणला होता. शाळेच्या टेबलावर पतोजीने जोराने छडी आपटताच मुलाची जशी गाळण उडावी तशी मदयतीची उडली होती.

“ चालती होतेस की नाही इयून ? ” नानासाहेबाची गर्जना झाली.

मदयतीची गाळण उडालीच होती, पण थोडे सावरून ती म्हणाली- “ नाही, मी जाणार नाही, सरदारमाहेब. ”

मदयती थोडी ताळ्यावर आलेली पाहताच नानासाहेबानीहि थोडें आत्म-सयमन केलें. पण सभ्य भाषेत हिला सागून समजावयाचे नाही म्हणून तिला स्पष्ट समजेल अशा भाषेत हात लाव पसरून तर्जनीने दाखवीत ते म्हणाले- “ चालूती हो माझ्या घरातून. आताच्या आता. या क्षणीं. खबरदार आणखी लबाड्याच गाठोड इथ उघडीत बसलीस तर ! ”

मदयतीची नजर खाली गेली. ती हळूच कुरकुरत म्हणाली, “ पण मी जाऊ कुठे ? ”

नानासाहेब करज्या आवाजाने म्हणाले, ‘ तें मला माहीत नाही. पुष्कळ झाली आता तुझी लबाडी. ती मी इतके दिवस सहन केली दमयतीभाटी. पण आता यापुढ मी ती मुळीच चालू देणार नाही. ”

“ पण मी अस केल तरी काय ? ” ती पुटपुटली.

दमयतीला हा सारा प्रकार अभूतपूर्व होता. ती हळूच म्हणाली, “ जा, जा बाई आता या वेळेला तरी. नाना काय बोलताहेत हें यावेळेस रागामुळ त्याच त्यानाच कळत नसेल. ”

“ सार कळत आहे मला. ” नानासाहेब गरजले. “ दमयती, या पुढ मऊपणा मी मुळीच चालू देणार नाही. तुझ्या मऊपणाचा झाला एवढा परिणाम पुरे. हिला आत्ताच्या आत्ता गाशा गुडाळलाच पाहिजे. सध्या-काळच्या आत हिला इथून काळ केलच पाहिजे. ”

मदयती निराशेने अगदी वेडी झाली होती. आपण करायला गेलो काय आणि झाले काय ? या दोघावरहि तिने मोठ्या धूर्तपणाने अधिकार जमाविला होता. याच्याच शिष्टाचाराच्या, सभ्यपणाच्या कल्पनाचे जाळे विणून त्यात तिने याना आवळले होतें. पण तिच्या हें लक्षात आले नाही की, आवळताना गाठ जितकी घट्ट होणे शक्य होते तितकी होऊन गेली होती. एकादा आणखी हिसका बसताच ती तुटण्याचा- ताडकन तुटण्याचा-संभव होता. काय बोलावे हे न सुचून ती म्हणाली- “ पण माझ्यावर चुमचा आरोप तरी काय आहे ? ”

नानासाहेबाना आता स्पष्ट समजले होते की, येथे सध्या वागणुकीचा काही उपयोग नाही. ठोशास ठोसाच येथे ठेवावा लागणार नाही. म्हणून ते एकदम रागाच्या आवेशाने म्हणाले, “तुला आरोप ऐकायचाच आहे काय ? ठीक ! ऐक तर. तुझ्यावर मुख्य आरोप असा की, तू हलकट आणि पाजी आहेस. आपल्या घाणेरड्या कृतींनी तू आमच्या सान्यात बिंबवणं घातला आहेस. दमयंतीच्या मूर्खपणाच्या औदार्यरूपी अन्नवस्त्रावर, तू प्रेतावर तुटून पडणाऱ्या गिधाडीप्रमाणे पोसली आहेस. आणखी ऐकायचं आहे काही ? ”

आपले शेवटले अन्न उपसीत मदयती म्हणाली, “आणि मग नावेंतल्या कृतीबद्दल ? ”

“ त्याविषयीहि मला जें काय सागायच ते सार मी दमयंतीला स्पष्ट सांगितल आहे. चोरची चोर आणि वरून शिरजोर. चालती होतिस की नाही इथून— की—”

पण मदयती जागची हालली नाही. नानासाहेब दमयंतीकडे वळून म्हणाले, “ कर तिला दूर दारातून. ”

दमयंती बिचारी हात चोळू लागली. ती म्हणाली, “ आता तुला कस सांगू बाई, म्हणजे तू दूर होशील ? तुला कळत नाही कसं की, आता सान्या गोष्टीचा निकाल लागला आहे म्हणून ? ”

“ निकाल ? ” मदयती पुटपुटली. “ म्हणजे तुम्हीही माझ्यावर उठलात म्हणायचं ? ”

“ तू आता इथून जावस एवढीच माझी इच्छा आहे. ”

“ एकदम. आजच्या आज. माझ्या वाड्याच्या बाहेर, माझ्या दृष्टीच्या आड. ” नानासाहेबानी हकूम फर्माविला.

नानासाहेबाच्या निघून जा म्हणण्याचा मदयंतीला राग आला नव्हतं. दमयंतीने आपणास जा म्हणावें याचाच तिला खरा राग आला होता. तिच्याकडून पुन्हा काही खटपट करवून पाहावी म्हणून ती म्हणाली. “ दमयंतीबाई, तुम्ही तरी याना काही समजून सांगा. ” पण दमयंती म्हणाली, “ मी काय सागणार ? माझा काय अधिकार ? घर त्याच आहे. ”

“ म्हणजे तुम्हाला काही सागायच नाही अस स्पष्ट सागा ना. ” एवढे म्हणून तिने आपलें शेवटले ब्रह्मान्न काढले. “ तुम्हाला वाटत की, यांनी जे काही सांगितल तेच खर आहे सार ? ”

नानासाहेब दमयंतीकडे पाहात म्हणाले, “ साग ना तुला काय वाटत ते ? ” तिला त्याचा आशय समजला. नानासाहेबाचे करणे न्यायसंगत आणि मनःपूत होते. या दोघामध्ये जणू आपणास आता निवड करावयाची आहे, हें तिला कळले. आणि ही निवड म्हणजे प्रेम व द्वेष यामधील होती.

ती इच्छा मंदायतीला म्हणाली, “ मला वाटतं, नानाच म्हणण आणि करण बरोबर आहे. त्यांनी जे मला सांगितल ते यथार्थच असल पाहिजे. तू आता जावस आणि पुन्हा आमची कोणाची भेट घेऊ नयेस अस मला वाटत. ”

दमयंतीसारख्या स्त्रीच्या तोडून असे शब्द निघण्याची पाळी यावी, यात आपला प्रचण्ड पराभव आहे, आपण हे काय केले, याचे तिचें तिलाच आश्चर्य वाटू लागले. पण आता काय ? तिच्या व्यूहाचा आधारच गेल्या-बरोबर तिचा उर्मटपणा कोलमडून पडला. ती दारातून दूर झाली.

नानासाहेब खोलीतून ताडकन् निघून गेले. पण जाताना मंदायतीला बजावण्यास विसरले नाहीत— “ लक्ष्यात आहे ना तुला आजच्या आज इथून गेलच पाहिजे हे ? ”

नानासाहेबांनी बाहेर जाऊन दार लोटल्यावर मंदायती म्हणाली, “ ऐकलत ना तुम्हीं सार हे ? ”

दमयंतीने उत्तर दिले, “ ते ठरविण त्याच काम आहे. मला पण वाटत की त्याच करण बरोबर आहे. नाही तरी तू फारच ताणलस साऱ्यांना. ”

मंदायतीलाहि हे बरोबर पटले. तिने त्याचा विलक्षण कोंडमारा केला आणि मग आत्मसंरक्षणासाठी म्हणून त्यांना तिच्यावर उलटावे लागले. या शेवटच्या प्रवेशाने तर सर्वांवर कळसच चढविला. दमयंतीला वाटले— आपण बुद्ध मनाने नानासाहेबाचा निरोप घेत होतो, तो प्रसंगहि हिने अपवित्र करून टाकला. ही दाराशी सारे ऐकत उभी असावी या खात्रीमुळे तर दमयंतीचे मन तिच्याविषयी पूर्णपणे विटले.

तरी पण तिने मदयतीला जवळ बोलावून म्हटले— “मदयती, आता आपण दोघी एका ठिकाणी राहूच शकत नाही. तुला जे काय दिल आहे ते घेऊन गड्याबरोबर तू मोटारीवर जा. मुबईला तुझ्या ओळखीच कुणी नमेलच. तिथल्या महिला-पथिकाश्रमात उतर. सध्या काही दिवस पुरेसे पैसे तुझ्याजवळ आहेतच. लवकरच मी तुझी काही तरी व्यवस्था करीन.

“हो, आणखी एक गोष्ट. ते बाबाचे सारे माझ्याजवळ असलेले कागद मी तुझ्याकडेच पाठवून देईन. तू ते सावकाशपणे पाहा आणि आपली ग्वात्री करून घे जा आता.”

असे म्हणून दमयतीने मदयतीस निरोप दिला. मदयती आपले चबू-गवाळे सारे आटोपून त्या दिवशीच तेथून मुबईस निघून गेली.

२०

आणखी दोन दिवस गेले.

तिसऱ्या दिवशी सकाळी स्नान झाल्यावर दमयतीने बाबासाहेबांची गीतेची पोथी उघडली. मुबईस गीतापाठाने तिच्या हृदयाला शांति मिळाल्या दिवसापासून ती रोज सकाळी नियमितपणे गीता वाचू लागली होती. गेल्या दोन दिवसात बाबासाहेबाचे सारे कागद तिने एक एक करून तपासून पाहिले होते. कागदाचे बऱ्हे नानामाहेबाकडेच होते. कारण, सारी व्यवस्था तेच पाहात असत. दमयतीने कागद नि कागद तपासून पाहिला. पण तिला त्यात काही सापडले नाही. लोकांच्या बोलण्यावरून आपल्या वडिलाबद्दल आपणास सशय यावा याबद्दल तिने स्वतःच्या कमकुवत मनाला दोष दिला. यामुळे आज तिचे मन प्रफुल्लित होते, व गीतापाठ थोडा अधिक करायचा तिचा विचार होता. तिचा गीतापाठ सुरू झाला होता.

वाचता-वाचता एक पान उलटल्याबरोबर तिला एक घडी केलेला कागदाचा कपटा सापडला. दमयतीला आठवण झाली. त्या रात्री मुबईत डोळ्यांनी गीतावाचन व मनाने विचार-चितन चाललें असताना याच कपट्याने तिच्या मनाची गाडी थोडा वेळ थांबविली होती. दमयतीला तो श्लोकहि आठवला-- ‘अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्’ आपणच ती घडी तेथून काढून दुसरीकडे ठेविली. पूर्वी तो कागद कोणी तरी खूण म्हणून ठेविला असेल, पण आपण काही हा तसा ठेविला नव्हता. पोथीत याची अडगळ उगाच कशाला, म्हणून ती तो कागद फाडणार, इतक्यात वाऱ्याच्या एकदम आलेल्या झोताने तो तिच्या हातातून निसटला आणि कोपऱ्यात जाऊन पडला. वाऱ्याने त्याची घडी थोडी उलटली होती व आत काही लिहिल्यासारखे वाटत होते. दमयतीने वाचीत असलेला श्लोक--

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्क्रियस्यवशो हि तत् ॥

पुरा केला आणि उठून तो कागद उचलला. आतलें अक्षर बाबासाहेबाच्या अक्षरासारखे वाटल्यामुळे तिने त्या कागदाच्या कपट्याची घडी उलगडली व साफ करून वाचावयास आरंभ केला.

“देवा, मी केलेल्या पापाचे--कितीहि अप्रत्यक्षपणे किंवा केवढ्याहि अल्प-प्रमाणात का होईना-केलेल्या पापाचे--सर्ख्या भावास-दुराचारी असला तरी त्यास-लुबाडल्याच्या पापाचे--प्रायश्चित्त मी घेतलेच पाहिजे. देवा, हे सारे चारलोकात उघडपणे सांगण्याचे मला सामर्थ्य दे. ते सामर्थ्य तुझ्या अवकृपेने मला प्राप्त न झाले, तर ही गोष्ट केव्हा तरी उघडकीस येवो व ते प्रायश्चित्त मजकडून घेतले जावो--

धर्म्या मोहिता.

दमयतीच्या डोळ्यापुढे बाबासाहेबाची मूर्ति उभी राहिली. किती प्रेमळ ! त्याच्या प्रेमछत्राखाली वाढत असताना-त्याच्याबद्दल आपली एवढी श्रद्धा असताना-त्या वरून शांत दिसणाऱ्या, त्या शरीराच्या अतर्भनात केवढा ज्वालामुखी घुमसत होता, याची साक्ष त्या कागदातील एक नि एक शब्द दैत होता. काकाचे प्रत्यक्ष दुःख बाबाच्या या अप्रत्यक्ष दुःखापुढे काहीच नाही. शेवटी केलेल्या सद्गतीने, आपली लीनता, नीचता दाखविणाऱ्या शब्द-

प्रयोगाने, त्या ज्वालामुखीची साक्ष स्पष्टपणे पटत होती. पण आता--?

या प्रश्नापुढे गीता कसची ? दमयतीने पोथी बाधून ठेविली. बाधता बाधता तिच्या डोळ्यापुढे श्लोक दिसला.

‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ’

तिच्या हृद्देशातील ईश्वराने तिला आदेश दिला. तिने चटकन् काही निश्चय केला व शुभस्मरणीय या न्यायाने लगेच तो अमलात आणण्याचे ठरविले. ती कागदाची घडी तिने आपल्या हात-पिशवीत घातली भरा-भर थोडे आवश्यक सामान एका बॅगेत भरले व खोलीबाहेर पडणार, तों नानासाहेब समोर.

“ हें काय दमयती ? निघालीस कुठे ? ” नानासाहेबास काहीच कल्पना नव्हती.

“ मुंबईला. ”

“ या वेळी ? एकदम ? छे. ”

“ नाना, थट्टा नव्हे. मी खरच निघालं आहे. ”

“ मुळीच नाही. ”

“ शपथ आहे माझी तुम्हाला, जर मला अडवाल तर. मुंबईला माझं अत्यंत महत्त्वाचं काम आहे, नी त्यासाठी मला आत्ताच्या आत्ता ताबड-तोब गेलच पाहिजे. ”

काही तरी विशेष आहे, हें नानासाहेबाम सहजच समजले. दमयंतीच्या एकदर चेहऱ्या-मोहऱ्यावरून, तिच्या बोलण्याच्या स्वरावरून व प्रकारावरून त्याची खात्री झाली की, काही तरी विशेष गोष्ट घडली असावी. ही वेळ विशेष बोलण्याची नव्हे, असे समजून ते एवढेच म्हणाले-- “ बर तर. मीहि तुझ्याबरोबर येतो. ”

तिने नानासाहेबाकडे शून्य दृष्टीने पाहिलं. प्रत्येक गोष्ट आपणास त्याच्या-पासून दूरदूर नेत होती, आणि आता या गोष्टीने तर आपण त्याच्या जगाच्या बाहेरच जाणार.

“ साऱ्या गोष्टीचा निकाल लागला आहे, हें मी त्याच दिवशीं सांगितलं ना, नाना ? ”

“ हो. पण तरी मला तुझ्याबरोबर राहायला तर काही हरकत नाही ना ? ”
दमयंतीला किरत आहेमे वाटले. ती मट्‌दिशी जवळच्या खुर्चीवर बसली व म्हणाली— “ थोडा चहा मागवा ना ? ”

“ दमयंती, तुला बर नाही. आज तू कुठच जाऊ शकत नाहीस मी तुला जाऊ देणार नाही. ”

नानासाहेबानी चहा मागविला. दमयंती डोळे भिडून स्वस्थ बसली होती. नानासाहेबहि चकार शब्द न बोलता तिच्याकडे पाहात दुसऱ्या खुर्चीवर बसले. चहा आल्यावर त्यांनी कप तयार करून तिच्यापुढे ठेविला व “ ह, हा घे चहा ” म्हणून तिच्या म्हटलें. दमयंतीने डोळे उघडले व घटा-घट पेला रिकामा केला. ‘ आणखी थोडा ? ’ अगें नानासाहेबानी विचारल्यावर हानानेच ‘ थोडा ’ अशी खूग केली. नानासाहेबानी दुसरा अर्धा कप तिच्यासाठी व एक स्वतःसाठी तयार केला. हा अर्धा कप दमयंती अगदी हळूहळू प्याली पहिला कढत असताहि घटाघट, व यावेळी थोडा निवला असताहि अगदी हळूहळू, यावरून नानासाहेबाना कळून आले की, आपण चहा पीत आहों याची जाणीवच दमयंतीला नसावी.

गड्याने चहाचा ट्रे उचलून नेल्यावर नानासाहेब हळूच म्हणाले—
“ दमयंती, तुझ्यावर काही तरी नव सकट आल आहे नी तें तू मला सागत नाहीस. होय ना ? एवढाहि विश्वास तुझा माझ्यावर नाही का ? ”

एक क्षणभर तिला असे वाटले की, नानासाहेबाना सारे सागून टाकावें. पण लगेच नानासाहेब काय करतील याची तिला कल्पना आली. त्याच्या पुरुषी व व्यावहारिक स्वभावाचें परीवसान होईल पुन्हा शोध करण्यात, चौकशी करण्यात, कायदा काय सागतो हे पाहण्यात, वकिलाचा सल्ला घेण्यात, आणि शेवटी थोडा पैसा अधिक देऊन दमयंतीला गप्प करण्यात. पण दमयंती काय म्हणाली होती ? “ पैशापेक्षाहि तू माझ देण अधिक लागतेस ” म्हणून. नानासाहेबाना हे पटायचें नाही. त्याच्या मनात आपल्याविषयी गाढ प्रेम आहे. आज ना उद्या आपले लग्न होईल असे त्यांना अजूनहि वाटत आहे, व त्यामुळे आपल्या भावी वधूवर आणि तिच्या वाडिलावर असा डाग आलेला त्यांना आवडणार नाही. शिवाय ही जबाबदारी

आपट्टी आहे. आपल्या भित्रेयणामुळे हा भार आपण त्यांच्यावर कां टाकावा ? असेहि तिला वाटलें.

दमयंती असा विचार करीत असता नानासाहेबहि आपल्याच विचारांत मग्न होते. ते पुन्हा म्हणाले, “ मी मुंबईला तुझ्याबरोबर येईन आणि जिथं तुला जायचं असेल तिथं जाताना तुझ्याबरोबर राहीन. ”

दमयंतीने निषेधार्थी मान हालविली. ती म्हणाली—“ तुम्हांला इथंच राहिलं पाहिजे. माझ्याबरोबर या वेळीं तरी कोणी नको अगदी. ”

“ बरं तर मग. मुंबईच काम संपल्याबरोबर इथं येण्याचं वचन दे. ” नानासाहेब झटकन् म्हणाले.

दमयंतीने आपल्या हाताचीं बोट्यांत बोटें अडकाविलीं. नानासाहेबाना कसे कळत नाहीं की, या क्षणीं जर आपल्या अंतःकरणात त्यांना शिरतां आलें असतें तर त्यांना दिसलें असतें की आपल्या आशा, आकांक्षा, वासना, सर्व जळून कशा खाक झाल्या आहेत तें.

ती ब्रेचैनपणे म्हणाली, “ अहं, मला तसहि वचन देता येत नाही. ”

“ म्हणजे मी तुला मुकणार, असं तुझं म्हणणं आहे काय ? ”

“ मी मुकलेलीच आहे, आणि आता तर तुम्हाला मला पूर्णपणे मुकलंच पाहिजे. ”

“ पण झालं काय ? ” नानासाहेब जरा त्रासिक स्वराने म्हणाले.

“ आज दोन दिवस तूं कागद पाहाते आहेस त्यात कांही आपणाविरुद्ध मिळालं कीं काय ? ”

“ आपणाविरुद्ध काहीच नाही. तें सारं त्या दिवशींच संपलं होतं. ” दमयंती विवरून सांगण्याचा प्रयत्न करीत होती. “ माझं मन किनई, नाना, अगदी निष्रेम झालं आहे. मला फार मोठं दुःख होतं आहे आणि तें सहन करण्याची शक्ति देव देईल कीं नाही हीहि शंका वाटते आहे. ”

“ दमयंती, तुझ्यावर खरोखरच कांही संकट आलं आहे, आणि त्यासाठीच तूं मला दूर लोटते आहेस ना ? पण मला तें संकट समजायला काय हरकत आहे ? आहे का काही ? ”

नानासाहेबांच्या प्रश्नाला उत्तर देणें दमयंतीला प्राप्तच होतें. त्यांची

अभिमानी वृत्ति, व्यावहारिक दृष्टि, सम्यपणाची व नीतीची कल्पना, त्याचा सकुचित व रागीट स्वभाव— या सान्याची तिला या रत्नपूरला राहाण्यात जितकी माहिती झाली होती, तितकी पूर्वीच्या हसण्या-खेळण्याच्या दिवसात झाली नव्हती. त्यांना उत्तर दिलेच पाहिजे. आताच पाहा ना, कसे रागाने व त्रामाने ते तिच्याकडे पाहात होते.

ती नम्रपणे म्हणाली—“ मला तुम्हाला दूर लोटलच पाहिजे. दुसरी गतिच उरली नाही आता. ”

“ पण का ? ”

“ कारण, तुम्हाला माझ मन समजणार नाही. तुमचे गैरसमज होतील. नाना, अस रागान पाहू नका. गैरसमज भलतेच नाहीत. पण माझ करण तुम्हाला मूर्खपणाच वाटे. ”

“ म्हणजे अजून तुम्हाला माझ्यावर विश्वास नाही. इकडे तोडान म्हणतेहि आहेस की, सकट मूर्खपणाच आहे म्हणून ”

नानासाहेबांच्या या कटु बोलण्याने दमयतीला थोडे सामर्थ्य आले. एकदा काय आहे ते सागून टाकावे व कायमची सुटका करून घ्यावी. एकदा हें गुपित व आपण काय करावयाचें ठराविले आहे हे नानासाहेबाना समजलें की ते आपल्याबरोबर येणारहि नाहीत आणि आपल्या जाण्याला अडथळाहि करणार नाहीत. मग सांगितलेलेंच काय वाईट ? आत्ताच सागून टाकावे हेच बरें.

ती थोडा वेळ स्वस्थ बसली. जणू काही कसे सागावे याचा विचारच करीत होती. नानासाहेबांची उत्तर ऐकण्याची अधीरता वाढत होती. थोड्या वेळाने ती म्हणाली— “ मी त्या दिवशी नागावला अगदी पाहिल्यादाच मदयतीचा भेटायला गेले होते, ते आठवत का तुम्हाला ? ”

“ हो. न आठवायला काय झाल ? ”

“ तर मग— त्या दिवशी ती म्हातारी मला जे काय म्हणाली होती तें स्वर आहे. ”

“ पण हें कोणी सांगितल, आणि त्या गोष्टीला पुरावा काय ? ”

“पुरावा ? हा इथ आहे.” दमयती छातीवर हात ठेवून म्हणाली.
 “बाबांनी वाईट के-ळ. हक काकाचा होना.”

“तुम्हा हे कळल याबद्दल वाईट वाटत मला.”

हैं ऐकून दमयती थोडी गागरलीच. ती म्हणाली, “तुम्ही तर अस बोलता आहात की, जणू हैं तुम्हाला पूर्वीच ठाऊक होत.”

“ठाऊक नव्हत पण माझा तर्क होता. मुंबईला ऐकलेल्या काही गोष्टी-वरून, पैसे पोचाविणाऱ्या त्या म्हाताऱ्याच्या बोलण्यावरून आणि त्या म्हातारी-च्या सतापावरून, काही तरी असाव अस मला वाटे. आणि मदयतीवर झालेल्या या अन्यायाची थोडी फार भरपाई म्हणूनच मी तिच्या इथ राहा-ण्याच्या बाबतीत कबुली दिली. आता तस करण्यात मूर्खपणा झाला, ही गोष्ट निराळी. पण काही झाल तरी तिच्या आईबापाचा पाजीपणा काही त्यान कमी होत नाही. हो, पण पुरावा काय ? ”

नानासाहेब बोलत असता दमयतीला आश्चर्य वाटत होते. नानासाहेबांनी तर्क करावा व आपणास कळू नये. बाबासाहेबांच्या हृदयात सारखी आग घुमसत असावी व आपणास त्याचा याग-पत्ताहि लागू नये. या पुरुषाची मने अमतात तरी कोणत्या प्रकारची ? ती आपणास कधीच कळायची नाहीत का ? आताच पाहा ना. नानासाहेबांची पुरुषी बुद्धि बायकी काव्पानिक भावनाचा विचार न करता प्रत्यक्ष इन्द्रियगम्य अशा पुराव्यालाच महत्त्व देत आहे.

“माझा पुरावा,” दमयती म्हणाली, “बाबांनी देवाला सवोघून लिहिलेल एक पत्र.”

“उः ! हा कसला पुरावा ? देव काही कोणाला ते पत्र दाखवायला जात नाही.”

“नाही. देव दाखविणार नाही.”

“आणि तू ? ”

दमयतीला वाटले की, नानासाहेबांच्या शेवटल्या सलामीचेच ते शब्द. एकमेकांच्या बघनातून कायमचें मुक्त करणाऱ्या काळाचा तो शेवटलाच क्षण. नाव जाळून नानासाहेबांनी जी सलामी दिली, त्याहून ही अगदीच निराळी.

विवाहोपहार म्हणून दिली जाणारी गोष्टच तेव्हा नष्ट झाली, पण आज पर-
स्परवरील विश्वासच नष्ट होत आहे. त्याच्या मताने माझा सूर्यपणा कुठल्या
थराला जातो व याचा शुष्क व्यवहार कुठपर्यंत जातो हे आज परस्परांना
समजेल. ‘उः ! हा कसला पुरावा ?’ असेच नाही का ते नुकते म्हणाले ?

ती अगदी शांत चित्ताने म्हणाली, “ नाना, मनाची टोचणी तुम्हाला
माहीत आहे. तिच्यामुळे तुम्ही आपल्या आयुष्याच थोडे फार नुकसानही
करून घेतल आहे. मग बाबांना ही गोष्ट कशी टोचत असेल याची नाही
का तुम्हाला कल्पना करता येत ? ”

“ हो. चांगली करता येते. पण, ते किती उचित का ? सारा प्रश्न तू काय
करणार यावर अवलंबून आहे. ही गोष्ट कुणाच्या तू सांगितल्याशिवाय वळण
शक्य नाही. जो काय पुढचा, तो तुझ्याजवळच आहे. या साऱ्याचा तू
विचार केलास का ? ”

“ होय ”

“ बाबांसाठीही ही गोष्ट कुणाजवळ बोलले का ? ”

“ नाही. पण बोलायची त्याची इच्छा होती हे या पुराव्यावरून स्पष्ट
दिसत. ”

“ आणि त्याच्या पश्चात् तू ते बोलून दाखवावस अशी त्याची इच्छा
दिसते का ? ”

“ मला अस वाटत. कायद्यान त्या शब्दातून तसा अर्थ काढता येईल
की नाही, मला माहीत नाही. पण तुम्हीं आत्ताच म्हटल्याप्रमाणे ते आता
माहीत, आणि सारा प्रश्न मी काय करणार यावरच अवलंबून आहे. ”

“ आणि काय कराव याबद्दल तुला यत्किंचित् सशय वाटत नाही ? ”

“ नाही. मुळीच नाही. ”

दमयंती एवढे बोलून थोडी दूर सरली. मग काय पुढे होणाऱ्या ताटा-
तुटीची सूचक ती क्रिया होती की काय न कळे. ती पुढे म्हणाली— “ मी
दमयंतीपुढे सार कबूल करणार आहे. ”

“ मला वाटलच होत, तू अस काही तरी करशील हे. ”

“ म्हणूनच मी आता मुंबईला जायला निघाले आहे. मग जाऊ ना मी आता ? येते मी. ”

“ हो, हो. पण मी तुझ्याबरोबरच येतो आहे ना ? ”

“ तुम्ही ? ”

“ हो, मी. मी तुला यावेळी सोडीन अस तुला का वाटल ? ”

“ पण तुम्ही— हा माग माझा मूर्खपणा आहे ना ? ”

“ असेल पण मलाहि असच वाटत की, तू मदयतीला सार सागावम म्हणून. तुला यावेळी जे काय करता येण्याजोग आहे ते एवढेच. ”

दमयतीच्या आश्चर्यचकित चेहऱ्यावर एक नर्वानच छटा पसरली.

“ पण मदयती कदाचित् हे चारचौघात, साऱ्या समाजात प्रसिद्ध करील. तिचा पैसा तर मी तिला सारा देणारच आहे. प्रेमाबरोबरच माझी प्रतिष्ठाहि जाईल. ”

“ काही हरकत नाही. ”

दमयती नानासाहेबाकडे पाहताच राहिली. जो क्षण आपणास शेवटच्या सलामीचा वाटला तो नवीन सलामीचा पहिला क्षण ठरला. आपण एकमेकांपासून दूर दूर जात आहोत असे वाटत असताना अंतःकरणे एक व्हावीत ?

दमयतीला थोडी गोष्टळलेली पाहून नानासाहेब म्हणाले, “ खरोखरच तू करतेस तेच मला पटत आहे मला वाटत, तुझ करण न्याय्य आहे. फक्त तू मला आपल्याबरोबर राहू दे, म्हणजे झालं. ”

नानासाहेबाना नुकतीच वाचलेली एक गोष्ट आठवली. एका पुरुषाची पत्नी त्याच्याबरोबर साऱ्या सुखाचा उपभोग घेते. त्याच्या सन्मानाबरोबर तिचाहि सन्मान होतो. त्याच्या मोठेपणाने तिचाहि मोठेपणा वाढतो. पुढे त्या पुरुषावर काही किटाळ येऊन त्याला भर बाजारत फटके खाण्याची शिक्षा होते. बायको पोलिसाकडे जाते व “ त्यांना बांधून न्याल तेव्हा मला त्याच्याबरोबर चालू द्या व त्यांना फटके माराल तेव्हा माझीहि पाठ उघडी करा. ” असे सांगते. ती त्यावेळी एवढेच करू शकते.

दमयतीने आपली कृतज्ञता डोळ्यावाटे प्रदर्शित केली. तिचे डोळे भरून आले.

दमयती मुबईस आली खरी. पण मुबई तिला अपरिचित असल्याने, तेथे काय करावे हे तिला सुचेना.

नागावच्या वातावरणातून ती एकदम दुसऱ्याच वातावरणात गिरली होती. तेव्हा तिला तेहि नवीनच होते. पण तेथे दमयतीसारखी पाठ-राखीण असल्यामुळे तिला हवे तसे वागण्यास त्यावेळी अडचण पडली नाही. दमयतीच्याच बळावर तिने त्या जगात कोणाची पर्वा केली नाही, कोणाशीहि मैत्री किंवा विशेष ओळख करून घेतली नाही, कुणाचीहि मर्जी संपादन केली नाही, की कुणाची सहानुभूतिहि मिळविली नाही. दमयतीचा पराभव मी सहज करीन, या श्रीमत बायकाना येणाऱ्या गोष्टी हा हा म्हणता शिकेन, या साऱ्याच्या डोक्यावर मिर्री वाटीन अशी तिची कल्पना होती. आणि थोड्या शहाणपणाने ती वागती तर तिला तसे करता येणे अशक्य नव्हते. तिला बुद्धि होती, रूपसंपदा होती, शरीर-सामर्थ्य होतें. याच्या बळावर तिला कितीतरी गोष्टी करिता आल्या असत्या. पण तिचे मन दमयतीच्या द्वेपाने भरले असल्यामुळे आणि या खुळ्या पोरीच्या मूर्खपणाचा फायदा घेऊन आपल्या सहज-संपदेच्या साहाय्याने आपण हवे ते करू शकू, या वेड्या कल्पनेने तिची बुद्धि फिरत्यामुळे, तिने अशी वागणूक केली की, त्यामुळे तिजबद्दल सर्वत्र तिटकाराच उत्पन्न झाला. थोडे दिवसच का होईना, पण आतापर्यंत अननुभूत अशा सुखसोयीचा

व ऐश्वर्याचा उपभोग घेतल्यावर ती आपल्या पूर्वाच्या जगात जाण्यास तयार नव्हती. आणि तिच्या ब्रेव्हट वागणुकीमुळे या नव्या लोकात तिला कोणी जवळ करण्यास तयार नव्हते. ती मुबईस आली तेव्हा तिची अशी चमत्कारिक स्थिति झाली होती.

मुबईसारखे अफाट शहर ओळखीचे कुणी नाही. त्यामुळे काय करावे हे मदयतीस सुचेना रत्नपूरसारख्या एकात ठिकाणीहि तिचा वेळ पुस्तकें वाचण्यात व इतर कलाकुसरीची कामे शिकण्यात सहज निघून जात होता. पण हे करण्यात मदयतीचा पाडाव, निदान तिची बरोबरी तरी करण्याचा, मदयतीचा हेतु होता. या हेतूने प्रेरित झाल्यामुळेच ती वाचन किंवा कला संपादन करीत होती. याविषयी अभ्यासाने उत्पन्न होणारी आवड किंवा या ज्ञानप्राप्तीचा आनंद तिला अजून लाभला नव्हता. त्यामुळे मदयती-पराभव हा प्रेरक हेतु नाहीसा होताच तिचे लक्ष या साऱ्या गोष्टीतून उडून गेले. या साऱ्या गोष्टी तिला आता निरर्थक वाटू लागल्या. नानासाहेबास वश करण्याचा प्रयत्नहि तिने मदयतीचा पाडाव करण्याच्याच दृष्टीने केला होता. पण तसे करताना ती स्वतःच त्या जाळ्यात अडकून, त्यांना वश करण्या-ऐवजी स्वतःच विवश झाली होती. नानासाहेब हातचे निघून गेल्यामुळे तिला सारे जग भयाण, निरर्थक वाटू लागले होते, आणि मदयतीपासून दूर झाल्यामुळे तिची प्रेरक शक्ति नाहीशी होऊन ती अगदी निकाम झाली होती. मदयतीचा पाडाव होण्याच्या जागी तिचाच पूर्ण पाडाव झाला होता.

मदयतीला अगदी एकटे राहाण्याचा आतापावेतो प्रसंगच नव्हता. लहानपणापासून ती आईजवळच होती. तिच्या कर्मकटकटी ऐकूनच ती जगावर व विशेषतः मदयतीवर चिडलेली होती. आईची काळजी घेणे, तिच्यासाठी काबाडकष्ट करणे यातच तिचा सारा काळ गेला होता. आई गेल्यावर ती एकदम येऊन या श्रीमती भोवऱ्यात सापडली आणि लोकास फिरविण्याचा उद्योग करता करता स्वतःच गिरक्या खाऊन तळाशी गेली. रत्नपूर सोडल्यापासून तिला तिचा एकाकीपणा जाचू लागला. काही झाले तरी मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे. आपले असे कोणी नाही, आपल्या

सुखदुःखामुळे कोणी सुखी होत नाही किंवा कोणास दुःख होत नाही, आणि आपणहि कुणास सुखवू, फार काय दुःखवूहि शकत नाही अशी स्थिती झाली, म्हणजे जी एका प्रकारची निष्क्रियता येते, ती मदयतीत आता आली होती शिवाय, तिचे मन जर पूर्वीप्रमाणे स्वतंत्र असते तर तिने मुंबईसारख्या ठिकाणी आपल्याजोगे काही काम शोधून काढले असते. पण या मंत्रालया राहणीने तिचे मन पार बदलून गेले होते. नानासाहेबामुळे उत्पन्न झालेल्या विकाराने ती पछाडली गेली होती, व नानासाहेबानी जेव्हा तिचा धिक्कार केला तेव्हा तर ती पुरी पुरी घायाळ होऊन घायाळ प्राण्याप्रमाणे घरपडी झाली होती. तिला बाहेर कुठच करमेनासे झाले होते पण तरी मौज अशी होती की, त्यासाठी नानासाहेबाचा तिला राग मात्र मुळीच आला नव्हता तिचा राग सारा होता दमयतीवर. कारण, तिला शेवटल्या प्रकाराने असे वाटू लागले होते की, दमयती आपणाशी अगदी लबाडीने वागू शकली वरवर दिसणारा तिचा भोळेपणा किंवा सुर्वेपणा खरा नसून सिद्धाने पाघरलेले ते मेढराचे कातडे होते. तिला फसविण्याऐवजी त्यामुळे आपणच फसलो, आणि साऱ्या मुखाचा आपला डोलारा तिच्यामुळेच कोलमडून पडला.

तिने आपल्याजवळ अमलेल्या पैशाची मोजदाद केली. सध्या तरी तिला पुरेसे पैसे जवळ होते. दमयतीने आणखी व्यवस्था करावयाचे वचन दिले होते. पण तिच्यावरचा तिचा विश्वास डळमळला होता. समजा, तशी व्यवस्था तिने न केली तर काय ? आपण मागावयासच गेलो तर ती काही रक्कम आपल्या तोडावर टाकिल. पण मग आपल्या आईवडिलांप्रमाणेच आपण केल्यासारखे नाही का होणार ? नानासाहेब आधीच आपणास जळू-सारखी समजत आहेत. आणि अशा तऱ्हेने मागणी करू लागलो तर मग काय, लुटारूच समजावयाचे.

या साऱ्या कारणामुळे त्रस्त झालेल्या मदयतीच्या नजरेस 'ब्रह्मदेशात काही स्त्री-पुरुषांची निरनिराळ्या कामासाठी आवश्यकता आहे.' अशा अर्थाची जाहिरात पडली. तिचा जन्म ब्रह्मदेशातला. तिला जरी तेथली काही आठवण नव्हती तरी आईच्या तोडून तिने ब्रह्मदेशातील किती तरी

गोष्टी ऐकल्या होत्या व त्याबद्दल तिच्या मनात एकप्रकारचे कुतूहल व प्रेम होते. यामुळे तिच्या मनात आपण ब्रह्मदेशात— दमयती, नानासाहेब यापासून अगदी दूर दूर— जाणे असे आले व ती त्या उद्योगास लागली.

मदयतीने ज्या मनस्थितीत रत्नपूर सोडले होते त्यावरून ती काय हवे ते करील अशी दमयतीस भीति वाटत होती. आपण सारे मदयतीस सांगून सारा ऐवज तिच्या स्वाधीन केल्यावर तिने वाटेला ते करावे, वाटेला तिथे जावे, पण आपण हे करण्यापूर्वी नव्हे, अशी दमयतीची इच्छा, व त्याचसाठी तिची मुबईस जाण्याची घाई होती. मदयतीजवळ हजारपाचशेचा तरी ऐवज होता, तेव्हा त्याच्या आधारावर ती कुठे निघून जाण्यापूर्वी आपण तिची भरपाई करावी हाच तिचा हेतु. हे सारे जाणून नानासाहेबानी लगेच जवाबी तार करून उत्तर मागविले. महिला-पथिकाश्रमाच्या व्यवस्थापकाचे उत्तर आले की, मदयतीचाई तेथेच आहेत. दोघेहि मुबईस जाण्यास निघाली.

कार्तिकी एकादशीचा दिवस. सकाळची वेळ. जाण्याची वाट नौकागृह बांधले होते त्यावरूनच. सकाळच्या भरतीचे पाणी भरल्यामुळे खाडीच्या आतल्या भागात पाणी तळ्यातल्यासारखे शांत. जळून गेलेल्या नौकागृहाचे व नावेचे काही काळवडलेले भाग अजून इकडे तिकडे पडलेले. काळ्या झालेल्या कडा आपले तोड त्या स्वच्छ पाण्यात पाहात असलेल्या. सायर्ची उच उच झाडे. त्याच्या शेड्यावर कोवळी उन्हाची किरणे पसरलेली. पलीकडे कापलेली भात-शेते. त्या पलीकडे डोंगराच्या उतरणीवर नानासाहेबानी लावलेली कलमे.

आजपावेतो या साऱ्या गोष्टी अशा प्रकाराने दमयतीच्या नजरेने कधीच पाहिल्या नव्हत्या. पण आज दुःखाने होरपळलेल्या तिच्या मनास— मृतप्राय मनास— हें सारे पाहून कसेसेच वाटले. खरोखर हे सारे नानासाहेबाचे. या साऱ्यामुळे ते केवढे सुखी असावयाचे. आपला येथे काय सबब ? या वर्गातील आपण नव्हेतच. आपला वर्ग मध्यम. पण आपण या गृहस्थाला आजपर्यंत किती दुःख दिले, व अजून आपणापासून याला किती दुःख

होणार आहे, याची कल्पना येऊन ती व्यथित झाली. दोघेहि काही न बोलता आपआपल्या विचारातच गुग होऊन चालली होती

मध्येच दमयतीच्या तोंडून एकदम उद्गार निघाला— “नाना, मी भयंकर स्वार्थी आहे. नाही का ? मी एकटीच मुबईला गेले तर नाही का चालणार ? ”

“ का ? एकदम अस वाटण्याच आता काय कारण झाले ? ”

“ हें पाहा, ” तिने हाताने मभोवतालचा सारा देखवा दाखवीत म्हटले, “ हें सार तुमच आहे. तुम्ही इथले आहात. मी परकी आहे मदयतीचा जसा इथे राहाण्याचा काही हक्क नव्हता तसाच माझाहि नाही खरोखर तुम्ही सोडून द्या ना मला. आपला सवध सपला असच समजा. ”

नानासाहेबानी तोंड बाजूस वळविले. तिच्या दृष्टीला दृष्टी न देता ते म्हणाले, “ तू पूर्वीहि मला असच सांगितल होतस मुबईत. पण मी गेल्यावर तुला मी हवा होतो अस वाटू लागल होत ना ? ”

“ हो. ” दमयती निरभिमानी व निगर्वी वृत्तीने म्हणाली. “ पण आता माझ्या मनावर मी विजय मिळवला आहे. तुमच्या प्रेमातून— विलक्षण प्रेमातून— मी स्वतःला मुक्त करून घेतल आहे. ”

नानासाहेब गभीरपणे म्हणाले, “ पण मला नाही ना तस करता आल ? मी अजून तुझ्या प्रेमात बद्धच आहे. ”

“ पण मी तुमच्यायोग्य तरी आहे का ? ”

“ दमयती, भवभूतीच वाक्य तू विसरलीस वाटत ? ”

‘ व्यतिपजति पदार्थानातरः कोऽपि हेतुः ।

न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः सश्रयते ॥ ’

अग, प्रीति ही कोणत्याहि बाह्य उपाधीवर अवलंबून नसते. दोन मन प्रेमाने बद्ध होण्याला भातर, काही न सांगता येणारा हेतु असतो. मी तुझ्यावर किती वर्षांपासून प्रेम करीत आहे. तुला आठवतो का तो दिवस, जेव्हा आपणाला बरोबर खेळताना, बरोबर वाचताना, बरोबर फिरायला जाताना पाहून बाबासाहेब म्हणाले होते— ‘ दमयती, नानाच तुझ्यावर खरच प्रेम आहे हो. ’ आठवत तुला ? किती वर्ष झाली त्या गोष्टीला ? ”

दमयतीची मान खाली गेली.

“ कधी कधी मला वाटे की, तुला प्रेम-भावना नसावी— तुला प्रेम करता येतच नाही म्हणून. पण तूच ना मला सांगितलस की तस नव्हत. थोडा वेळ का होईना, पण माझ्याबद्दल तुला काहीतरी वाटल होत आणि वाटत होत म्हणून ! ”

“ पण तुमच्या दृष्टीन मी मूर्ख, भलत्याच गोष्टीच्या माग लागणारी, व्यवहारशून्य अशी नाही का ? ”

“ होय, मला तस वाटे. निदान मदयतीच्या बाबतीत तरी मला खास तस वाटल. त्याबद्दल मला तुझा रागहि आला. ”

“ आणि तरी तुम्ही मदयतीविषयी मला जे करायच आहे त्यासाठी माझ्याबरोबर येत आहात ? ”

“ हो. कारण आता तू काय आहेस, हे मला कळल आहे. तुझ्या जागी मी अमतो तरी, मला वाटत, मीहि हेच केल असत. ”

“ म्हणजे हा माझा मूर्खपणा नव्हे तर ? ”

“ नाही. हे कर्तव्यकर्म आहे. ”

दोघेही मोटारस्टॅडजवळ आली होती. जागा राखून ठेविलेल्याच होत्या. सामानहि चढवून ठेविले होते. मोटार याचीच वाट पाहात होती. ही बसताच मोटार निघाली व धावू लागली.

नानासाहेब व दमयती जवळ जवळच बसली. नानासाहेबांचा उजवा हात दमयतीच्या डाव्या हातावर होता. दोघांचीहि दृष्टादृष्ट मधून मधून एक होत होती.

सरतेशेवटी दोघांचे स्वभाव एकरूप होत होते. या बाबतीत तरी दोघांचे पूर्ण ऐकमत्य होतें. दमयतीच्या मऊपणाखाली, वरवर दिसणाऱ्या मूर्खपणाखाली दडलेला तिचा उदार स्वभाव, आणि अभिमान, ताठरपणा इत्यादिकाखाली दडलेला नानासाहेबांचा उदारपणा याची परस्परांना ओळख पटली होती. विलक्षण, वासनात्मक प्रेम जरी दमयतीच्या मनात उरलें नव्हतें तरीपण त्या प्रेमापेक्षाही काही उच्च प्रकारची भावना तिच्या मनात नानासाहेबांविषयी उत्पन्न झाली. या भावनेत आदर व कृतज्ञता भरली

होती. तिला वाटले, आता आपण जवळ राहिलो किंवा दूर, या भावनेमुळे आनंदाशिवाय आपणास दुसरे काहीही प्राप्त होण्याची भीतिच नको. वासनात्मक भावनेची व या भावनेची बरोबरी होणे शक्यच नाही.

मध्ये मोटार थांबली. चहा व एकादशीचा फराळ वगैरे झाले. दमयंतीचा चेहरा न्याहाळीत नानासाहेब म्हणाले, “ मी मदयतीला भेटून सार सांगू का ? ”

“ नको, नको. ” दमयंती उतावीळपणे म्हणाली. तिला एक प्रकारची भीति वाटतच होती. पण सगळ्यात मोठी भीति जी तिला वाटत होती ती ही की, ऐन वेळी तर आपले मन कचरणार नाही ना ? भीतिमुळे गागरणार नाही ना ? तो भित्रेपणा, भेकडपणा जिकण्याचे तिने ठरविले होते.

गाडी पुन्हा सुरू झाली. तिच्या अंतःकरणाची पुढे एक एक करून उघडी होत होती. बाबासाहेब म्हणजे केवढा सज्जन माणूस, पण त्यानाहि मोह पडावा व त्याच्या हातून हे पाप व्हावे. ते इतके दिवस दडून राहावे व अशा रीतीने उघडकीस यावे. त्यांनी जन्मभर भोगलेला मनस्ताप, काकानी जन्मभर भोगलेलें दुःख, काकीच्या अगाचा सताप व तिळपापड, मदयंतीची द्वेषबुद्धि व त्यामुळे तिची झालेली वागणूक, हे सारे प्रवाह भिळून जी एक महानदी झाली तिच्या प्रवाहात आपण वाहात जात आहो असे तिला वाटले. मोटर धावतच होती. पण काळ ? तो तरी किती वेगाने पळत होता ! पेल्यातले पाणी बाहेर उन्हात फेकावे, एक क्षणभर ते चकाकतें व पुन्हा जमिनीवर पडून सुकून जाते. माणसाची कृत्ये तद्वतच. एक क्षणभर काय सुखदुःखें वाटत असतील तेवढीच.

मुबई जवळ जवळ थेंऊ लागली. मुबन्याजवळ वळसा घेऊन मोटार ठाण्यात शिरली. आता मात्र मोटारच्या धक्यानी जागृत झालेले दमयंतीचे मन प्रत्यक्ष व्यावहारिक गोष्टीचा विचार करू लागले. सारे कळल्यावर मदयंती काय म्हणेल ? ती काय मागेेल ? ती पुढे काय करील ? चार चौघासमोर आपणास हवें तसे फाडफाड बोलेल. मदयंतीला सारें दिल्यावर आपणास काय उरेल ? तेवढें आपणास पुरेल काय ? हे सारें कळल्यावर

लोक आपणाकडे कोणत्या दृष्टीने पाहातील ? आपण हे सारे सहन करू शकू का ? एक ना दोन. तिचे डोके भणभणू लागले.

महिला-पथिकाश्रमाशी गाडी उभी राहिली. गाडीतून उतरताना तिला नवीनच भीति वाटू लागली. मदयतीच्या माऱ्यापुढे आपला टिकाव लागेल का ? आपल्या जिभेवर तरी आपला तावा राहील का ? भलभलते आरोप ती करू लागली तर आपण शांत राहू शकू का ? मोठ्या धैर्याने तिने ही भीति दाबली. नानासाहेबास तिने पुढे घरी जाण्यास सांगितले व ती पथिकाश्रमात शिरली.

आत जाऊन शोध करिता मदयती बाहेर गेली असल्याचें तिला कळले. ती केव्हा घरी येईल हे कोणासच माहित नव्हते. रात्री ती नकी घरी येईल एवढे मात्र तिला समजले. “ रात्री ९ वाजता भेटण्याची कृपा करावी—दमयती ” अशी चिठ्ठी व्यवस्थापकाजवळ ठेवली व ती घरी गेली.

२२

मदयती पथिकाश्रमात रात्री आल्यावर जेव्हा तिला दमयतीची चिठ्ठी मिळाली तेव्हा एका प्रकारच्या तिरस्कारपूर्ण विजयाचे हास्य तिच्या चेहऱ्यावर झळकले. दमयतीला— खुळ्या पण लक्षाड दमयतीला— त्या दिवशीच्या वागण्याबद्दल थोडे वार्डट वाटले असेल व या लोकांच्या उपरी शिष्टाचाराला अनुसरून मुवईस आली. असता एकवार क्षमा मागून मोकळे व्हावयाचे असेल, अशी कल्पना करून ती हसली. पण न जाणो, कदाचित् दुसरोहि काही कारण असावयाचे. दमयतीची येण्याची वेळ होण्यापूर्वीच तिने जेवण उरकून घेतलें व उत्सुक मनःस्थितीत ती दमयतीची वाट पाहत बसली.

घड्याळात नवाचे ठोके पडत होते. जिन्यावर पावले वाजली. दारावर टकटक् झालें व ‘ आत या ’ म्हटल्याबरोबर दार उघडून दमयती आत शिरली. दोघीची दृष्टादृष्ट झाली. दोघीहि काही वेळ एकमेकांकडे पाहत राहिल्या.

एकमेकीपासून दूर होऊन चार-पाचच दिवस झालेले. पण या थोड्याच-दिवसात दोघीत केवढा बदल झालेला दिसत होता. मलयतीचा ताठरपणा जाऊन तिच्या चेहऱ्यावर त्रास, कटाळा, औदासीन्य, दुःख इत्यादिकांमुळे एक प्रकारची छाया पसरली होती. इकडे दमयती विलक्षण दुर्बल झालेली दिसत होती. तिच्या हातापायात काही सामर्थ्य आहे असेच वाटत नव्हतं. ते थोडे थोडे कापतच होते. तिच्या वृक्षःस्थलावरील पदर वरखाली होत होता. मग काय तिची छाती धडधडत होती कीं तिला जिना चढून येण्याचे श्रम झाले होते, कोण जाणे. पण तिच्या चेहऱ्यावर शांति, समाधान, आनंद, याचें तेज विलसत होते. मलयतीला वाटले, दमयतीला काहीतरी फार मोठे सुख मिळाले आहे. बोलायला कशी व कोणी सुरुवात करावी याचा दोघी-हि जणू काही क्षण विचार करीत राहिल्या. शेवटी दमयतीनेच आरंभ केला.

“ मला वाटल आता तरी तुझी गाठ पडते की नाही. ” ती म्हणाली.

“ का ? ” मलयतीने म्हटले. “ आपल्याला आता आणखी काही बोलण्या-सारख उरल आहे, अस मला नव्हत वाटल. ”

दमयतीला ‘ बसा ’ असे न सांगताहि ती एका खुर्चीवर बसली. तिला उभे राहवत नव्हते. मलयतीच्या तोंडाकडे न पाहताच ती म्हणाली—
“ बाबाचे सोर कागद मी या तीन दिवसात तपासले. ”

“ पण काही सापडल नाही ना ? आणि मोठ्या आनंदान हें सांगण्या-साठी का तुम्हाला मला भेटायच होत ? ”

“ त्या कागदात त्याबद्दल काही विशेष सापडल नाही. ”

मलयतीस वाटले, त्याबद्दल काही विशेष सापडले नाही, म्हणजे आणखी काही सापडलें कीं काय ? आपल्या वडिलांची— यमाजीरावाची— आणजी काही कृष्णकृत्यें हिला समजून ती सांगण्यासाठी दमयती येथे आली आहे कीं काय ? एरवीं तिच्या चेहऱ्यावर एवढा आनंद का दिसावा ? यामुळे ती अत्यंत सावधपणे, सामान करण्याच्या तयारीने, दमयती पुढे काय बोलते ते ऐकण्यासाठी कान टवकारून राहिली.

“ मलयती, आपली पहिली भेट तुला आठवते का ? ”

“ हो. न आठवायला काय झाल ? जेव्हा माझ्या पत्रामुळे तुम्ही नागावला मग भेटायला आला होता आणि माझी आई तुम्हाला हव तस टाकून बोलली होती, तेव्हाची ना ? चांगली आठवण आहे मला. आई तुम्हाला काय काय म्हणाली ते सार माझ्या कानात अजून घुमत आहे. ”

“ मदयती, तुम्ही आई जे जे म्हणाली, ते सार खर होत. ”

“ खर ? ” मदयती उतावीळपणे म्हणाली. “ काय ? ”

“ त्या बक्षिसाबद्दलच ” मदयती अडखळत अडखळत हळूच म्हणाली. तिचे शब्द स्पष्टपणे मदयतीला ऐकू गेले नाहीत.

मदयती म्हणाली, “ आई म्हणाली होती, तुमच्याजवळची पै न पै माझी आहे. ”

“ हो. ते खर आहे. ”

“ ती म्हणाली होती— तुम्ही चोर म्हणून. ”

“ हो. एका अर्थी तेहि खर होत. ”

“ तिन म्हटल होत— तुमचे वडील चोर आहेत अस. ”

“ हो. तेहि खर. ”

“ म्हणजे मग, तें बक्षिस माझ्या वडलाना मिळाल होत ? ”

“ हो. ”

“ आणि तुमच्या वडलानी ते चोरून उपटल ? ”

“ हो. ”

मदयती मदयतीकडे टक लावून पाहत होती. तिचा आपल्या काना-वर विश्वासच बसेना. तिने विचारले— “ पण हें सार कशावरून ? ”

“ बाबांनी देवाला लिहिलेल्या एका पत्रावरून. ”

“ देवाला लिहिलेलं पत्र ? ” मदयतीचें आश्चर्य वाढत चालले होतें.
“ म्हणजे ? मी नाहीं समजलें ? ”

“ बाबांच्या मनात ही गोष्ट सारखी डाचत असावी; पण दहा जणात कबूल करण्याचं त्यांना धैर्य झालं नाही. तेव्हा देवापुढे त्यांनी कबुलीपत्र लिहिल. ते मला परवा त्यांच्या गीतेच्या पोथीत सापडल. ते सापडताच,

तुला कळवाय म्हणून मी दय घावत आले. तुला सांगून झाल. हे पाहा तें कबुलीपत्र. ”

दमयतीने कापऱ्या हाताने हातपिशवीतून तो कपटा काढून मदयतीपुढे केला. पण मदयतीच्या हाती पडण्यापूर्वीच तो तिच्या कापऱ्या हातातून खाली पडला. मदयतीने तो उचलला. एवढासा कपटा ! हे कबुलीपत्र ! दमयती खाली पाहू लागली.

मदयती दमयतीकडे पाहात होती. या आश्चर्यजनक बातमीपेक्षा तिला दमयतीचेच आश्चर्य वाटत होते. एवढासा कपटा ! केव्हा लिहिला हे कुणाम माहित नाही तो दमयतीला सापडतो काय, त्याला दमयती एवढे महत्त्व देते काय, व तो घेऊन आपल्याच पायावर धोडा पाडून घेण्यासाठी आपणाकडे येते काय. म्हणजे मग आजपर्यंत हिला माहीतच नव्हते की काय ! कीं हें आता कुणाला समजले आहे व त्याने येऊन आपणास सागावयाचा सभय पाहून रिकामा मोठेगणा घेण्यास आपणच पूर्वी जाऊन सागावे म्हणून दमयती आपणाकडे आली आहे ? असा विचार करून मदयती म्हणाली— “ पण मग हे कबुलीपत्र तुम्हीं माझाकडे कशाला आणल ? आणखी कुणाला हें माहित आहे का ? कुणी मला येऊन मागेल अस वाटल का तुम्हाला ? ”

“ नाही. ” दमयतीने उत्तर दिले. “ हे कुणालाच माहित नाही. मला स्वतःलाच परवापर्यंत हे ठाऊक नव्हत. परवा पोथी वाचताना हा कागद मला सापडला. मी तो फाडगार इतक्यात तो वाऱ्याने उडाला आणि घडी उलगडल्यामुळे आत काही लिहिल आहेस दिसल. तें मी वाचल— आणि तुला सागायला आले. हे करायलाहि मला कुणी सांगितल नाही. पण मला ते माझ कर्तव्य वाटल. आईबापाच्या सपत्तीवर जर, मदयती, मुलानी सुख भोगायच तर त्याच्या पापाच प्रायश्चित्त मुलीन घेण तिच कर्तव्य नाही का ? ते आहे, अस निदान मला वाटत. ”

मदयतीने ते पत्र खाली ठेवले. आईबापाच्या सपत्तीवर जर सुख भोगायच तर त्याच्या पापाच प्रायश्चित्त मुलीन घेण तिच कर्तव्य नाही का ? हा प्रश्न तिच्या मनात घुमू लागला. आपण आजपर्यंत दमयतीचा द्वेष करीत आलो. कारण, आपली कल्पना अशी होती की, बापाची लबाडी हिला माहीत

आहे, व म्हणून ही आपल्याला इतके घायला तयार आहे. थोडे तोडावर टाकावे व बाकीचे आपण भोगावे, अशी या सान्याची कल्पना, योजना असल्याबद्दल आपली खात्रीच होती. पण हे पाहिले तो सारेच उलट. हिने आपल्या वडिलांच्या पापामाठी एवढे दिव्य करण्यास तयार व्हावे, व मी ? माझ्या वडिलानी काय काय केले ते सर्वांनाच माहीत आहे. मग त्याचे प्रायश्चित्त कोण घेणार ? स्वतः होऊन ही आपला अपमान करून घ्यायला येथे आली आणि इतके असताना हिच्या चेहऱ्यावर दुःखाची नुसती झाकहि नाही. उलट केवढा आनंद, केवढे समाधान, केवढे सुख हिच्या चेहऱ्यावर झळकत आहे ! सुखासाठी मी इतकी घडणूक केली, हिचा द्वेष केला. हिला लुबाडण्याची इच्छा घरली. पण मला ते करता आले नाही. आता ही होऊन माझ्या हाती सापडण्यासाठी आली आहे. मी हिचा अपमान करावा काय ? छे ! असे विचार तिच्या मनात येत असता तिच्या तोंडून शब्द निघाले—

“ दमयंतीबाई, उचला तो कागद. तो तुमचा आहे. इतक्या वर्षांनंतर मला त्याचा काय उपयोग ? ”

आपण जागे आहोत की स्वप्नात, हे मयती बोलत आहे की आणखी कोणी, हे समजून घेण्यासाठी दमयंतीने वर पाहिले. ती म्हणाली—“ खर आहे मयती. आता त्याचा फारसा उपयोग आहे अस मलाहि वाटत नाही. यामुळे आजपर्यंत तू ज्या ज्या गोष्टींना मुक्लीस त्या काही तुला परत देता येणार नाहीत. पण यामुळे मिळालेला पैसा, तो मात्र मी साराच्या सारा तुला परत करीन. ”

“ काय ? तुम्ही सारा पैसा मला देणार ? आणि तुम्ही ? ”

“ हो अगरी सारा, सव्याज. फक्त बाबानी तुझ्या आईला जेवढा महिन्यासाठी घायचा ठरवला होता तेवढाच मी आपल्यासाठी, तुम्ही परवानगी असेल तर घेण्याच ठरवल आहे. ”

मयती उठून खोलीच्या खिडकीशी गेली. बारीक क्षिरक्षिरीत मलमलीच्या पडद्यातून बाहेर पडलेले चादणे दिसत होते. आकाशात चंद्र चकाकत होता. अशाच्या रात्री उगाच काजव्यासारखे चमचम करणारे तारे निस्तेज झाले होते. ठळक ठळक तेवढेच मद दिसत होते. हे सारे दृश्य पाहता

मदयती स्वस्थ उभी होती. जणू काय आपल्या हृदयाकाशात काय चकाकत आहे हेंच ती पाहात होती.

इकडे या साऱ्याचा ताण दमयतीवर इतका पडला होना की, तिचे हात-पाय अगदी थकून गेले होते. नानासाहेब समोरच्याच उपाहारगृहात वाट पाहात बसले आहेत या कल्पनेचाच तिला धीर होता. आपले काम झाले. आपण मदयतीला तें पत्र दिलें. आता त्याचें जें काय करावयाचें तें तिने खुशाल करावे. टेबलावर ठेवलेल्या पत्राकडे तिला पाहवत नव्हते. ती उठून उभी राहिली व म्हणाली— “ मदयती, तें पत्र घे. वाच ते. ”

मदयतीने उत्तर दिले नाही. खिडकीच्या पिवळट चौकोनी कापडावर तिची पाठमोरी निश्चल मूर्तें दिसत होती. दमयती पुन्हा म्हणाली— “ मदयती, समजल का तुला मी काय म्हणतें ते ? मी येते आता. ” आणि ती दाराकडे जाण्यास निघाली.

मदयतीने तोंड फिरविलें. तिच्या डोळ्यातून अश्रुप्रवाह चालला होता. “ दमयतीबाई, मला तें वाचायच नाही आणि तुम्हाला नागवून काही ध्यायवहि नाही. तुमचा पैसा घेऊन तुम्हाला निर्धन केल्याने दमयतीबाईची मदयती आणि मदयतीच्या दमयतीबाई होणार नाहीत आता. तें पत्र उचला आणि घेऊन चला. तुम्हीं जे काय मला सांगितल, तें मी ऐकलच नाही, मला ऐकूच आल नाही, अस समजा. ”

असें म्हणून तिने क्षपाट्याने तोंड फिरविले व ओघळत असलेले अश्रु झाडून टाकिले. “ दमयतीबाई, तुमच तुमच्या वडलावर प्रेम होत ना ? ” तिने एकदम रूक्षपणे प्रश्न केला.

“ होय. ” दमयती म्हणाली.

“ मग त्याच्यासाठी तरी उचला तें पत्र आणि चालूं लागा. ” मदयतीने म्हटलें. हिला झालें आहे तरी काय हें दमयतीला कळेना. मदयती तुसडेपणाने खोलीत येरझारा घालू लागली. असें करता करताच ती म्हणाली— “ दमयतीबाई, आज रत्नपूर सोडल्यापासून मी एकटी सारखा विचार करतें आहे. काय होत नि काय झाल ! मी खरोखर तुमचा द्वेष केला. तुम्हाला हाणून पाडण्याचा माझा सारखा प्रयत्न होता. हें पत्र जर मला शोषून

मिळाल असत तर त्याच्या बळावर मी तुमचा तुव्या उडवून दिला असता. पण आता काय ? मला आता काहीच करायच नाही. जा तुम्ही आता मला एकटीलाच इथ बसू द्या. ”

“ मद्यती, तू म्हणतेस तरी काय ? तू काहीच करणार नाहीस आणि घेणार नाहीस म्हणून ? पण मग मी प्रायश्चित्त कशी घेणार, अन् बाबाना आणि मला शुद्ध तरी कशी करणार ? ”

“ तुम्हाला आता प्रायश्चित्त घेता येत नाही आणि काही करताहि येत नाही. जे ज्ञाल, ते होऊन गेल. जे गेल त्याची भरपाई आता होण शक्य नाही. त्या साऱ्याची वेळ निघून गेली. ”

“ छे छे अस कम ? यातून मुक्त व्हायचा काही तरी मार्ग काढलाच पाहिजे. ” दमयती म्हणाली.

मद्यती आवेगाने म्हणाली, “ माझा मुक्त व्हायचा मार्ग हाच. माझ्या दुष्टपणातून सुटायचा हा एवढाच मार्ग उरला आहे. दमयतीबाई, मला काय वाटत ते तुम्हाला स्पष्टपणे ऐकायच आहे काय ? ऐका तर मग. तुम्ही आहात साध्वी आणि मी आहे कृत्या. ”

“ मद्यती, मी तुला कधीच वाईट म्हटल नाही. त्या दिवशी जर काही माझ्या तोडून निघाल असल तर त्याबद्दल मला वाईट वाटत. मी तुझी क्षमा मागत. ”

मद्यतीला एकदम काही तरी सुचल्यासारखे झाले. ती म्हणाली—
“ नानामाहेव आणि तुम्ही लग्न करणार आहात काय ? ” तिला वाटले, तसे असेल तर कमला हिचा स्वार्थत्याग ? त्याच्या सपत्नीची मालकीण व्हावयाचे व हे माझ्या तोडावर फेकावयाचे.

“ नाही. ” दमयती म्हणाली, “ तो विचार केव्हाच नष्ट झाला. ”

“ आणि तरी तुम्ही हे मला सांगायला आलात ? ”

आपले व नानासाहेबांचे लग्न मोडण्यात मद्यतीचा काही हात होता ही गोष्ट दमयती अजिबात विसरली होती. त्यामुळे, या दोन प्रभातला सवध तिच्या ध्यानात आला नाही.

“ तें लग्न मोडायला मी, मी कारण झाले, दमयतीबाई. ” मद्यती

म्हणाली. “तुमची शत्रु बनून मी ते लग्न मोडल. तुमच्या पुढ्यातील पक्कानाच्या ताटात मी विप कालवल्.”

“नाही. मदयती, कुणी कुणाचा शत्रु होऊ शकत नाही. आपलेच आपण शत्रु होतो आणि आपलेच आपण मित्र होतो. नाही का ? माझ्या मनातल ते प्रेम मेल आहे. पण नाना मात्र खरे उदार आहेत. आता देखील ते माझ्या-बरोबर मला पोचवायला इथ आले नी समोरच्याच उपाहारगृहात ते माझी वाट पाहात असतील.”

“ते मला सागायला नको. तुमच्याबद्दल त्यांना काय वाटत ते मला चांगल माहीत आहे. पण त्यांना कळल आहे का हे मार तुमच्या वडिला-बद्दलच ? ”

“होय.”

“आणि तरी त्यांना काही वाटल नाही ? आणि माझ्या बाबतीत मात्र त्यांना नेहमी माझ्या आईवडिलांच्या कृत्याची आठवण यायची ! आणि तुम्ही हे जे काय माडल आहे हेही त्यांना पसत आहे म्हणता ? ”

“होय. हे माझ कर्तव्य आहे, आणि ते मी केल पाहिजे असच वाटत आहे त्यांना.”

“दमयतीबाई, समजल मला सार. आता जा पाहू तुम्ही कशा ? ”

“हो. मी जाते. पण पुढे मग तू काय करणार आहेस ? ”

“काही नाही म्हणून सांगितल ना ? ” मदयती रागाने म्हणाली—

“आता मला काही करायच नाही. मी करायची वेळ गेली. आणि तुमची-ही वेळ गेली. आता तुम्ही काही केल तरी त्याचा मला उपयोग नाही. झाल ते झाल, गेल. दमयतीबाई, तुम्ही त्या तुम्ही, अन् मी ती मी.”

“तरी पण मी पल ठेवून जाते. तू शातपणे विचार कर अन् मग ठराव काय करायच ते.” एवढे म्हणून दमयती जाऊ लागली. मदयती एकदम तिच्यापुढे जाऊन तिच्याकडे वळून म्हणाली— “दमयतीबाई, या तुमच्या बलिदानाचा मी स्वीकार करीन अस नानासाहेबाना वाटल का ? ”

“यात बलिदान कसच ? एक कर्तव्य आहे हे, एवढ मला वाटत. नानाना माझ करण बरोबर वाटत आहे. तुझ्याबद्दल त्यांना काय वाटत हे मला माहीत नाही. पण तू धेणार नाहीस अस मात्र त्यांना वाटत नसावस दिसत.”

“तर मग त्यांना सांगा की, तुम्ही मला ओळखल नाही अजून. बर आहे. या आता.” एवढे म्हणून तिने नमस्कार केला व दमयंती जाताच धाडुंदिशी दार लावून ती विछान्यावर येऊन पडली.

२३

ती सारी रात्र मदयतीने विछान्यावर तळमळत काढली. तिचे शरीर विछान्यावर स्वस्थ पडले होते. पण मन ? ते एकसारखे भूतकाळात वावरत होते व ती आपल्या आठवत असलेल्या साऱ्या गतायुष्यातील ठळक ठळक दृश्यांचे सिंहावलोकन करीत होती.

दृश्य १ ले— नागाव. आपण आईसह राहात होतो. गरिबीत, पण सुखात होतो. आई सारखी कुरकुर करी पण ते का, हेच आपणास कळत नसे. आईच्याच सांगण्यावरून आपणास दमयंतीची माहिती लागली. थोड्याफार ऐकीव माहितीवरून आपली जिज्ञासाबुद्धि जागृत झाली आणि आपण पत्र पाठविले.

दृश्य २ रे— दमयती पत्रावरून घरी येते. तिच्याकडे पाहताच तिच्यातला आणि आपल्यातला फरक ध्यानात येतो. आपल्यापेक्षा ती सौन्दर्याने, शरीर-सामर्थ्याने कमी आहे, हे आपल्या नजरेस येते. तिच्याजवळ अधिक काही असेल तर पैसा ही आपली भावना होते. हा जर काढून घेता आला तर दमयतीची मदयती व मदयतीची दमयती सहज होऊ शकेल असे आपणास वाटते. पण आई बोटून सारी घाण करून टाकते. शेवटी नानासाहेबाचे दर्शन. दमयतीच्या सपत्तीत पैशापेक्षाही नानासाहेब अधिक, असे समजते. त्या देखण्या तरुणाबद्दल एक चमत्कारिक भावना आपल्या मनात उत्पन्न होते.

दृश्य ३ रे— आईचा मृत्यु. एक प्रकारची सुटका. दमयतीला पत्र व तिच्यावर स्वारी. या मूर्ख पोरीला नागवावयास वेळ लागणार नाही व तिची जागा आपणास सहज पटकाविता येईल ही वाटणारी खात्री. मोठ्या धूर्तपणे टाकलेले डाव व पाश. एका गरीब व अजाण पोरीचा साधन म्हणून केलेला उपयोग. नानासाहेबावर पाडलेली छाप व क्षणिक विजय.

दृश्य ४ थे— या क्षणिक विजयाने नष्ट झालेली मनःशांति, उलटे पडत गेलेले डाव, आपल्यात व या लोकात काही आंतरभेदच आहे ही जाणीव, व शेवटी पूर्ण पराजय. पुढे एकाएकी आपल्या हाती प्रतिपक्षानेच आणून दिलेले साधन व देऊ केलेले धन. तिने ते पत्र आता उचलून वाचले आणि घडी करून पुन्हा टेबलावर ठेवले.

ही दृश्ये पाहण्यात तिची सारी रात्र केव्हाच निघून गेली. सकाळ झाली, नित्याप्रमाणे उठून ती फिरावयास बाहेर पडली. हिडता हिडता तिला एका वकिलाची पाटी दिसली. ती आत शिरली व मोठ्या सावधपणाने नाव, गाव न सांगता सारी गोष्ट वकिलाच्या कानावर घालून त्या पत्राच्या आधारावर कायद्याने काय करता येईल याबद्दलचा वकिलाचा सल्ला विचारिला. वकिलाचे स्पष्ट मत असे पडले की कायद्याने त्या पत्राच्या आधारावर काहीहि करता येणार नाही. कायद्याच्या दृष्टीने त्या पत्रास रक्षीपेक्षा काही अधिक किंमत नाही.

तेव्हा आता ही संपत्ति ध्यावी की न ध्यावी हाच मुख्य प्रश्न मदयती-पुढे होता. कायद्याचा थोडा जरी आधार मिळाला असता तर गोष्ट

निराळी होती. पण तसे नसताना नुसती दुसऱ्याने- आपल्या प्रतिपक्षाने- दया म्हणून दिलेली भीक घेणें, मदयतीसारख्या आत्मनिर्भर, स्वाभिमानी, दुसऱ्याच्या ओजळीने पाणी न पिणाऱ्या स्वभावाला ते रुचणें शक्यच नव्हतें. पैशाच्या जोरावर नानासाहेबाना जिकणें असभाव्यच होते. उलट पैसे घेतले तर त्याचा ग्रह आपणाविपर्यी अधिकच वाईट व्हावयाचा. दमयतीचा पराभव तर दूरच, पण आपण पैसा घेऊन सपन्न झालों आणि ती निर्धन राहिली, तरी खाली मान आपलीच राहणार, लोकांची सहानुभूति दमयती-कडेच राहणार. तेव्हा या मृगजळामागे लागणे व्यर्थ. हे श्रीमतीचे जग आपले नव्हेच. आपण ब्रह्मदेशात जावयाचा जो विचार केला तोच बरोबर, असे तिने ठराविले. तिने आपलें सामान आवरले व पुढे तें मागवीपर्यंत पथिकाश्रमाच्या व्यवस्थापकाच्या स्वाधीन करून ती पुढील मार्गास लागली.

दोन दिवस दमयतीने व नानासाहेबानी वाट पाहिली. मदयतीचा शोध केला. ज्याअर्थी तिने तें पत्र आपणाजवळ ठेविले आहे व सामानहि पथिकाश्रमात ठेवलें आहे, त्याअर्थी ती येथेच कोठे तरी आहे आणि पुढेमागे पैशाची मागणी करावयास येईल, असे नानासाहेबास वाटत होतें. दमयतीने आपल्या वकिलाच्या व विश्वस्ताच्यामार्फत, तें बक्षीस मिळाल्यानंतर जेवढी संपत्ति बाबासाहेबानी वाढविली होती त्याचे मदयतीच्या नावचें देणगीपत्र करून घेतले, व ते एका मोहोरबंद पाकिटान ठेवून, मदयती आपले सामान घेण्यास येईल तेव्हा ते देण्यासाठी व्यवस्थापकाजवळ देऊन ठेविलें. नंतर कार्तिकीसाठी नानासाहेब व दमयती रत्नपूरला आली.

रत्नेश्वराचें देऊळ लहानसेच पण टुमदार होते. पाठीमागे डोंगर व पुढे लाबपर्यंत पसरलेली समुद्राची पुळण. भरती पुरी भरली म्हणजे लाटा अगदी देवळाच्या पायऱ्या घुवावयाच्या. सुकती पुरी झाली म्हणजे पाणी चागलें अर्धा मैल दूर जावयाचे. त्यामुळे भरती भरू लागली की स्नानाची फारच मौज येत असे. आज कार्तिकीची जला. आसपासचे किती तरी लोक दर्शनास येत आणि त्यात यंदा सरदारसाहेब मोठ्या थाटाने त्रिपुरोत्सव करणार आहेत, हें लोकास कळल्यामुळे तर अतोनातच गर्दी लोटली होती.

दुपारी जेवण झाल्यावर नानासाहेबास चाकराने एक चिठ्ठी आणून दिली. पाहतात तो, ती मदयतीची होती. आज येणार वाटतें ही स्वारी, स्वारी करायला, असें नानासाहेबाच्या मनात आले. चिठ्ठी अवघी दोन ओळींची. 'रत्नेश्वराच्या देवळात भेटावे. देऊळ देवाचें आहे. वाट पाहात आहे—मदयती.' दुसऱ्या वाक्यातील खोच नानासाहेबाच्या लक्षात आल्याशिवाय राहिली नाही. त्यांना वाटले—सुभ जळाला तरी पीळ जळत नाही. कपडे करून ते देवळात गेले.

मदयती समुद्रकाठच्या महाद्वाराशीं त्याची वाटच पाहात होती.

नानासाहेबानी नमस्कार केला व विचारिले, “का ? काय ठरल ?”

“ठरायच काय ? जे काय करायच ते ठरलच आहे. पण या साऱ्या-बद्दल तुम्ही मला तर दोष देत नाही ना ?”

मनात तर नानासाहेबाना असे वाटले की, दोष—याहून मोठा दोष—कोणता असू शकेल ? ही सारी परिस्थिति निर्माण करायला हिच्याशिवाय दुसरी कोण जबाबदार ? पण त्यांनीं आत्मसंयमन केले व ते म्हणाले, “तुमचा कारसा दोष नाही. आज नाही तरी केव्हा तरी हे होणारच होतें.”

“अस काही होईल ही कल्पना मला नव्हती. तुम्ही दमयतीबाईंबरोबर सुखान ससार कराल अस मला वाटल होत.”

“हो. पण आता त्याच काय ? दमयतीचा सारा कारभार सपलाच आहे आणि माझा—”

त्याचे बोलणे पुरे होणाऱ्या आधीच मदयती म्हणाली, “तुमच्या कारभारासाठी मी थोडफार करू शकते.” तिने आपल्या पदराआड ठेवलेले एक पाकीट व एक कपटा पुढे केला, आणि ती म्हणाली—“हे ध्या तुमच्या कारभारासाठी.”

नानासाहेबानी ते हातात घेतले. पाहतात तों ते पाकिट म्हणजे दमयतीने मोहरबंद करून मदयतीस देण्यासाठी तयार केलेलेच व तो कपटा म्हणजे ते गीतेंतलेच पत्र. ते म्हणाले, “हे तर दमयतीन तुम्हाला दिलेल आहे.”

“हो. पण मी आता हें तुम्हाला देते आहे ना ?”

“मग मी याच काय करू ?” नानासाहेबानी विचारले. त्यांना वाटलें

की, दमयतीचा व्यवस्थापक म्हणून त्या पाकिटातल्या कागदाप्रमाणे व्यवस्था करण्यासाठीच मदयतीने ते आपणाजवळ दिले असावे.

“ काडा अन् फेकून द्या. ” आपल्या जुन्या वेपवाईच्या स्वरात मदयतीने उत्तर दिले.

बोलता बोलता ती पायऱ्या उतरत होती. पायऱ्या उतरून ती ओलसर वाळवटात आली. ओहोटी मुरू होऊन थोडा वेळ झाला होता. देवळातली गर्दी वाढत होती. पाणी दूर दूर जात होते व ही पाण्याच्या जवळ जवळ चालली होती.

“ म्हणजे तुम्ही याचा काही उपयोग करणार नाही ? मग दमयतीच हे सार करण व्यर्थच म्हणायच ? ”

“ ह. ”

“ तुम्ही कुठ यावढल बोलणारहि नाही ? ”

“ नाही, नाही. हे काही झालच नाही अस समजा, समजलात ? मी हें सार साफ विसरून गेले आहे. झाल ते गेल. मला त्याच्याशी काही कर्तव्य नाही. दमयतीवाईनी मला दिल तेवढ मला पुरे. मी उग्रा ब्रह्मदेशाला जाते आहे. ”

तिच्या प्रत्येक शब्दागणिक नानासाहेबाचा चेहरा प्रफुल्लित होत होता. त्यानी पुढे विचारले, “ पण हे सार का, अन् कुणासाठी ? ”

मदयतीच्या तोडून अक्षर फुटत नव्हते. पण तिचे सारे अतःकरण जणू एकवटून म्हणत होतें, ‘ तुमच्यासाठी, तुमच्यासाठी, नानासाहेब, हे सार तुमच्यासाठी. ’ असूया, राग, प्रेम इत्यादि विकाराचें तिच्या दृष्टीत एक विलक्षण मिश्रण झाले होते. तिच्या मुद्रेत आनंद व उत्सुकता भरली होती. या एवढ्या गोष्टीचा तरी तिच्याजवळून नानासाहेब स्वीकार करतील का ? ही उत्सुकता तिच्या मनात नाचत होती.

नानासाहेबाच्या कपाळावर आठ्ठा पडल्या. त्यानी ते सारे कागद मदयतीला परत दिले आणि ते म्हणाले, “ मदयतीवाई, हे कागद तुमचे आहेत. तुम्ही याच हव ते करा. मी कोण ? मी काहीहि करणार नाही. ”

मदयतीची सारी उत्सुकता मावळली. नानासाहेबाकडून ते कागद हातात

पडताच तिने ते टराटर फाडून टाकले व त्याची चिटोरी समुद्राच्या पाण्यावर भिरकावून दिली. ओहोटीच्या लाटानी त्यांना दूर दूर नेत अनंत सागराच्या विशाल उदरात विलीन केले. हे सारे इतक्या क्षपाट्याने झाले की, नानासाहेबाना काही बोलायला किंवा करायला सवडच राहिली नाही. आश्चर्यचकित होऊन ते म्हणाले, “तुम्ही हे काय केले, आणि का ?”

हेटाळणीच्या दृष्टीने मदयती नानासाहेबाकडे पाहता म्हणाली, ‘मी, एकदा तुम्हाला काय सांगितले होते ते आठवत आहे का ? प्रेमासाठी मी हव ते करीन, हव ते सोसीन, हवा त्याचा त्याग करीन, कश्याची—अगदी कश्याचीहि—मी परवा करणार नाही, कश्याचाहि विचार करणार नाही, म्हणून. आणि मग पुढे मी असहि म्हटलेल आठवत असेल की, तुम्ही माझ काही केलत तरी मी त्याचीहि पर्वा करणार नाही म्हणून. प्रेम फार भयंकर असत, सरदारसाहेब. मी म्हटले ते खर होते, याचा आता तरी कदाचित् तुम्हाला प्रत्यय आला असेल.”

नानासाहेब स्तब्ध, निश्चल उभे होते.

ती पुढे म्हणाली, “आता तरी तुमची काळजी दूर झाली ना ? दमयती-बाईना आता कश्याची भीति नाही.”

“पण मला वाटले होते की, तुम्ही दमयतीचा द्वेष करित होता.”

“हे पण सरदारसाहेब, द्वेषापेक्षा प्रेम जबरदस्त आहे. त्या प्रेमानेच त्या द्वेषाला जिंकले. आणि आईबापाच्या पापाच प्रायश्चित्त घेणे मुलीच कर्तव्य आहे अस तुम्हाला वाटत आहे ना ?”

एवढे म्हणून मदयतीने नमस्कार केला व नानासाहेबाकडे पाठ फिरवून ती चालू लागली. तिच्या त्यागाचा क्षण आला व आपले कार्य करून गेला, समुद्रात गडप झालेल्या त्या कागदाप्रमाणेच. आता आणखी काही त्याग करायला तिच्याजवळ राहिलेच नव्हते.

“दमयती याबद्दल तुमची नेहमी कृतज्ञ राहील.” नानासाहेब तिच्या-बरोबर येऊन म्हणाले. दोघेहि पायऱ्या चढत होती.

मदयतीला कळून आले की, नानासाहेबाच्या मनात या वेळीहि आपला विचार नसून दमयतीविषयीचेच विचार आहेत. दमयतीवरचे संकट टळल्याच

त्यांना आनंद होत आहे. मदयती म्हणजे नुसती त्या आनंदप्राप्तीचें साधन. या साधनावद्दल कृतज्ञ कसे राहाता येईल, एवढ्यापुरताच त्याचा विचार.

तिने शेवटच्या जिज्ञासेने विचारले— “पण सरदारसाहेब, एकाकाळीं तुम्ही मदयतीवाईंना मूर्ख, व्यवहारशून्य समजत होता ना ?”

“हो. पण आता मला समजल की, तो मूर्खपणा नव्हता. तो असामान्य चागुलपणा होता. आम्ही व्यावहारिक माणस त्याला मूर्खपणा म्हणू एवढेच.”

“होय. आणि हेच मलाहि कळून आल, आणि त्यामुळेच माझी द्वेष-बुद्धि जागच्या जागीच जिरली. बर आहे. येतें मी.” असे म्हणून मदयती गर्दीत भिसळली व दिसेनाशी झाली. नानासाहेब पाहातच राहिले.

दमयंतीला हे समजल्यावर तिने मदयतीला दिलेली सारी संपत्ति सार्वजनिक कामाला लावायचे ठरविले. तिच्या व्याजातून रत्नपूरला रत्न-बाल-विद्यालय काढावयाचे व त्यातच आपण जन्मभर काम करावयाचे.

सध्याकाळीं त्रिपुरापूर्वी रत्नेश्वरापुढे प्रथम दीप मदयतीने उजळला. सवयीप्रमाणे तिच्या तोंडून निघाले—

शुभ करोति कल्याण आरोग्य धनसंपदां

शत्रुबुद्धिविनाशाय दीपज्योति नमोऽस्तु ते ।

आज तिच्याविषयी कुणाचीहि शत्रुबुद्धि राहिली नव्हती. तिची एकमेव शत्रुहि आज मित्र झाली होती.

रत्नेश्वराच्या त्रिपुरोत्सवाने सारे रत्नपूर उजळून निघत होते. जिकडे तिकडे जयघोष होत होता—

“जय रत्नेश्वर, जय रत्नेश्वर—”

—: आमचीं कांहीं पुस्तकें :—

१ अल्लाहो अकबर	२२ बदसूर जोडपीं
२ लाडकी लक्ष्मी	२३ नरम गरम
३ चद्रा व इतर गोष्टी	२४ हवेतील मनोरे
४ उल्हासकथा	२५ नरसिंह केळकर
५ माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृती	२६ जीवनस्वर
६ तुटलेले तारे	२७ बलिदान
७ नैनीच्या तुरुगात	२८ दुमरी सावली
८ अस पाहा—	२९ सागराच्या लाटा
९ अस्पृश्योद्धार	३० तृष्णा
१० वणवा	३१ छोटी नली
११ अनिर्वध जीवन	३२ कथा-कदव
१२ आसरा	३३ उपहासिनी
१३ ताजमहाल	३४ जीवन-संग्राम
१४ चित्रा	३५ जीवन-तरंग
१५ सुरसुरी	३६ रायसोह्यास
१६ काल व आज	३७ निर्मात्यातील देव
१७ ऐतिहासिक पोवाडे	३८ हिरकणी
१८ भूतावर भ्रमण	३९ खाचखळगे
१९ बसईची मोहीम	४० धूम्रतरंग
२० उर्मिला	४१ मोगरीचा गजरा
२१ चित्तरजन	४२ प्रकाशातील व्यक्ती

कॉटिनेंटल बुक-सर्व्हिस, पुणे २.

